

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**

Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**

Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49

E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 4 (13)
2005

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник
магістерської програми „Політолог” Національного
університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук,
шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Ігор Цикунов. Кібернетичний аналіз інформаційного простору суспільства	3
---	---

ВИБОРИ-2004

Олександр Романюк. Посткомуністичні революції	16
--	----

Олена Новакова. "Помаранчева революція" як криза легітимності владної еліти	29
--	----

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Андрій Єрмоленко. Проблеми законодавчого врегулювання процесів розвитку Воєнної організації держави	38
---	----

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Юрій Ганжуров. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації	50
---	----

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Анна Карнаух. Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні	63
--	----

Наталія Пробийголова. Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді	70
---	----

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Сергій Червонописький. Біля останньої межі	82
---	----

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Маргарита Чабанна. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм	99
--	----

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Іван Шаблінський. Розуміння сили в контексті національної безпеки	107
--	-----

УКРАЇНА І СВІТ

Анатолій Круглашов. Співпраця України та Європейського Союзу в галузі освіти і науки	115
--	-----

Роман Додонов. Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії	127
--	-----

Олександр Парфенов. Українсько-румунський діалог: без права на помилку	141
---	-----

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Євген Ніколаєв, Вікторія Волощенко. Торговельна лібералізація: конкуренція інститутів	148
---	-----

МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

Володимир Троцько, Сергій Акулов, Лариса Троцько. Тенденції зміни ролі сил і засобів у проведенні міжнародних миротворчих операцій	161
--	-----

ПОСТАТІ

Федір Медвідь. Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації	167
--	-----

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ОБЕРЕЖНО! ПЛАГІАТ!

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
Протокол №5 від 05.07. 2005 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 27.07.2005 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,5. Облік.-вид. арк. 9,24. Зам. № 292. Наклад 600 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"
36007, м. Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

© Український центр політичного менеджменту, 2005

Кібернетичний аналіз інформаційного простору суспільства

Ігор Цикунов,

доктор фізико-математичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту кібернетики ім. В. Глушкова
Національної академії наук України

У статті аналізується спосіб життя сучасної людини з точки зору змісту інформаційних процесів, у яких вона бере безпосередню участь.

Н. Вінер, батько кібернетики, майже півстоліття тому в книзі „Кібернетика і суспільство” [1] проаналізував різні суспільні явища з точки зору цієї ще молоді тоді науки. Він передбачив широке застосування електронно-обчислювальних машин і методів кібернетики в усіх сферах суспільного життя. Нині ми стали свідками реалізації цього передбачення. Формується інформаційне суспільство, нові інформаційні технології активно проникають не лише в промислове виробництво, але й у сферу освіти, виховання, медицини, дозвілля тощо. Все це, природно, вплинуло на стиль життя сучасної людини. Виростає покоління, котре без „персонального комп’ютера” себе вже не мислить.

Н. Вінер так визначає інформацію в суспільстві: „Інформація – це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього наших почуттів. Процес одержання і використання інформації є процесом пристосування до випадковостей зовнішнього середовища і нашої життєдіяльності в цьому середовищі. Потреби і складність сучасного життя висувають набагато більші, ніж будь-коли, вимоги до цього процесу інформації, і наша преса, наші музеї, наукові лабораторії, університети, бібліотеки й підручники мають задовольнити потреби цього процесу, інакше вони не виконають свого призначення. Діяльно жити – це означає жити, володіючи правильною інформацією. Отже, повідомлення й управління так само пов’язані із самою сутністю людського існування, як і з життям людини в суспільстві”.

Як бачимо з цього визначення, інформація в суспільстві (соціальна інформація) формується людиною і передається від людини до людини

для організації її поведінки в суспільстві. То ж яка інформація в суспільстві циркулює?

У праці [2] наведено схему первинної формалізації інформації, котра циркулює між людьми в процесі науково-технічної творчості. Виокремлюються три основні процеси, що забезпечують життєдіяльність суспільства та його розвиток:

- ³⁵₁₇ використання ресурсів зовнішнього середовища;
- ³⁵₁₇ використання матеріальних та інтелектуальних цінностей для відтворення інфраструктури суспільного виробництва;
- ³⁵₁₇ процес науково-технічного прогресу, що забезпечує наступність знань між поколіннями.

Інформація, що міститься в цих трьох процесах, з людської, соціальної точки зору, сприймається так:

- по-перше, це виробнича інформація;
- по-друге, це інформація про розподіл матеріальних і соціальних благ серед членів суспільства;
- по-третє, інформація про відтворення населення і соціальної інфраструктури суспільства.

Висування будь-якого виду цієї інформації на перший план матиме досить умовний характер, оскільки всі вони поєднуються в діяльності члена суспільства. Кожна людина, як правило, бере участь у виробничій діяльності; одержує матеріальні й соціальні блага відповідно до свого становища в ієрархії суспільства; є батьком або матір'ю, сином чи дочкою, викладачем або студентом, політичним діячем або виборцем.

Отже, всі ці три види інформації впливають на людину комплексно. Тому пропонується тривимірна модель інформаційного простору суспільства, що являє собою ніби кубик Рубика (**рисунок 1**), на одній осі якого розміщується інформація про виробництво (в міру убування її спільності), на другій осі – інформація про схему розподілу матеріальних і соціальних благ, на третій – інформація про відтворення суспільних структур і суспільної свідомості (про еволюцію суспільства).

Оскільки розглядається проста оглядова модель, то структура інформації буде репрезентована переліком організацій, установ, відомств та інших структур суспільства, які продукують, передають і використовують інформацію у певному місці моделі.

Слід зазначити, що запропонована схема не претендує на класифікацію соціальної інформації за її призначенням, вона тільки розподіляє інформацію за її спільністю й виокремлює основні структурні взаємозв'язки.

Для розмежування інформації будемо використовувати для перших двох осей шкалу, що традиційно застосовується: загальнодержавна інформація; галузева та регіональна інформація; інформація на рівні окремих підприємств та організацій, що мають справу з населенням. Для

третьої шкали (шкали еволюції суспільства) теж оберемо три рівні спільності, конкретне значення яких опишемо далі.

Отже, модель інформаційного простору суспільства геометрично являє собою куб, що складається з 27 маленьких кубиків, кожен з яких містить назви джерел і споживачів інформації, що відповідає положенню кубика в моделі. Геометрична аналогія дозволяє визначити, які суспільні структури ближчі в інформаційному відношенні і які структури мало інформаційно пов'язані. Крім того, переміщення інформації по різних осях пов'язане з різними інформаційними технологіями: переміщення по осі виробничої інформації пов'язане з характером організації виробництва і являє собою, власне кажучи, передачу й використання інформації в системі управління виробництвом (вісь організації виробництва); переміщення й використання інформації в системі розподілу матеріальних і соціальних благ пов'язане з організацією процесу розподілу згідно з ієрархією суспільства (вісь організації розподілу); і, нарешті, відтворення суспільних структур і суспільної свідомості вимагає формування та збереження духовних цінностей суспільства, досягнення і збереження соціальної та економічної стійкості, поліпшення добробуту суспільства й екологічних умов, тобто, це, по суті, взаємовідносини та взаєморозуміння поколінь.

Тепер можна визначити градації третьої осі, тобто осі еволюції суспільства, починаючи із глибинних, фундаментальних сфер і закінчуючи сьогоденням:

1. Формування норм соціальної поведінки, здатних забезпечити стійкість і поступальний розвиток соціальних та економічних структур суспільства.

2. Формування системи законів і норм суспільної моралі, призначених для реалізації обраних соціальних цінностей і норм соціальної поведінки.

3. Використання реально існуючої процедури виконання законів у конкретній суспільній формації для активних дій, спрямованих на досягнення суспільно значимих (загальнодержавних, партійних, корпоративних) цілей.

При таких визначеннях верхній шар куба на **рисунку 1** (відповідає позиції 3 осі еволюції) міститиме інформацію про дії членів суспільства в певний час, тобто це, в основному, інформація про виробництво й розподіл матеріальних цінностей. Середній шар куба (позиція 2) містить інформацію про законотворчість, економіку, інтелект суспільства – це шар формування інтелектуальних цінностей. Нижній (базовий шар) – це формування й збереження духовних основ суспільства, формування соціальної перспективи на конкретній національній основі та усвідомлення свого місця в геополітичному просторі, національна ідея.

Розглянемо докладніше зміст кожного із цих шарів.

У **таблицях 1, 2, 3** подано основні соціальні структури й організації,

розташовані в кожному шарі. Розгляд зручніше розпочати з **таблиці 3**, де розташовані найбільш активно працюючі структури, з якими практично всі громадяни так чи інакше взаємодіють. Тут на осі організації виробництва розташовані суспільні структури, які в основному забезпечують виробничий процес, а на осі організації розподілу – державні й громадські служби, що розподіляють матеріальні цінності. Інформаційні інтереси більшості громадян зосереджені в нижньому рядку (де вони одержують зарплату) і в правому стовпці (де вони знаходять ті чи інші форми матеріального забезпечення й послуги). Слід зазначити, що в цьому ж стовпці задовольняються інформаційні інтереси громадян, пов'язані з безпосереднім сприйняттям інформації – через радіо, телебачення, шоу-бізнес тощо. Отже, можна зробити висновок про максимальну потенційну ефективність цих інформаційних засобів в управлінні життям суспільства.

У **таблиці 2** розміщено суспільні структури, зайняті законотворчістю, економікою, освітою, наукою, засобами масової інформації тощо. Усі ці інформаційні процеси вимагають інтелектуальних зусиль і забезпечуються фахівцями, що мають відповідну освіту й підготовку. Оскільки інтелектуальний продукт, що виробляється й використовується у цьому шарі, по суті справи, визначає наступне функціонування верхнього шару („активних дій”), то саме тут переважно формуються організаційні структури (партії, блоки і т. д.), що беруть на себе відповідальність за проведення тієї чи іншої економічної, соціальної, ідеологічної політики.

У **таблиці 1** розміщено суспільні утворення, пов'язані з формуванням і розвитком духовних засад суспільства, системи соціальних цінностей, моральних принципів, норм суспільної моралі; фундаментальні науки, мистецтво тощо. Як правило, це творча робота, пов'язана з наявністю у людей таланту і здатності передбачати майбутнє. Створені культурні й наукові цінності впливають на розвиток суспільства протягом багатьох десятиліть.

Розглядаючи модель інформаційного простору суспільства в цілому, можна сказати, що вона проясняє інформаційну будову суспільства. Якщо будь-яку новостворювану суспільну структуру розмістити в інформаційному просторі так, щоб характер інформації, яку вона переробляє, відповідав координатним осям, то відразу буде видно, з якими суспільними структурами вона повинна мати зв'язок, звідки одержувати інформацію, які виникнуть труднощі, яку вона зустрине конкуренцію тощо.

Слід зазначити, що інформація усередині кожного шару інформаційної моделі передається й опрацьовується досить швидко. Це пов'язано з технологією виробництва продукту і розподілу товарів як матеріальних, так й інтелектуальних. Наприклад, щомісячні, кварталні звіти у виробництві; річний бюджет у розподілі і т. д.

Інформація між шарами циркулює значно повільніше. Справа в тім,

що при переході від шару до шару відбувається або узагальнення нагромадженого досвіду й відкидання подробиць (при рухові згори вниз, тобто від шару „активної дії” до „базового шару”), або творчий процес одержання нового знання (при рухові знизу вгору, тобто в майбутнє). В будь-якому випадку це потребує додаткових витрат часу на узгодження змісту й досягнення взаєморозуміння між різними соціальними шарами й групами суспільства, котрі мають свої групові інтереси в межах свого шару. Це часове зрушення між шарами (в теорії прогнозування воно зветься „лаг”) сягає нині в розвинених країнах 7 – 10 років (на початку минулого століття воно становило 40 – 80 років). Скоротити термін „взаєморозуміння” між шарами покликані допомогти нові інформаційні технології, але вони поки що впроваджуються тільки в шарах по горизонталі. І це природно, бо процесом творчості володіє тільки людина. Та людині в цьому процесі можуть допомогти інформаційно-аналітичні прогнозні системи, призначені для аналізу й прогнозування можливих зв'язків між шарами й оцінювання очікуваних наслідків. Є дані, що такі системи вже розроблено, з 1971 року вони функціонують у США – в Білому домі та в Пентагоні. Подібні системи були розроблені свого часу в Інституті кібернетики АН УРСР. Вони використовувалися в різних відомствах Радянського Союзу.

Для України вирішення конкретного завдання цим методом (прогнозування розвитку соціальної обстановки в Донбасі) було проведено 1993 року [3].

Однак і досі прогнозуючі системи активно не впроваджуються, почасти через методичні труднощі, почасти через недооцінку наслідків прийнятих рішень при переході інформації від шару до шару. Порівняно швидко й доступне для огляду опрацювання інформації усередині шару на тлі складностей спілкування між шарами породжує тенденцію „зациклювання” інформації усередині шару (таблиця 4) – виникають концепції розвитку „виробництва заради виконання планів, п'ятирічок” або розвитку „споживання заради споживання”, формування штучних потреб – на шкоду екології та всупереч здоровому глуздові. В результаті соціальна інформація підмінюється статистичними, звітними й фактичними даними, що мають сенс лиш у межах вузької бюрократичної процедури, що їх породжує, і які годяться тільки для обґрунтування необхідності існування цієї процедури.

Використання таких даних замість інформації для управління суспільством призводить до серйозних помилок. Наприклад, християнські моральні цінності, котрі почали розуміти як загальнолюдські, були доведені до суперечливої єдності в „правах людини” – відтак людину було поставлено над суспільством. Природно, жодна західна держава забезпечити таке положення людини не може й не хоче. В результаті – подвійна мораль, демагогія, втрата духовності, розпад інформаційної

структури суспільства. Події 11 вересня 2001 року в США показали слабкість духовних підвалин західного світу: то був не міжнародний тероризм, а атака духовно сильного ісламу на християнський світ, що розкладається.

Справа в тім, що західний спосіб життя й сучасне суспільство споживання покладають горизонтально розташовану інформацію про виробництво й розподіл матеріальних благ в основу життя та організації суспільства, негласно припускаючи, що саме такий спосіб життя повинен поширитися на увесь світ. Водночас більшість ісламських держав буде своє життя за законами духовних цінностей ісламу, тобто по осі еволюції (вертикально). Так виникає глибоке нерозуміння і не прийняття одне одного. Навіть однакові слова мають принципово різну значеннєву структуру – локальну, горизонтальну для західного світу і духовно-ієрархічну, вертикальну для ісламу. Таке розходження базових понять спричинятиме істотні труднощі в переговорах і зближенні доти, доки західна цивілізація не переборе духовного роз'єднання інформаційних шарів суспільства.

Варто зазначити, що держави створюють спеціальні інформаційні процедури й суспільні інститути для узгодження шарів. Наприклад, інститут президентства погоджує законодавчу й виконавчу владу, які розташовані, відповідно, в другому і третьому шарах. Фінансові установи завдяки механізмові інвестицій пов'язують економічну політику суспільства (2-ий шар) з розвитком виробництва (3-ій шар). Ідеологічні платформи партій пов'язані з 1-им шаром, а їхня парламентська діяльність – з 2-им.

Особливу роль відіграє релігія. Церква (особливо державна) посідає в інформаційному просторі суспільства центральне місце (головна діагональ у кубі). Вона представлена в лівому верхньому куті в базовому шарі (таблиця 1), бере участь у центральному підрозділі середнього шару (таблиця 2) і посідає важливе місце в правому нижньому куті верхнього шару (таблиця 3), організовуючи весь побут віруючих (мораль, христини, вінчання, відспівування). Завдяки такому розташуванню, інститут церкви мав можливість у середні віки контролювати практично весь інформаційний простір суспільства. Здається, тільки церкві, якщо не брати до уваги стародавніх царів і диктаторів, удалося побудувати організаційну процедуру, яка поєднує всі три шари. Нині цей контроль слабкіший, оскільки церква в базовому шарі витиснута із „загальнодержавного” кута в середнє положення, пов'язане з галузями та регіонами. Та при всьому цьому вплив церкви залишається значним, хоча таке положення й призводить до роз'єднання віруючих (велика кількість сект, конфесій, внутрішні церковні чвари) і, зрештою, до бездуховності суспільства.

Взагалі, вертикальна (на осі еволюції) інформаційна будова суспільства потребує додаткового вивчення. Справа в тому, що по вертикалі теж

існують системні інформаційні зв'язки і зв'язки самоорганізації (так само, як і в горизонтальних шарах), але їх вивчення ускладнюється тим, що формуються й використовуються вони в ході взаємодії, принаймні, трьох поколінь. При цьому виникають ці зв'язки на рівні соціально-етнічному, а використовуються кожним окремо.

Отже, простий геометричний аналіз інформаційного простору суспільства дозволяє ставити нові завдання й робити висновки про взаємини існуючих суспільних структур. Наприклад, інформаційний простір Верховної Ради України розташовується, в основному, у середньому шарі (таблиця 2) і займає, крім лівого верхнього кута, що прилягають до нього, 3 клітини – ті, де розташовані, зокрема, політичні партії. Це означає, що, зі структурно-інформаційної точки зору, різними політичними платформами володіють три типи партій: партії, орієнтовані на великий капітал (консерватори); орієнтовані на соціальні гарантії (соціалісти); партії центристського штибу, пов'язані із середнім бізнесом і фінансами. Нинішня кількість партій в Україні відображає, власне кажучи, лиш перехідний стан нашої економіки; вона зменшуватиметься в міру її становлення.

Окремі члени суспільства теж займають в інформаційному просторі кілька кліток. Уже говорилося про інформаційні інтереси громадян, розташованих у верхньому шарі (шарі „активних дій”), у той же час конкретна особа бере участь у кількісному відтворенні суспільства, переймається освітою і самосвідомістю та є часткою спільного менталітету нації. Тобто, індивідуальність особи формується вертикально і становить зовнішнє ребро куба. При цьому інформаційні процеси більшості членів суспільства зосереджені у верхньому куті (побут), що є своєрідним центром інформаційного простору особистості.

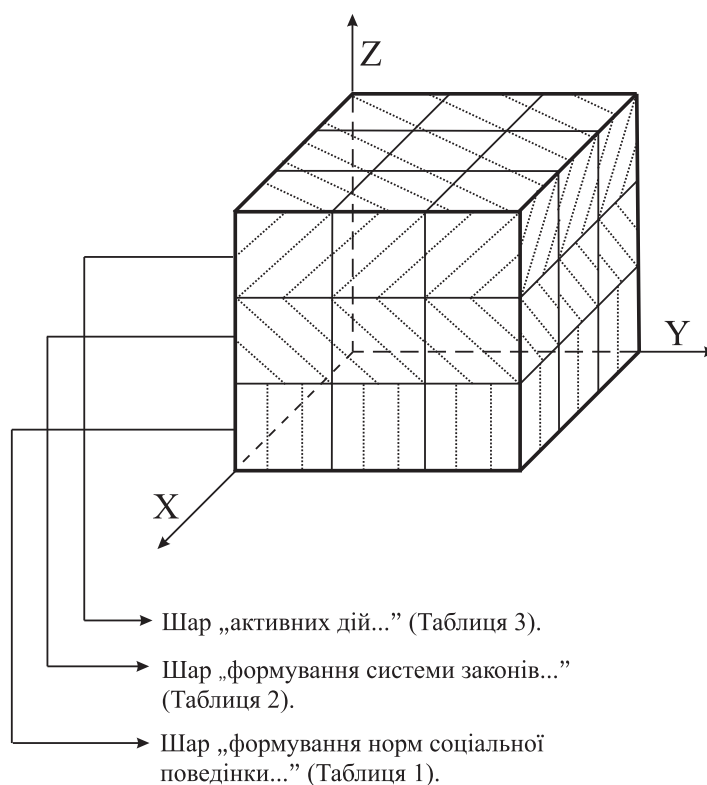
Що це означає? Це означає, що інформація про соціальні процеси державного будівництва, що відбуваються у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів (внутрішнє вертикальне ребро куба) дуже повільно доходить до зовнішнього кута інформаційного простору, оскільки зазнає двох кардинальних перетворень, переходячи із шару в шар. У такий спосіб „буденна свідомість” на 15 – 20 років відстає від сучасних подій. Наслідок: Україна ще років з десять змушена буде жити з менталітетом, сформованим під впливом СРСР і тісної взаємодії з Росією.

Негативні наслідки цього очевидні. А чи є позитивні? Як не дивно, є. В цей час у світі, як ми вже відзначали, розвивається конфлікт між західною цивілізацією та східними вченнями (насамперед, ісламом) за духовне верховенство. Коли після розвалу СРСР порушилася геополітична рівновага, конфлікт виник почасти через духовний занепад західної цивілізації, почасти через авантюрну політику західного лідера – США. Україна може відіграти у цій ситуації провідну миротворчу роль, тому що вона у своєму менталітеті має як східні, так і західні впливи, має досвід

взаємодії зі східними й західними державами. Таким досвідом не володіє жодна європейська нація. Унікальне геополітичне положення України й унікальний для Європи менталітет дають Україні чудові можливості для самостійного шляху розвитку.

Рисунок 1

Модель інформаційного простору суспільства

X – вісь „організації виробництва”.

Y – вісь „організації розподілу”.

Z – вісь „еволюції суспільства”.

Таблиця 1

Шар „формування системи норм соціальної поведінки”

	1 Загальнодержавний рівень розподілу	2 Розподіл в субструктурах суспільства	3. Форми взаємодії з населенням
	(вісь „організації розподілу”) >		
1. *) (вісь „організації виробництва”)	– усвідомлення гео-політичного положення країни і нації; – духовні засади суспільства; – національна ідея; – державна релігія.	– спілки письменників, художників та інші творчі спілки; – державна організація культури та мистецтва; – принципи соціальної політики.	– патріотичні організації (державні); – спілки молоді; – жіночі спілки (держ.) та ін.; – добродійні фонди; – організації соц. забезпечення.
2.	– Академія наук – фундаментальні природничі науки, – філософія, – історія, – соціологія, – археологія та ін.	– макроекономіка (політекономія); – культура і мистецтво (недержавні організації); – церква (недержавна).	– групові і проф. об'єднання молоді; – спілки ветеранів та ін. спілки кланового виховання; – націоналістичні організації та спілки; – фольклорні ансамблі та об'єднання.
3.	– наукові інститути.	– наукові інститути; – видавництва; – друкарні тощо.	– пенсіонери; – сімейні традиції; – патріархальне виховання.

*) 1, 2, 3 – підлітки „осі організації виробництва”:

1 – державна організація виробництва,

2 – галузі і регіони,

3 – підприємства.

Таблиця 2

Шар „формування системи законів”

	1. Загальнодержавний рівень розподілу	2. Розподіл в субструктурах суспільства	3. Форми взаємодії з населенням
	(вісь „організації розподілу”) >		
(вісь „організації виробництва”)	1. *) –Верховна Рада; –Національний Банк; –Конституційний Суд.	–регіональні бюджети та управління ними; –соціологічна наука і пропаганда; –державна періодична література (преса); –державна освіта; –армія; –партії, пов’язані з соціальними гарантіями.	–ощадбанки и т.п. для обслуговування населення; –державні газети і журнали; –школи, інститути, дит.сади тощо; –в.ч.
	2. –інфраструктура розподілу бюджету; –галузева наука; –партії, ідеологічно пов’язані з великим капіталом.	–біржі та об’єднання приватних банків; –економічна наука; –партії, ідеологічно пов’язані з фінансами та середнім капіталом; –популярна література; –професійна та групова освіта (в тім числі духовна).	–відділення приватних банків та різних фондів; –приватні школи і коледжі; –система поширення популярної літератури та приватних видань..
	3. –економіка бюджетних підприємств; –НП організації та ОКР.	–комерційні банки; –фінансові інститути; –бухгалтерія приватних підприємств; –різні фонди та громадські організації; –видавництва; –поліграфія.	–виховання та навчання в сім’ї; –ієрархія поколінь (інститут сім’ї).

*) 1, 2, 3 – поділки „осі організації виробництва”:

1 – державна організація виробництва,

2 – галузі та регіони,

3 – підприємства.

Таблиця 3

Шар „активних дій”

	1 Загальнодержавний рівень розподілу	2 Розподіл в субструктурах суспільства	3. Форми взаємодії з населенням
	(вісь „організації розподілу”) >		
(вісь „організації виробництва”)	1.*) Кабінет Міністрів	– регіональні структури розподілу; – місцеве самоврядування; – розподільчі державні енергоструктури; – гуртова державна торгівля; – державні профспілки; – громадське харчування; – фізкультура і спорт; – державне радіо – і телемовлення; – держ. медицина та охорона здоров'я; – міліція, судова влада, податкова адміністрація тощо.	– роздрібна державна торгівля; – заклади державної медицини та охорони здоров'я; – заклади громадського харчування; – установи держ. пошти, телеграфу, телефону тощо; – держ. радіо і телебачення; – відділ. міліції, податк. адміністрації, суди тощо.
	2. – галузеві міністерства і відомства (в тому числі: – виробничі державні енергоструктури, – державні будівельні об'єднання тощо).	– організація приватного бізнесу (корпорації, холдинги тощо); – галузеві профспілки; – організація приватних послуг; – організація шоу – бізнесу; – організація комерційного спорту.	– приватна торгівля; – приватна медицина; – приватні послуги; – приватний шоу – бізнес; – приватні заклади громадського харчування.
	3. – державні установи; – бюджетні промислові підприємства; – бюджетні підприємства сфери обслуговування.	– приватні промислові підприємства і фірми; – приватні підприємства сфери обслуговування; – індивідуальний бізнес.	– організація відтворення населення (побут).

*) 1, 2, 3 – поділки „осі організації виробництва”:

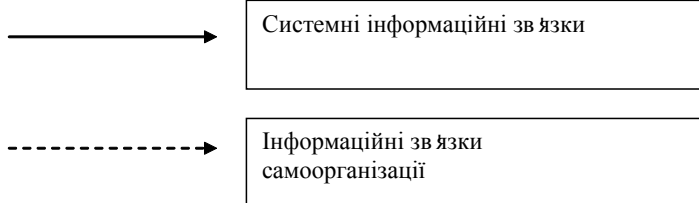
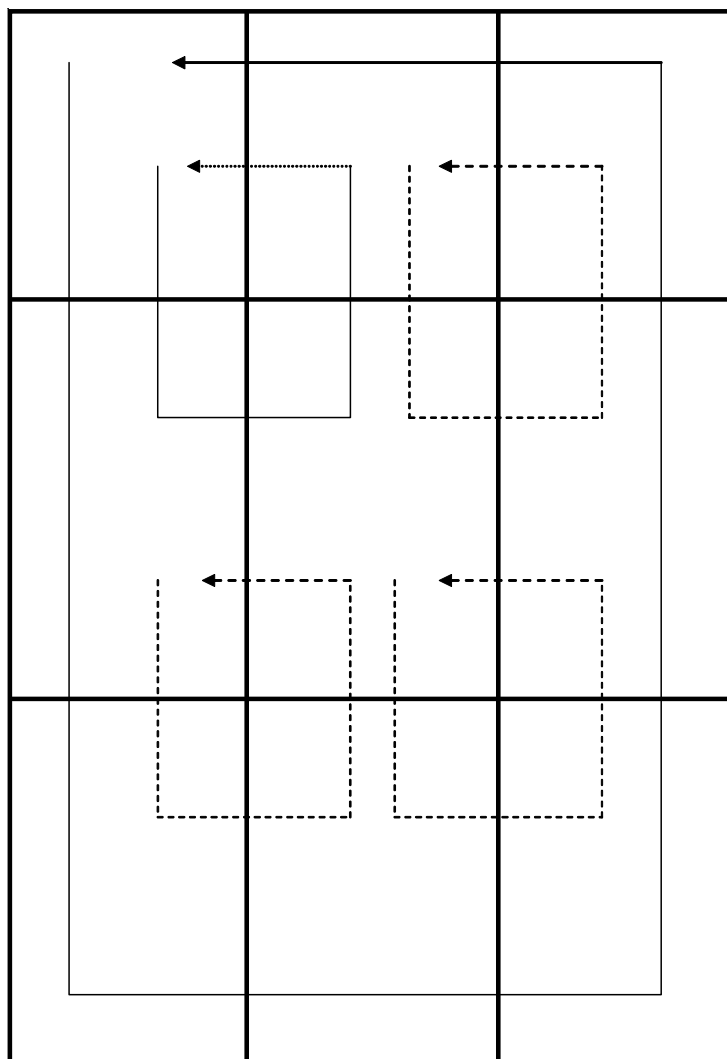
1 – державна організація виробництва,

2 – галузі і регіони,

3 – підприємства.

Таблиця 4

Інформаційні зв'язки в шарі

Література:

1. **Норберт Винер.** Кибернетика и общество // ИЛ, М., 1958, 199 с.
2. **Цикунов И. К.** Обработка слабоструктурированной информации с помощью причинно-следственного анализа ситуаций. // УСиМ: Управляющие системы и машины. 2001, №4, с. 61 – 76.
3. **Бородянский Ю. М., Головатюк В. М., Проскурина Н. А., Саенко Ю. М., Цикунов И. К.** Концепция многоплановой базы знаний в системе анализа ситуаций и особенности ее применения для анализа социально-политической обстановки. // Управляющие системы и машины. №6 – Киев, 1996.

Посткомуністичні революції

Олександр Романюк,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії і політології

Харківської державної академії культури

Події, що відбувалися в Україні в листопаді 2004 – січні 2005 року увійшли в історію під назвою „помаранчева революція”. Хоч ця подія і була унікальною, проте українська „помаранчева революція” багато в чому повторила революцію 2000 року в Югославії та „революцію троянд” 2003 року в Грузії. Пізніше, у березні 2005 року, досвід „помаранчевих” було використано в ході „тюльпанової революції” у Киргизстані. Незважаючи на те, що ці події вже стали предметом наукового аналізу [1; 2; 3], серйозних узагальнень ще немає. Актуальність проблеми зумовлена тим, що нині приклад „кольорових” революцій надихає опозиційні сили у багатьох посткомуністичних (і не тільки) країнах. У статті робиться спроба визначити типологічні риси, характер та закономірності таких революцій, з’ясувати можливість їх повторення в інших країнах.

Новий тип політичних революцій

Перше питання, яке маємо з’ясувати в контексті означених завдань: чи є ці події революціями? Супротивники трактують їх як змову, заколот, путч. Як відомо, у філософії революціями (лат. *revolutio* – переворот) позначають „глибокі, якісні зміни у розвитку певних явищ природи, суспільства, пізнання” [4, с. 1002]. Політичні революції мають такі ознаки: 1) зміна політичної системи або, принаймні, правлячої еліти; 2) раптовість та насильство, що відрізняє революції від еволюцій [5, с. 379; 6, с. 368]; 3) „активна політична дія народних мас” [7, с. 1023]. Останнє відрізняє революції від путчів, палацових та інших переворотів, внаслідок яких також змінюється влада. Оскільки в усіх чотирьох випадках були наявні усі три ознаки, то події, що аналізуються, є всі підстави вважати революціями.

Тривалий час політичні революції трактувалися як „насильницький спосіб принципової зміни політичної системи, який здійснюється у ході збройної боротьби...” [8, с. 424 – 425]. Проте на сучасному етапі розвитку

людства відбуваються революції й без застосування зброї. Вони одержали назву „оксамитових”. Термін „оксамитова революція” було введено в науковий обіг для визначення одного зі способів повалення комуністичних режимів. У 1989 – 1991 роках обвальний крах комуністичних режимів відбувався за чотирма сценаріями: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 3) внаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на теренах Югославії та СРСР); 4) шляхом „оксамитових” революцій (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія).

Особливістю „оксамитових” революцій було те, що комуністів примусили відмовитися від монополії на владу та погодитися провести вільні конкурентні вибори під тиском масових протестів мирного характеру. **„Оксамитові” революції відрізняються від інших їх типів в основному тим, що докорінна зміна політичного режиму відбувається без застосування збройного насильства.**

Революції в Югославії, Грузії, Україні, Киргизстані споріднює з революціями у Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії те, що зміна влади в усіх цих країнах відбувалася через масові протестні дії, а не збройним шляхом. Отже, **за способом зміни влади їх треба визначити як „оксамитові”.**

Проте революції початку ХХІ століття значно відрізняються від „оксамитових” революцій 1989 року, бо відбувалися в інших соціально-політичних умовах – в умовах посткомунізму. Нові історичні умови висували нові завдання. Якщо метою „оксамитових” революцій у Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії було повалення комуністичних режимів та остаточна детоталітаризація суспільства, то завданням революцій в Югославії, Грузії, Україні, Киргизстані – демократизація посткомуністичних систем, які в процесі системної трансформації відхилилися від демократичного вектора суспільно-політичного розвитку. **Революції в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані доцільно виокремити в особливий, посткомуністичний тип революцій, оскільки вони ставили специфічні завдання, були породжені специфічними умовами, а отже викликані іншими, специфічними причинами.**

Причини

Комуністичні режими в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані зазнали краху ще на початку 1990-х років, проте докорінної зміни політичної еліти в них, як то сталося в країнах Середньо-Східної Європи та Балтії, не відбулося. Влада залишилася (або через невеликий відтинок часу знов опинилася) в руках колишньої компартійної номенклатури (за деякими підрахунками, до „помаранчевої революції” 65 % керівників „нової” України становили вчорашні компартфункціонери) [9, с. 3], яка, відкинувши комуністичну ідеологію та перехопивши демократичні гасла,

несла у своїй свідомості тоталітарні стереотипи попередньої доби. В умовах посттоталітарної трансформації її інтерес полягав у перетворенні з політично правлячої групи на економічно панівний клас суспільства, що зумовило специфіку розвитку трансформаційного процесу. Якщо в країнах Середньо-Східної Європи і Балтії швидко виникли плюралістичні партійні системи біполярного типу, за яких урядову владу періодично здійснювали то право-, то лівоцентристські коаліції (хоч і нестабільні), то в цих країнах урядування було фактично монополізоване: в Югославії – Соціалістичною партією Сербії (виникла на ґрунті Союзу комуністів Сербії); у пострадянських – „партією влади” (неформальним об’єднанням колишньої компартійної номенклатури, що консолідувалася на ґрунті сталих зв’язків та інтересу у збереженні свого панівного статусу). Якість такої влади відбивалася на змісті й траєкторії трансформаційного процесу.

Будь-який трансформаційний процес має дві складові: демонтаж старих структур та розбудову нових. У країнах Середньо-Східної Європи і Балтії трансформація набула відносно системного характеру. Натомість у Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані цей процес мав **позасистемний характер**, бо демонтаж тоталітарних структур не супроводжувався розбудовою структур вільного демократичного суспільства. Роздержавлення суспільного виробництва шляхом номенклатурної приватизації призвело до формування олігархічної економіки, у якій колишню державну власність та пільги в економічній діяльності одержали представники „партії влади”. Великих масштабів набули тінізація економіки і корупція. Лібералізація цін не супроводжувалася ефективними заходами з соціального захисту населення. Місце однопартійної системи заступила система фасадної багатопартійності, у якій партії стали об’єктом маніпулювання з боку влади. Скасування офіційного статусу комуністичної ідеології призвело до того, що ідейних засад, спроможних консолідувати соціально фрагментоване, поліетнічне та поліконфесійне населення цих країн у єдину політичну націю, вироблено не було. Позасистемність зумовила затяжну кризу, що проявлялася в усіх сферах суспільного життя. **Кризовий стан суспільства спричинив падіння популярності урядової влади серед населення, яке поступово усвідомлювало необхідність її кардинальної зміни.**

За демократичного режиму зміна урядової влади відбувається внаслідок вільних, конкурентних виборів – це є мінімальним показником політичної демократії [10, с. 11 – 12]. Хоч нові конституції цих країн запровадили інститут вільних виборів, й усі вибори в посткомуністичний період відбувалися на альтернативній основі за участю опозиції, але внаслідок використання адміністративного ресурсу – набору „чинників та механізмів, що сприяють активному впливу владних структур на хід та результати виборів” [11, с. 188]; зрощення політичної та бізнесової еліт; придушення вільної преси; утисків щодо опозиційних сил; застосування

маніпуляційних технологій вони забезпечували потрібний владі результат. **Бажання посткомуністичної еліти зберегти себе спричинила зворотність траєкторії трансформаційного процесу.** Суспільство стало просуватися не до вільного демократичного суспільства, а в протилежний бік (таблиця 1).

Таблиця 1

Тенденція погіршення стану свободи і демократії
напередодні посткомуністичних революцій

	Югославія		Грузія		Україна		Киргизстан	
	1998	1999	1999	2003	1997	2004	1997	2004
Виборчий процес	5,00	5,50	4,00	5,25	3,25	4,25	5,00	6,00
Громадянське суспільство	5,00	5,25	3,75	4,00	4,00	3,75	4,50	4,50
Незалежність ЗМІ	4,50	5,75	3,75	4,00	4,50	5,50	5,00	6,00
Влада	5,00	5,50	4,50	5,50	4,50	5,25	4,25	6,00
Конституційний, законодавчий та судовий устрій	5,00	5,75	4,00	4,50	3,75	4,75	4,50	5,50
Корупція	н.д.	6,25	5,00	5,75	н.д.	5,75	н.д.	6,00
Шкала демократизації	4,90	5,67	4,17	4,83	4,00	4,88	4,65	5,67

Таблицю складено за даними моніторингу, який за спеціальною програмою у 27 посткомуністичних країнах проводить міжнародна правозахисна організація „Freedom House”. Джерела: [12, р. 234, 300, 490, 624].

Методологія моніторингу виходить з того, що за 1 приймається повна відповідність стандартам демократичного урядування. Відхилення від 1 характеризує рівень невідповідності їм. Політичний режим країни, сумарний показник якого (шкала демократизації) перебуває у межах 1 – 2, визначається як „консолідована демократія” (Consolidated Democracy); на рівні 3 – „напівконсолідована демократія” (Semiconsolidated Democracy); 4 – „перехідне урядування або гібридний режим” (Transitional Government or Hybrid Regime); 5 – „напівконсолідований авторитарний режим” (Semiconsolidated Authoritarian Regime); у межах 6 – 7 – „консолідований авторитарний режим” (Consolidated Authoritarian Regime) [12, р. IX – XVII].

Як бачимо, за сумарними показниками усі чотири країни відхилялися від демократичних стандартів і напередодні революцій опинилися біля межі, яка відокремлює гібридний режим від напівконсолідованого авторитаризму, з тією різницею, що Грузія і Україна впритул наблизилися до неї (відповідно, – 0,17 та – 0,12), а Югославія і Киргизстан її вже перетнули (обидві +0,67). **Тенденція відходу від стандартів демократичного урядування означала позбавлення народу права змінити владу електоральним шляхом.**

Привід

Загальним приводом посткомуністичних революцій стала **брутальна фальсифікація політичних виборів**: перших прямих виборів президента югославської федерації (24 вересня 2000 р.), президентських виборів в Україні (31 жовтня та 21 листопада 2004 р.), парламентських – у Грузії (2 листопада 2003 р.) та Киргизстані (27 лютого і 13 березня 2005 р.). Неупереджені соціологічні опитування, що проводилися напередодні та в період виборчих перегонів, свідчили про зниження довіри до влади і зростання підтримки опозиції, яка зуміла консолідуватися. В такій ситуації влада, зрозумівши, що традиційних засобів самозбереження буде недостатньо, вдалася до брутальних дій: маніпуляцій зі списками виборців та відкріпними посвідченнями, голосування вдома, підкупів, усунення з виборчих дільниць членів комісій та спостерігачів від опозиції, пряме фальшування результатів у виборчих комісіях тощо.

В Югославії ЦВК оголосила, що в першому турі ніхто з кандидатів не одержав абсолютної більшості голосів і долю президентської влади вирішить другий тур, у якому братимуть участь лідер опозиції В. Коштуніца та тодішній президент С. Мілошевич (одержали, відповідно, 48 % та 40 % голосів). Натомість паралельний підрахунок голосів показав, що В. Коштуніца набрав 52,5 % (С. Мілошевич – 35,1 %), а, отже, став президентом за результатами першого туру [13, с. 1].

В Грузії ЦВК удвічі збільшила кількість голосів, відданих за урядовий блок „За нову Грузію” (за офіційними даними він набрав 21,32 % голосів, за даними екзит-полу – 8 – 13 %) [14].

В Україні, незважаючи на фальсифікації, у першому турі лідер демократичної опозиції В. Ющенко одержав більше голосів, ніж кандидат від влади В. Янукович (39,5 % проти 39,32 %), але переможцем другого туру ЦВК проголосила В. Януковича (49,46 % проти 46,61 %, при рівні фальсифікації у 3 мільйони голосів).

У Киргизстані 90 % депутатських мандатів було розподілено між прибічниками А. Акаєва, серед яких було і двоє його дітей [15].

Цікаво, що після перемоги революцій, колишні президенти визнали факт фальсифікації, переклавши вину за це на підлеглих.

Брутальні фальсифікації викликали масове обурення, люди вийшли на вулиці й почали тиснути на владу, добиваючись перегляду результатів виборів. Нуртували багатотисячні мітинги, демонстрації, виникали „майдани”, ініціювалися страйки. В Югославії та Грузії учасники акцій протесту захопили будинок парламенту, в Киргизстані – будинок уряду, в Україні обмежилися лише блокуванням урядових установ. У Югославії та Киргизстані не обійшлося без погромних ексцесів.

Тривалий масовий тиск призвів до перемоги опозиції. Югославський диктатор С. Мілошевич змушений був відмовитися від влади. Президентом федерації, згідно зі справжнім результатом першого туру, проголосили

В. Коштуніцу. В Грузії після дострокової відставки Е. Шеварднадзе відбулися повторні парламентські (за пропорційною частиною виборчої системи, за якою розподіляється близько 64 % депутатських мандатів) та президентські вибори. На парламентських виборах абсолютну перемогу одержала опозиційна партія „Національний рух” (66 % голосів виборців), президентом було обрано лідера „революції троянд” М. Саакашвілі (95 % голосів) [16]. В Україні за рішенням Верховного Суду відбулося переголосування другого туру виборів, яке принесло перемогу В. Ющенку (51,99 % голосів проти 42,2 % у В. Януковича) [17]. У Киргизстані склалася парадоксальна ситуація: А. Акаєва достроково було відправлено у відставку і сформовано уряд народної довіри, але новий склад парламенту (за винятком деяких одіозних осіб) визнано легітимним.

Отже, скрізь сталося принципове оновлення урядової влади. **Суперечність між бажанням більшості громадян змінити урядову владу і неможливістю реалізувати його через інституцію виборів стала головною причиною посткомуністичних революцій, які в ситуації, що склалася, виступили як спосіб її розв’язання.**

Демонстраційний ефект

Говорячи про причини посткомуністичних революцій, варто враховувати дію „демонстраційного ефекту”. Сутність його, наголошує С. Хантінгтон, полягає в тім, що успішна демократизація в одній країні „підштовхує до демократизації інші країни”, бо досвід однієї країни, по-перше, продемонстрував опозиції інших можливість покінчити з попереднім режимом; по-друге, показав, як це можна зробити; по-третє, виявив небезпек, яких треба уникати, й труднощі, які треба подолати [18, с. 113 – 119]. Революція в Югославії надихнула на рішучі дії грузинську опозицію; досвід грузинської „революції троянд” був використаний під час „помаранчевої революції” в Україні; та, у свою чергу, стала зразком для опозиційних сил усіх пострадянських держав. Безпосередньо під впливом „помаранчевої революції” відбулася „тюльпанова революція” у Киргизстані.

Для аналізу причин посткомуністичних революцій важливим є питання: чи були вони організовані заздалегідь, а чи виникли спонтанно? Супротивники революцій твердять, що ці революції були „замовлені” та організовані західними спецслужбами.

Безперечно, певний рівень організації протестних дій мала кожна з них. Опозиція передбачала, що влада вдасться до фальсифікацій. Вона спромоглася: організувати моніторинг виборчої кампанії, який засвідчив нерівність умов її проведення для провладних та опозиційних кандидатів; провести екзит-поли і паралельний підрахунок голосів, які унаочнили масштаби фальсифікації результатів виборів; створити канали оперативного інформування населення про порушення виборчих

процедур; підготувати матеріальне забезпечення протестних акцій. Міжнародні демократичні інституції допомогли підготувати членів виборчих комісій і спостерігачів, дали кошти на моніторингові та інформаційні заходи. Проте навряд чи опозиція перемогла б, якби до протестних дій не долучилися широкі маси населення, котрі внутрішньо були готові до цього. Так, за даними авторитетних соціологічних структур („Медіум”, „Центр вивчення альтернативи”, „Марк-план”) напередодні югославських виборів 2/3 громадян висловлювалися за зміни, 14 % – за зміни навіть за допомогою сили [19].

В Україні, за даними репрезентативного соціологічного опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова 10 – 17 листопада 2003 року (за рік до початку „помаранчевої революції”), 4,8 % громадян України погоджувалися взяти активну участь в акціях масової непокорі на боці опозиції, якщо вона буде інспірувати силові дії проти влади; 6 % – якщо влада розпочне репресії проти опозиції [20, с. 2]. Це становило, відповідно, 1,7 та 2,3 мільйона чоловік. Отже, найбільш вірогідним видається те, що **посткомуністичні революції органічно поєднали в собі організовану діяльність опозиції зі стихійним народним протестом проти існуючого режиму.**

Характер революцій

Як відомо, характер революції визначається її цілями. Оскільки своїм головним завданням посткомуністичні революції ставили переведення суспільства на шлях демократичного розвитку, то **за характером їх треба визначити як демократичні.** Хоча деякі науковці (особливо російські) нарікають на недемократичність постреволюційної влади, але до транзитивних демократій не можна підходити з мірками стійкої ліберальної демократії. В умовах неконсолідованих політичних систем, у яких чималий вплив на політичний процес чинять антидемократичні сили, просування до демократії, як би це не здавалося парадоксальним, спричиняє „тимчасові обмеження демократичних процедур, форми, ступінь і час дії яких зумовлює ціла низка структурних чинників та політична ситуація, що склалася в кожній конкретній країні” [21, с. 9].

Демократичні тенденції розвитку суспільства після революції встигли проявитися в Югославії, яка 2003 року перетворилася на конфедерацію Сербії і Чорногорії (таблиця 2).

В інших країнах після революцій така тенденція чітко ще не проявилася (часу для цього ще не вистачило). Проте розблокування електорального механізму спадкоємності урядової влади створює інституціональне підґрунтя для просування суспільства шляхом демократії. А. Пшеворський наголошує: „Демократія – це система, за якої партії програють вибори” [22, с. 28]. Ще одним чинником, що дає надію на демократичне майбутнє постреволюційних країн, є орієнтація їх нових

урядів на інтеграцію до демократичних міжнародних структур, зокрема – до Європейського Союзу і НАТО, які висувають до країн-кандидатів високі вимоги щодо демократичності урядування і додержання прав людини (у Киргизстані зовнішньополітичні орієнтації постреволюційного періоду ще не чіткі).

Таблиця 2
Тенденції політичного розвитку Югославії після революції 2000 р.

	2001	2002	2003	2004	
				Сербія	Чорногорія
Виборчий процес	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,00	2,75	2,75	2,75
Незалежність ЗМІ	4,50	3,50	3,25	3,50	3,25
Влада	5,25	4,25	4,25	4,00	4,00
Конституційний, законодавчий та судовий устрій	5,50	4,25	4,25	4,25	4,25
Корупція	6,25	5,25	5,00	5,00	5,25
Шкала демократизації	5,04	4,00	3,88	3,83	3,83

Визначаючи демократичний характер посткомуністичних революцій, треба враховувати і їх національне забарвлення. Внаслідок революції Югославія відкинула політику великосербського шовінізму, яка призвела до перманентного конфлікту як із сусідніми державами, так і з національними меншинами всередині країни. Революції в Грузії та Україні стали **другим етапом національно-визвольних змагань**, який покінчив з владою, котра, заради свого збереження, поступалася національними інтересами, створюючи загрозу для національного суверенітету. В Грузії після „революції троянд” мирним шляхом було відновлено суверенітет центральної влади щодо Абхазії і з’явилася надія на розв’язання абхазької та південно-осетинської проблем. Національний компонент простежується й у киргизській тюльпановій революції. Отже, **за характером посткомуністичні революції варто визначити як національно-демократичні.**

Закономірності

Оскільки опозиція майже усіх посткомуністичних країн з авторитарними та гібридними режимами заявляє нині про підготовку до наступних виборів своєї „кольорової” революції, то виникає питання: наскільки вірогідні такі події? Відповідь можна дати тільки за умови осмислення закономірностей посткомуністичних революцій. Аналіз ситуації, що склалася в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані напередодні революцій, дозволяє говорити про наступне.

По-перше, посткомуністичні революції відбулися переважно **в країнах з порівняно м’якими авторитарними режимами** (у транзитології вони

визначаються як dictablanca – білий диктат). Режими Е. Шеварднадзе в Грузії та Л. Кучми в Україні були „найдемократичнішими” на теренах СНД, бо інші мали ще менше елементів демократії (Узбекистан та, особливо, Туркменистан не мають їх взагалі). Киргизстан за А. Акаєва розглядався як „острів демократії” в Середній Азії [12, р. 301]. Винятком був режим С. Мілошевича, але на час революції він перебував у стані розпаду.

По-друге, посткомуністичні революції, відбулися в країнах, де стався **розпад правлячої еліти**. Характерно, що чимало лідерів посткомуністичних революцій за попереднього режиму певний час посідали чільні місця в структурах влади. Під час революцій десятки осіб з оточення колишніх президентів перекинулися в табір опозиції. Внаслідок розпаду влада стала нездатною віддати наказ про силове придушення протестних дій, бо у неї бракувало впевненості, що силові структури, в разі переведення конфлікту у збройну площину, не перейдуть на бік народу.

По-третє, в усіх країнах напередодні революцій спостерігався **низький рівень життя**, що унаочнює частка ВВП на душу населення (таблиця 3).

Таблиця 3
ВВП на душу населення напередодні революцій (у дол. США)

Югославія	Грузія	Україна	Киргизстан
2.300	2.664	3.816	2.750

До того ж, відбувався вкрай нерівномірний розподіл доходів. Злиднений стан переважної більшості населення дискредитував гасло „збереження стабільності”, під яким виступала „партія влади”.

По-четверте, в усіх чотирьох країнах напередодні революцій відбулася **консолідація опозиційних сил демократичної та патріотичної спрямованості** (останні далеко не з усіх позицій орієнтуються на стандарти вільного демократичного суспільства). Значну роль відіграло й те, що у Сербії та Грузії народний протест підтримали національні церкви. В Україні всі впливові конфесії (крім православної церкви московського патріархату) солідаризувалися з „майданом”.

По-п’яте, опозиційним силам в усіх цих країнах **надали політичну, моральну, а в деяких випадках і матеріальну підтримку західні демократії та міжнародна демократична громадськість**. Вони не визнали результатів жодних зі згаданих виборів.

Можливість поширення

Чи існують такі умови в інших пострадянських країнах?

Політичні режими Білорусі, Казахстану, Туркменистану та Узбекистану розглядаються як „консолідовані авторитарні режими” [12,

с. 26], а, отже, в цих країнах існує значно менше умов (або не існує їх взагалі) для легальної боротьби проти чинної влади. В них, як і в Росії, Азербайджані й Таджикистані, ще не відбулося розпаду правлячої еліти. Брак цього чинника зумовлює здатність влади піти на силове придушення протестних дій у разі їх виникнення. Застосування насильства небезпечно переводенням конфлікту в збройну площину, що може закінчитися або румунським, або китайським варіантом (1989 р.) перебігу подій. Збройне придушення режимом І. Карімова протестних дій на півдні Узбекистану в середині травня 2005 року наочно підтвердило таку версію.

Можливість перемоги опозиції зумовлена рівнем незадоволення суспільства правлячим режимом. У Казахстані та Росії експлуатація багатих природних ресурсів дозволяє підтримувати рівень життя пересічних громадян на трохи вищому рівні, ніж у країнах, де відбулися революції (ВВП дорівнює, відповідно, 6.500 та 7.100 дол. США на душу населення) [12, с. 279, 462]. Завдяки пільговим цінам на постачання палива з Росії та відкритість російського ринку для білоруських товарів таке ж спостерігається й у Білорусі (ВВП – 7.620 дол. США на душу населення) [12, с. 96]. Можливість якось зводити кінці з кінцями на тлі бідніших сусідів продукує в масовій свідомості застереження щодо участі в антиурядових акціях.

Можливість перемоги опозиційних сил зумовлена їх консолідацією, але у більшості пострадянських країн з недемократичними режимами вона відбувається дуже повільно. До того ж, демократична опозиція має порівняно невисокий рівень впливу на суспільство. В Узбекистані, Таджикистані та Туркменистані повалення теперішніх режимів може призвести до захоплення влади ісламськими фундаменталістами, що погіршить перспективи демократизації. Тому вельми проблематичною є імовірність підтримки антиурядових дій у цих країнах з боку західних демократій.

Поширенню демократії могла би сприяти демократизація Росії, яка, заради збереження панівного статусу на пострадянському просторі, підтримує недемократичні режими. Але серйозною перешкодою цьому є імперська ментальність переважної частини її населення, що обумовлює орієнтацію на сильну одноосібну владу і реваншистські настрої. За своєю ментальністю росіяни більше нагадують сербів, бо обидва етноси посідали чільне місце в колишніх імперських утвореннях. Однак військові поразки режиму С. Мілошевича в хорватській (1991 – 1995 рр.) та боснійській (1992 – 1995 рр.) війнах, дистанціювання Чорногорії від Сербії, військова операція НАТО, проведена у відповідь на геноцид албанського населення Косова (1998 – 1999 рр.), на момент революції призвели до серйозних змін у політичній свідомості сербів. У Росії подібних чинників поки немає, хоча нездатність вирішити проблему Чечні воєнним шляхом, поширення сепаратистських настроїв у національних республіках (особливо

мусульманських), нескінченні терористичні акти поступово починають впливати на свідомість багатьох росіян.

Загальні висновки

Посткомуністичні революції, що відбулися в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані, є одним зі способів демократизації посттоталітарних суспільств, у яких трансформаційний процес на певному етапі свого розвитку набув зворотної траєкторії. Ймовірність їх поширення на інші країни залежить від наявності необхідних передумов: ступеня незадоволення народних мас чинною владою, розпаду правлячої еліти та консолідації опозиційних сил. Якщо ж одного з цих чинників немає, то протестні дії влада може придушити силою, або ж опозиція здобуде перемогу збройним шляхом. Посткомуністичні революції не обов'язково будуть, як у випадках, що аналізувалися, „оксамитовими”. Немає також впевненості, що вони обов'язково будуть мати демократичний характер. У деяких країнах з мусульманським населенням повалення посткомуністичної влади може спричинити встановлення фундаменталістських режимів. Для мультиетнічних суспільств (особливо для Росії) революційні потрясіння приховують в собі загрозу дезінтеграції.

Проте домінування демократій на міжнародній арені, неспроможність авторитарних режимів вирішувати нагальні проблеми суспільного розвитку, поступове становлення структур громадської самоорганізації, зміна генерацій (що не може не вплинути на політичну культуру) викликає надію, що процес переходу посткомуністичних суспільств на колію демократичного розвитку триватиме. Успіхи постреволюційних країн у вирішенні нагальних соціально-політичних та соціально-економічних проблем спроможні стати дієвим чинником його пришвидшення. Коли та в якій спосіб конкретна країна перейде на шлях демократичного розвитку, залежить від розвитку соціально-політичної ситуації. Позитивним явищем є процес об'єднання опозиційних сил, що розпочався перед виборами (наприклад, в Азербайджані, де парламентські вибори мають відбутися в листопаді 2005 року [25]).

Література:

1. King Ch. A Rose among Thorns // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83, №3. – P. 13 - 19.
2. Гельман В. Я. Уроки украинского // Полис. – 2005. – №1. – С. 36 - 49.
3. Бузгалин А. Майдан: народная революция или... // Свободная мысль. – 2005. – №2. – С. 35 - 47.
4. Революция // Большой энциклопедический словарь / М. А. Прохоров (гл. ред.). – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия. – СПб.: Коринт, 2004. – С. 1002.

5. Революция // Философский словарь: Основан Г. Шмидтом. – 22-е изд. под ред. Г. Шишкоффа / Пер. с немец. – М.: Республика, 2003. – С. 379 – 380.
6. Революция // Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. – М.: Академический проект, 2003. – С. 368 – 375.
7. Революция политическая // Советская историческая энциклопедия / Е. М. Жуков (гл. ред.). – Т. 11. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – С. 926 – 933.
8. Революция политическая // Политология: Краткий энциклопедический словарь-справочник / Отв. ред. Ю. С. Борцов, науч. ред. И. Д. Коротец. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 424 – 426.
9. Дуда А. Україну 1991 року ми ще не здобули // Точка зору. – 2001. – №2. – С. 3 – 4.
10. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? // Полис. – 1999. – №1. – С. 10 – 25.
11. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Є. В. Радченка. – К.: Факт, 2003. – 258 с.
12. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.
13. Фомина К. У Милошевича есть поле для маневра // Независимая газета. – 2000. – 28 сентября. – С. 1, 6.
14. Рахманин С. Воспоминания и размышления // Зеркало недели. – 2003. – 29 ноября. – С. 4.
15. Панфилова В. Кто будет конкурентом Аскара Акаева? // Независимая газета. – 2005. – 15 марта. – С. 5.
16. Соколовский М. Надежды Грузии // Зеркало недели. – 2004. – 3 апреля. – С. 5.
17. Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України. Постанова Центральної виборчої комісії // Голос України. – 2005. – 20 січня. – С. 3.
18. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
19. Чугунов К. Югославская рулетка // Независимая газета. – 2000. – 13 сентября. – С. 6.
20. Мостовая Ю. Нечем дышать // Зеркало недели. – 2003. – 20 декабря. – С. 1 – 2.
21. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. – 2003. – №5. – С. 3 – 11.
22. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер.

с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

23. Абетка української політики: Довідник. Вип. 5. / Авт.-упроряд. М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. – К.: Смолоскип, 2002. – 368 с.

24. Nations in Transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A.Karatnycky, A.Motyl, A.Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – XIX, 679 p.

25. **Мамедов С.** Оппозиция объединяется в три этапа // Независимая газета. – 2005. – 27 марта. – С. 4.

„Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова,
кандидат історичних наук, доцент
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Президентські вибори – це завжди конфлікт еліт
В. Литвин

Аналізуються шляхи формування політичної еліти України. Робиться висновок, що після „помаранчевої революції” відкриваються нові перспективи для цих процесів. Політичній еліті в нових умовах належить не просто змінити свій імідж, а й сутність системи державного управління.

Політичні події, пов'язані з президентськими виборчими перегонами 2004 року, ще потребують глибокого наукового аналізу, але деякі висновки можна зробити вже сьогодні. Один з них такий: „помаранчева революція” продемонструвала глибоку кризу легітимності політичної влади в Україні та нездатність політичних еліт до компромісів і домовленостей в ході політичної боротьби. У нас і досі не вироблено системи державницьких консолідуючих цінностей, які б поділялися усіма впливовими політичними гравцями. А саме це є однією з головних умов створення ефективної демократичної влади.

Гострий дефіцит конструктивних підходів виявився вже під час виборчої кампанії, коли замість дискусії щодо реальних варіантів вирішення соціально-економічних проблем кандидати в президенти вдавалися до брутального силового тиску одне проти одного, змальовували ситуацію в чорно-білих тонах. Використовувалися технології провокування, розколу суспільства. Громадянське протистояння політтехнологи ретельно готували, ідеалізуючи свого кандидата та лякаючи наслідками альтернативного вибору, формуючи образ ворога, що підлягає політичному знищенню. Ворогуючі політичні еліти навіть не намагалися налагодити ефективні канали обміну інформацією, не було конференцій, зустрічей фахівців, круглих столів. Навіть дебати між

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

кандидатами на пост Президента виливалися у взаємні звинувачення та приховані погрози.

Все це призвело до кризи легітимності виборчого процесу і владної еліти взагалі. У громадян формувалося суперечливе, а часто й негативне ставлення не тільки до кандидатів, але й до самих виборів. Виборча кампанія в такій ситуації перетворюється на ірраціональний процес: умовними стають передвиборчі програми, ефемерними – політичні партії та блоки, нераціональним видається й вибір кандидата під час голосування, оскільки мотиви виборця не мають надійних, об'єктивних засад.

Результатом цього є криза суспільної довіри, яка проявляється в тому, що громадяни не довіряють результатам виборів, а масові фальсифікації сприймають як звичайне явище. Не довіряє народ і владі, пікетуючи будинок Верховної Ради, Адміністрації Президента, Верховного Суду. Не довіряють одне одному й народні депутати: практикується „пакетне голосування” за законопроекти, ініційовані фігурантами політичної боротьби. Недовіра роз'єднує і жителів різних регіонів, які підозрюють одне одного в неповазі, ігноруванні своїх інтересів, несправедливості тощо.

Актуальна політична ситуація диктує необхідність пошуку консолідуючої ідеї заради демократичного єднання громадян і політичних еліт. Головне завдання полягає у відновленні довіри народу до влади, громадянина до громадянина. Треба нарешті усвідомити, що політичні чвари і деструктивна конфронтація в суспільстві ХХІ століття нагадує бійку матросів на палубі лайнера, що йде на дно через некерованість.

Об'єднатися українське суспільство має навколо якісних змін сутності політичного розвитку. За всі роки державної незалежності у нас відбувалися переважно кількісні зміни, створювався лише каркас демократичної влади. Парадокс у тому, що українська демократична форма наповнена невизначеним змістом, який частково складається з пережитків тоталітарно-авторитарного минулого, а частково – з новітніх явищ. Маємо демократичну (за формальними ознаками) владу, яка продукує недемократичну політику. Усунення цього протиріччя, у загальному вимірі, є основним завданням модернізації нашої політичної системи. Головним суб'єктом модернізаційних змін виступає, безумовно, політична еліта, яка має стати їх ініціатором і організатором. Як влучно сказав Л. Карсавін, „...нема розвитку без суб'єкта розвитку” [1].

Проблема формування і якісного оновлення політичної еліти особливо важлива для нашого суспільства. Історично склалося так, що Україна століттями входила до складу деспотичних держав, де не існувало уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячих класів і решти підданців. Модернізаційні перетворення здійснювалися згори вниз, без зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування і громадянського суспільства.

Склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення. Глибина цього відчуження обумовлювалася тим, що носіями національних традицій були переважно представники простого люду. Що ж до української еліти, то вона часто мала маргінальний характер, була відірвана від власної культури і водночас не завжди могла засвоювати цінності та норми домінуючої (польської, російської) культури.

Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а поглибив його. Соціологічні опитування, проведені у жовтні 1998 року українсько-американським Центром стратегічних досліджень, показали, що громадяни України невдоволені владою в цілому; більш ніж у 70 % населення сформувався переконання, що основні інститути суспільства діють не на його користь, їх очолюють корумповані, професійно не підготовлені лідери [2]. Та й нині ставлення суспільства до політичної еліти лишається переважно негативним: за даними Центру ім. О. Разумкова, негативно ставляться до еліти 54 % громадян, позитивно — лише 6 % [3].

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок складає в основному „буржуазія в першому поколінні”. Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та непрямом підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму. За твердженням академіка І. Дзюби, „життєздатна еліта формується в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші „ребята” з пізньокосомольського господарства, політичні кар’єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатки. На „дикому Заході” кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому — вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші — універсали, вони вже в першому поколінні є всім” [4]. Домінування такої специфічної еліти, на думку професора Ф. Рудича, обумовлює приватизацію влади. Сутність цього феномена полягає „у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що зрештою приводить до тотальної корумпованості” [5].

Водночас роль еліти в Україні посилюється з огляду на мовно-культурне, економічне та релігійне розмаїття населення, особливості історичного розвитку. Попри важливість цієї проблеми, оцінки характеру та можливостей української політичної еліти є дуже суперечливими. Так, існує думка, що Україна взагалі не має реальної політичної еліти. Дехто з

дослідників вважає визначення „еліта” не науковим, а кон’юктурним, таким, що спонукає громадян ухилятися від активної участі в політичному житті [6].

Досить популярною є також думка, що в якості політичної еліти країни дісталася колишня комуністично-тоталітарна номенклатура, яка, завдяки зміні ідеологічних орієнтирів і рекрутуванню представників контреліти, зуміла зберегти свою владу і власність. Звернемося до визначення української еліти Я. Лесюка, президента фонду „Український вимір”, який досліджує перспективи розвитку українського суспільства і формування національної еліти. На запитання, який зміст він вкладає в поняття національна еліта, Я. Лесюк відповів: „Формально вона існує. Проте це переважно управління вищого рівня, тобто еліта за посадою. Нашу еліту можна назвати неелітарною і в силу того, що вона тільки народжується, і в силу того, що не має низки специфічних рис. Ну, хоча б загостреного почуття відповідальності за справу, за своє добре ім’я, за вищі державні інтереси. У нас немає еліти, натомість є номенклатура, яка обстоює переважно корпоративні, кланові інтереси” [7].

Визначення поняття „еліта” є концептуально неоднозначним. На нашу думку, перш за все необхідно розрізняти поняття „політична еліта” і „владна еліта”. До „політичної еліти” можна віднести як представників чинних владних структур, так і лідерів опозиційних політичних сил. Сутність поняття „владна еліта” фактично співпадає з класичним визначенням „правлячого класу”. Як відомо, Г. Моска вважав, що „правлячий клас” – це клас, який здійснює всі політичні функції, монопольно володіє владою і користується її перевагами. Це найактивніші в політичному розумінні люди, орієнтовані на владу, організована меншість, яка керує неорганізованою більшістю [8].

По-друге, необхідно уточнити саме використання поняття „еліта”, яке має значне якісне забарвлення. В. Парето стверджував, що до еліти можна зарахувати найздібніших та найбільш кваліфікованих осіб у відповідних сферах людської діяльності [9]. Як підкреслює Дж. Сарторі, В. Парето зупинив свій вибір на понятті „еліта” тому, що воно ґрунтується, в першу чергу, на якісних критеріях визначення, підкреслює необхідність урахувувати особистий потенціал людей, що домагаються елітарного статусу. Саме таке трактування дає можливість для розуміння „циркуляції еліт”. Справді, коли заслуги і влада поєднуються, то спостерігаємо стан стійкої суспільної рівноваги; коли вони виявляються „розведеними” — настає нерівновага, котра породжує „циркуляцію”: еліти „де-факто” витісняються елітами „за здібностями”, тобто справжніми елітами [10]. Отже, можна говорити, що найсприятливіша ситуація у цьому відношенні – максимальне заповнення провідних посад в державі людьми, які за переконаннями, діловими і професійними якостями здатні проводити модернізаційні реформи. При великій

розбіжності між спрямованістю фактичної еліти й актуальними суспільно-політичними завданнями ситуація стає нестабільною, конфронтаційною, і подальший ефективний розвиток можливий лише за умови оновлення фактичної еліти за рахунок людей, потенціал яких відповідає викликам часу.

Справді, необхідно проводити розмежування владної та елітної структур. Особливо варто наголосити на тому, що якісні критерії формування еліти не абстрактні, вони створюються домінуючими політико-культурними стереотипами та актуальними суспільно-політичними проблемами.

Нині побутує думка, що Україна не має справжньої політичної еліти, бо владного статусу досягають далеко не кращі представники суспільства. Але це не зовсім так. Адже для досягнення провідного становища в суспільстві необхідно мати певні якості, тобто бути в чомусь кращим за інших. Питання тільки – в чому? В. Парето стверджував, що до еліти належать люди, котрі володіють якостями, престижними й дефіцитними у певній спільноті. І не завжди такими критеріями відбору є порядність, професійність, компетентність, патріотизм та інші чесноти. В радянському суспільстві, наприклад, таким критерієм було „уміння жити”, тобто безпринципність, аморальність, лицемірство. В сучасній Україні ці тенденції, на жаль, посилюються, „існує стійка тенденція до зниження морального порогу”, поширюється думка, що „досягти елітарних позицій в суспільстві можна, лише нехтуючи нормами моралі” [11]. Відтак дуже важливим видається визначення саме критеріїв досягнення елітного статусу, аналіз шляхів просування до провідних кіл суспільства.

Політична наука стверджує, що в плюралістичному суспільстві найважливішим при формуванні еліт є не належність до певного соціального класу, а кар’єрні шляхи індивідів до елітного статусу. Будь-який метод рекрутування має бути функціональним відносно соціально-політичних систем. В демократичному суспільстві не можна повністю ігнорувати важливість дослідження соціальних позицій претендентів на елітний статус. Але саме селекція на базі досягнень стимулює розвиток творчості та ініціативи, робить суспільство динамічним [12]. Проблема відбору індивідів на провідні ролі у виробленні політичного курсу має критичне значення для політичного порядку і стабільності. Найважливішим досягненням сталих демократій є те, що вони навчилися регулювати потенційний конфлікт, пов’язаний з порядком зміни керівництва, та звели його до мобілізації голосів, а не зброї.

Часто зустрічається типологія рекрутування еліти за принципом відкритості – закритості. Відкритий тип рекрутування ґрунтується на відборі шляхом чесних конкурсів претендентів, при цьому визначальними є особистісні якості людини, її досягнення і досвід, а не соціальний статус. Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні

характеристики повинні бути критерієм відбору, еліта може бути демократичною і функціональною. Якщо ж домінує принцип висунання на провідні позиції „своїх” людини, що довела відданість соціальній групі, лідерові, клану, то це закритий тип селекції, який призводить до негативних наслідків та поступової деградації еліти.

Ф. фон Гайек у праці „Шлях до рабства” аналізує причини, які, на його думку, обумовлюють неминучу деградацію еліти закритого типу. Оскільки закрита еліта формується на ґрунті уніфікації поглядів і дій, то вона не може включати в себе людей з високим рівнем інтелекту. Бо чим освіченіші й інтелегентніші люди, тим різноманітніші їх погляди й уподобання, тим складніше домогтися від них одностайної підтримки певної системи цінностей та моделі поведінки. Отже, склад закритої еліти поповнюватиметься за рахунок осіб без власних переконань, схильних прийняти будь-яку готову просту систему цінностей, або за рахунок аморальних особистостей, які заради прибутку обстоюватимуть будь-які ідеї та здійснюватимуть будь-які дії. Зрозуміло, що сформована в такий спосіб правляча еліта, попри всю її згуртованість і дисциплінованість, досить швидко вичерпає свої можливості і гальмуватиме розвиток суспільства.

Закритий тип рекрутування притаманний традиційному суспільству, тоталітарним і авторитарним системам. Оскільки цей тип звужує соціальну базу рекрутування еліти, то він гальмує політичний розвиток, знижує функціональність політичної системи. Соціальна база еліти в демократичних країнах значно ширша – навіть при існуванні провідної верстви вихідці з нижчих соціальних прошарків більш представлені в політичній еліті.

Звичайно, нинішні демократичні системи „не дотягують” до критеріїв відкритої еліти – вона є нормативною метою, а не реальністю. Більшість адміністративного апарату складається не з обранців, а з призначених урядовців, тут селекторат є дуже вузьким. Але вузькість селекторату не завжди свідчить про недемократичний характер політичної системи. Важливим є критерій відбору, яким керується селекторат. Є він чесним конкурсом на базі здібностей і досягнень чи вирішальними стають багатство, зв’язки, походження?

Правляча еліта України, на думку багатьох дослідників, є доволі „закритою” групою. Підраховано, що на початок 1998 року у восьми урядах України було 284 посади, які обіймали 156 чоловік. Інакше кажучи, зміна урядів не заважає обіймати посаду майже два терміни. Під час зміни уряду навесні 2001 року дві третини міністрів зберегли свої крісла. Із восьми новопризначених троє входили у восьмий уряд [13].

На нашу думку, „закритість” еліти визначається не тільки і навіть не стільки низькою ротацією її складу. Важливим компонентом формування більшої відкритості постають моделі поведінки, взаємозв’язку та

консолідації представників еліти. Так, В. Бакіров стверджує, що істотною перешкодою на шляху модернізації політичної системи України є домінування гегемоністської моделі консолідації провідних політичних акторів. Вона здійснюється актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя та встановлює власні правила гри [14]. В основу цієї моделі було покладено сильну президентську владу, яка мала стабілізувати суспільство під час економічних реформ, регулювати внутрішньополітичні конфлікти, існувати в новій системі міжнародних відносин. Попри все це, гегемоністська консолідація призвела до приватизації держави, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми використовувалися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки еліту контролює особисто Президент, то її оновлення, а також зміна усталених зразків її поведінки відбуваються зазвичай лише в рік переобрання глави держави.

Така удавана демократія гальмує реальну політичну модернізацію суспільства. Одним із шляхів виходу з цієї ситуації є зміна моделі консолідації еліти. Наповнення демократичної форми демократичним змістом потребує консолідації еліти. Водночас не можна вимагати примусової консолідації під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства. Стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій і цілей.

В останні роки частка впливових політичних партій і значна кількість національно-демократичних субеліт почали переглядати свою роль у політичному процесі. Стали можливими нові моделі консолідації владних еліт на базі картелю або консенсусу. Сутність моделі картельної консолідації полягає у створенні обмеженого кола привілейованих осіб, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та обмінів ресурсами, але розподіляються ресурси тут відносно справедливо, пропорційно впливові кожного з учасників.

Консенсусна консолідація еліт ґрунтується на конкуренції за узгодженими правилами. М. Михальченко вважає, що консенсусна консолідація можлива „заради збереження злагоди в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування” [15].

Зараз дуже популярною стала ідея створення нового типу консолідації політичних еліт у межах парламентсько-президентського формату. Сенс її – встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в правових нормах. Призначення нової моделі консолідації політичних еліт України полягає в недопущенні монопольного захоплення влади будь-якою політичною силою. Нині саме отримання президентських

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій в суспільстві. Відтак ситуація, коли одні сили отримують все, а інші – нічого, стає все більше нераціональною і вже не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, котрі жадають рівномірного розподілу політичних ресурсів.

Тут можна погодитися з О. Морозом, який так міркує про умови створення владної еліти: „Саме система влади формує мотиви, якими керуються політики, намагаючись нею оволодіти. Не раз у своїх виступах з цього приводу я цитував Л. Кравчука: за сформованої в Україні шляхом надвисокої концентрації повноважень у руках глави держави системи влади, навіть у ангела виростуть роги. Отже, саме зміна цієї системи є необхідною передумовою становлення демократичної політичної еліти України та загалом поступального руху українського суспільства” [16]. Отже, об’єктивною передумовою формування ефективної політичної еліти є рівномірний, збалансований перерозподіл владних повноважень.

У будь-якому випадку, сьогодні, після революційної перемоги В. Ющенка, відкриваються нові перспективи для політичної еліти України. Її успіхи залежатимуть від здатності або нездатності змінити не просто імідж, а сутність системи державного управління, що діяла в нашій державі протягом останніх тринадцяти років. На все це у новій еліти обмаль часу, за який вона повинна підтвердити свої зобов’язання провести докорінні якісні зміни й довести свою здатність їх здійснити.

Почекаємо? Чи будемо працювати разом?

Література:

1. **Б. Кухта, Н. Теплоухова.** Політичні еліта і лідери. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 217.
2. Див.: **Рудич Ф. М.** Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – К., 1999. – С. 34 - 35.
3. Див.: **Гриценко А.** Політична еліта України: чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/469/43792>.
4. **Дзюба І.** На „еліту” надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С. 36.
5. **Рудич Ф.** Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантиї? // Віче. – 2004. – № 9. – С. 8.
6. **Гмиря С., Гмиря Г.** А чи був хлопчик? Довільні роздуми щодо існування еліти в суспільстві // Віче. – 2003. – №1. – С. 12 - 15.
7. **Дмитренко І.** Самозвана „еліта” чи просто номенклатура? // Віче. –

2003. – № 8. – С. 33 – 36. – С. 35.

8. **Mosca G.** The Ruling Class. N.Y., 1939. – P. 50.

9. **Melsel J.** Pareto and Mosca. Englewood Cliffs, N.J., 1965. – P. 67.

10. **Sartori G.** The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers, Inc., Chatham House, N.J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV. – 253 p.; Part Two. The Classical Issues. – 542 p.

11. **Рудич Ф.** Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? – С. 9.

12. **Keller S.** Beyond the Ruling Class. Elites in Modern Society. New Brunswick, 1991. – P. 16.

13. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. №10. – К.: Інститут соціології НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій, 1998. – С. 23; Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні – М., „Три квадрата”, 2003. – С. 181.

14. **Бакіров В., Фісун О.** Політико-режимна еволюція України: від системи „переможець отримує все” до пакту еліт? // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко, В. П. Андрущенко, І. О. Кресіна, Е. В. Щербенко (вчен. секретар) – укр... рос. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 152.

15. **Михальченко М.** Еліта в Україні: їжте, куме, що зварили // Віче. – 2003. – № 1. – С. 8.

16. **Мороз О.** Раб не виховає вільної людини // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С. 49.

Проблеми законодавчого врегулювання процесів розвитку Военної організації держави

Андрій Єрмоленко,

майор, ад'юнкт

кафедри морально-психологічного забезпечення
Національної академії оборони України

У статті здійснюється загальний огляд процесу створення та вдосконалення нормативно-правової бази для формування й оптимізації Военної організації України та її складових елементів. Робиться спроба виявити основні недоліки та упущення, що виникали в ході цього процесу, показати їх негативний вплив на формування Военної організації держави.

Утвердження України як незалежної держави пов'язане, передусім, із забезпеченням національної безпеки. Загрози внутрішнього та зовнішнього характеру у цій сфері потребували вироблення й реалізації державної політики в тій її частині, яка забезпечує захищеність суспільства і держави від воєнних загроз. Одним із основних суб'єктів забезпечення національної безпеки є Военна організація держави (ВОД). Відтак, Україна повинна була невідкладно сформувати правове поле, достатнє для створення і розвитку відповідних структур. Важливо пам'ятати, що „фінішу” цей процес об'єктивно мати не повинен. Динамічні зміни в країні та світі змушують постійно вдосконалювати правове поле, приводити його у відповідність до реалій поточного моменту. Особливої уваги у цьому зв'язку заслуговує проблема законодавчого оформлення воєнної політики і Военної організації держави.

Науковому дослідженню цієї проблеми присвячують свої праці чимало вчених. Це, зокрема, В. Котюк, В. Кохно, В. Горбатенко, І. Князєв, В. Ліпкан, Л. Поляков, П. Процик, Г. Ситник, В. Смолянюк, В. Шамрай [2]. Однак вони аналізують переважно окремі законодавчі акти або ж вузькі „зрізи” означеної проблеми. Автор цієї статті має за мету здійснити загальний огляд процесу створення і вдосконалення нормативно-правової бази формування й оптимізації Военної організації України, її складових елементів, а також виявити основні недоліки та упущення, які виникли в

ході цього процесу, показати їх негативний вплив на формування ВОД.

На початковому етапі формування політики воєнної безпеки було прийнято низку важливих нормативних актів. Так, Постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року „Про військові формування на Україні” всі військові формування, що дислокувалися на території республіки, було підпорядковано Верховній Раді України. 11 жовтня того ж року приймається Постанова Верховної Ради України „Про створення Ради оборони України”, а 6 грудня – Закон України „Про оборону України”. Окремі закони (листопад – грудень 1991 року) спрямовувалися на визначення режиму кордонів України, порядок їх охорони й перетину. В 1991 – 1993 роках відповідними законами було оформлено діяльність силових структур держави: Служби безпеки України (20 вересня 1991 року), Національної гвардії України (4 листопада 1991 року), Прикордонних військ України (4 листопада 1991 року), Збройних Сил України (6 грудня 1991 року), Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України (26 березня 1992 року) та Цивільної оборони України (3 лютого 1993 року) [1].

Особливу роль у системі правових основ відіграє Воєнна доктрина України, схвалена 1993 року Постановою Верховної Ради України. Вона мала оборонний характер та визначала головні напрями зовнішньої і внутрішньої політики держави у сфері воєнної безпеки. Згідно з цим державним актом, Україна набула позаблокового статусу і задекларувала намір стати без’ядерною державою [1, с. 46 – 51].

Отже, до 1993 року в основному було закладено правові основи воєнної політики України і започатковано розбудову ВОД. На жаль, вже тоді не обійшлося без серйозних упущень, які негативно вплинули як на систему забезпечення національної безпеки у воєнній сфері в цілому, так і на будівництво воєнної організації зокрема.

На той час не було прийнято Конституції України, а отже й не визначено головних національних цінностей, інтересів держави та загроз щодо їх реалізації. Не було ухвалено й Концепції національної безпеки, яка мала б визначати політику у сфері забезпечення національної безпеки. Натомість було прийнято Воєнну доктрину, яка, за логікою, мала б стати складовою частиною Концепції [1, с. 46].

Воєнна доктрина визначала три групи проблем забезпечення національної безпеки: воєнно-політичні (предмет зовнішньої політики), воєнно-технічні (предмет воєнної стратегії) та воєнно-економічні (предмет економічної безпеки). Як справедливо зазначає Г. Костенко, поєднання навіть двох положень призводить до того, що реалізувати таку доктрину на практиці неможливо [3, с. 86].

Не було визначено взаємну підпорядкованість нормативно-правових актів у сфері національної безпеки, а отже, й пріоритетність при їх виробленні [4, с. 117 – 135].

Жодним нормативним актом не узаконювалась така комплексна, інтегративна силова структура, як Воєнна організація держави. Це призвело до безсистемності у формуванні її компонентів та регламентації їх функціонування і взаємодії.

Звичайно, такий стан речей не задовольняв ні владні структури, ні суспільство в цілому – принаймні, його найактивніших представників. Тому наступним кроком у формуванні воєнної політики України в період з 1996 по 2000 рік було прийняття пакету документів, які мали заповнити прогалини в законодавчій сфері та внести корективи, викликані зміною воєнно-політичної ситуації в регіоні.

Так, 28 червня 1996 року Верховна Рада прийняла Конституцію України, яка затвердила статус нашої держави як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової. Основний Закон містив положення, які регламентували реалізацію політики захисту національних інтересів у воєнній сфері:

³⁵₁₇ захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу;

³⁵₁₇ оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України;

³⁵₁₇ забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом;

³⁵₁₇ зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства та загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [1, с. 18].

16 січня 1997 року Постановою Верховної Ради України було схвалено Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. В цьому документі вперше було чітко визначено національні інтереси України, загрози її національній безпеці та основні напрями державної політики національної безпеки.

Концепцією, вперше в історії України, було законодавчо оформлено систему забезпечення національної безпеки. Важливо, що в ній визначалися суб'єкти системи забезпечення національної безпеки та їх повноваження. Це, зокрема, ВОД, яка включала: Збройні Сили України, Службу безпеки України, Національну гвардію України, внутрішні війська, органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, інші військові формування,

створені відповідно до Конституції країни. ВООД, за своїм функціональним призначенням, забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканості її кордонів; протидіє зовнішнім і внутрішнім загрозам воєнного характеру; бореться з організованою злочинністю; забезпечує захист населення у випадку катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо [1, с. 51 – 57].

В наступні роки процес удосконалення законодавчої бази забезпечення обороноздатності країни продовжувався. Так, 2000 року було внесено зміни до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України та оновлено або доповнено значну частину найважливіших оборонних законів. Насамперед, у жовтні того ж року було прийнято в новій редакції Закони України „Про оборону України” та „Про Збройні Сили України”, якими систематизовано підходи до забезпечення обороноздатності держави, уточнено повноваження державних органів у сфері оборони, повніше окреслено завдання ЗС України та регламентовано питання їх життєдіяльності. Закладено сучасні основи будівництва військових формувань з позиції взаємного доповнення їх зусиль та координації дій, приведення їх статусу, складу й структури у відповідність до функціонального призначення в єдиній системі забезпечення воєнної безпеки держави [5, с. 10].

Отже, в період з 1991 по 2000 рік Україна визначила свою зовнішньополітичну концепцію: позаблоковий, без’ядерний, миролюбний курс, участь у системах колективного захисту, незалежність, рівноправність, взаємовигідність у відносинах з усіма країнами, інтегрування в європейську та світову спільноту, відмова від війни як засобу розв’язання міжнародних суперечностей. Відповідно до цих положень формувались політика і система забезпечення національної безпеки країни, реалізація військових аспектів якої безпосередньо покладалась на Воєнну організацію держави.

На початку нового тисячоліття сталися фундаментальні зміни у сфері міжнародної безпеки. Воєнні засоби, створені наприкінці минулого тисячоліття для протидії небезпеці індустріального і постіндустріального характеру, не завжди здатні подолати виклики й загрози принципово нового походження [6, с. 5]. Формування європейської політики безпеки, міжнародне співробітництво України в проведенні миротворчих операцій і партнерські відносини з НАТО обумовили новий погляд нашої держави на формування політики воєнної безпеки, що, у свою чергу, вимагало перегляду законодавчої бази у цій сфері та вироблення нових підходів до реформування ВООД.

Так, 19 червня 2003 року було прийнято Закон України „Про основи національної безпеки України”, який визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів від зовнішніх і

внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності [7]. З огляду на геополітичні зміни та внутрішню обстановку в країні, цей документ чіткіше визначив загрози національним інтересам і національній безпеці, та, відповідно, основні напрями державної політики з питань національної безпеки. До них, зокрема, віднесено: курс України на повноправну участь в загальноєвропейських і регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного Договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з країнами СНД, іншими державами світу.

На відміну від Концепції, в Законі „Про основи національної безпеки України” було конкретизовано визначення Военної організації держави як сукупності органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів. Хоча документ не містить переліку компонентів ВОД, але, на нашу думку, він значно досконаліший, ніж попередні законодавчі акти.

За результатами аналізу змін у воєнно-політичній обстановці та з огляду на демократичні перетворення в українському суспільстві, 15 липня 2004 року було ухвалено нову редакцію Военної доктрини України [8, с. 5]. Було затверджено оновлені принципи та цільові настанови щодо забезпечення воєнної безпеки України, у тому числі й завдання Збройних Сил та інших військових формувань.

Важливою особливістю нової редакції Военної доктрини є її спрямованість на запобігання воєнним конфліктам. В основу політики воєнної безпеки покладено, насамперед, концепції воєнно-політичного партнерства та стримування можливої агресії. Стратегічною метою зовнішньої політики України, визначеною в документі, є інтеграція до європейських і трансатлантичних структур безпеки.

Для визначення зовнішньополітичних орієнтирів державної політики надзвичайно важливим є положення нової Военної доктрини, згідно з яким Україна, користуючись невід’ємним правом кожної держави на індивідуальну та колективну оборону, в разі збройної агресії не виключає можливості отримання військової допомоги від інших держав.

Очевидно, що нова Военна доктрина повністю відображає рішення воєнно-політичного керівництва України від 23 травня 2002 року про вироблення стратегії приєднання нашої держави до НАТО.

Важливим кроком до утвердження демократичних перетворень у воєнній сфері стало прийняття 28 січня 2004 року Закону України „Про демократичний цивільний контроль над Военною організацією і правоохоронними органами держави” [9]. Цей закон, з метою захисту національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної правової держави у сфері цивільно-військових

відносин, забезпечення прав і свобод людини та, відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих нашою державою, визначає правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю над ВОО і правоохоронними органами.

Отже, суттєві зміни зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу України, обумовлені фундаментальними змінами у сфері міжнародної безпеки, вимагали вдосконалення системи безпеки держави та приведення її законодавчої бази у відповідність до вимог поточного моменту, що, безумовно, внесло корективи і в процес формування ВОО. Нагальна проблема її реформування обумовила відповідні зміни і в її структурі.

Так, у січні 1997 року Указом Президента України було введено в дію Державну програму будівництва та розвитку ЗС України на період до 2005 року. Та суттєві зміни, що відбулися у світі наприкінці 1990-х років, обумовили уточнення цієї програми, і вже в липні 2000 року було затверджено Державну програму реформування та розвитку ЗС України, теж розраховану на період до 2005 року. Було ухвалено й пакет документів щодо їх реалізації.

Згодом, 2004 року, було проведено оборонний огляд, на підставі якого розроблено Стратегічний оборонний бюлетень на період до 2015 року. Він визначає основні напрями і шляхи досягнення майбутнього обриса Збройних Сил України [10].

Удосконалення Воєнної організації України вимагало перегляду її складових частин, а також завдань, які вони виконують. 14 грудня 1999 року Президент України підписав Указ про адміністративну реформу, згідно з яким Національна гвардія України ліквідовувалась як структура, що вже зіграла свою роль на першому етапі становлення нашої незалежної держави. У зв'язку з цим близько 26 тисяч гвардійців повинні були увійти до військових формувань Збройних Сил і Міністерства внутрішніх справ України.

Необхідність реформування Прикордонних військ пов'язувалась із зміною загроз національній безпеці та інтересам України на державному кордоні, які мали переважно невійськовий характер. Все це вимагало створення Державної прикордонної служби на базі Прикордонних військ. Формування цієї структури розпочалося згідно з прийнятим 3 квітня 2003 року Законом України „Про Державну прикордонну службу України”.

Удосконалення Цивільної оборони відбувалось за рахунок створення Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи на базі Мінчорнобиля України і республіканського штабу Цивільної оборони – відповідно до Указу Президента України від 28 жовтня 1996 року. З метою підвищення рівня захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, створення єдиної державної

системи запобігання і реагування як у мирний час, так і в особливий період, 25 липня 2002 року Указом Президента України було затверджено Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України на Державну службу цивільного захисту, яка була розрахована на період до 2012 року. А вже 5 березня 2004 року було затверджено нове Положення „Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи”.

Отже, згідно з чинним законодавством, на сьогодні в Україні структурно сформовано Военну організацію держави, яка включає Збройні Сили України, Внутрішні війська МВС України, Державну прикордонну службу України, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій, Службу безпеки України та інші військові формування, утворені відповідно до законодавства України. Сучасні зміни в геополітичному просторі вимагають постійного вдосконалення системи забезпечення безпеки національних інтересів України, що викликає необхідність функціональних та структурних коректив як Военної організації держави в цілому, так і її компонентів.

Та все ж низка невирішених питань, що стосуються створення надійної системи захисту національних інтересів України, не дозволяє вважати цей процес логічно завершеним.

Враховуючи скрутне економічне становище країни, автор пропонує розглянути лише ті питання, вирішення яких не потребує значних додаткових капіталовкладень.

На нашу думку, однією з основних проблем у цій сфері є невизначеність ієрархії нормативно-правових актів. Як вважають фахівці, існує певна послідовність формування нормативно-правового фундаменту національної безпеки (НБ). Вона має такий вигляд: Концепція НБ – Доктрина НБ – Стратегія НБ [11]. Наш випадок: 1993 року було прийнято, а 2004 року уточнено Военну доктрину України, тоді як Концепцію національної безпеки затверджено лише 1997 року (її скасовано Законом „Про основи національної безпеки України” 2003 року).

На час прийняття Военної доктрини ще не було ухвалено Конституції України, законодавчо не визначено ні національних цінностей та інтересів, ні, відповідно, ймовірних загроз у процесі їх реалізації. Як вважає Г. Ситник, „у 1993 році було б логічніше схвалити на законодавчому рівні не Военну доктрину, а основні напрями, цілі та завдання державної політики у воєнній сфері, визначити концептуальні ідеї військової реформи...” [12, с. 232]. Наслідок: нечіткість визначення воєнних загроз національним інтересам України призвела до багатьох прорахунків при формуванні структури та функцій як ВОД, так і її структурних компонентів.

Іншою проблемою оптимізації сфери воєнної безпеки є низька життєздатність нормативно-правових актів. Це обумовлюється тим, що більшість їх приймається із запізненням, а чинні уточнюються несвоєчасно.

Тому багато таких документів не відповідають сучасним реаліям. Прикладом може бути Воєнна доктрина 1993 року, яка проіснувала до липня 2004 року. Вона проголошувала нейтральний, позаблоковий статус держави, тоді як політичне рішення щодо інтеграції України в НАТО було прийнято 2002 року, а законодавчо закріплено в новій редакції Воєнної доктрини лише 2004 року. Іншими словами, нормативний документ, який повинен регламентувати той чи інший процес, з'являється внаслідок цього процесу (наприклад, Державна програма будівництва та розвитку ЗС України 1997 року).

Нечіткість законодавчої бази призводить до таких серйозних проблем у сфері воєнної безпеки, як те, що не створено централізованого управління Воєнною організацією держави. Так, у Законі „Про основи національної безпеки України” 2003 року сказано, що Воєнна організація держави – це сукупність органів державної влади і військових формувань, що вже є нонсенсом. Адже термін „організація” передбачає не тільки сукупність елементів, але й стійкі зв'язки між ними та централізоване управління. В нашому випадку ВОД не має централізованого управління, оскільки Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил є Президент України, який здійснює керівництво у сфері національної безпеки та оборони держави, але не є Верховним Головнокомандувачем Воєнної організації. Водночас керівники інших силових структур входять до складу Кабінету Міністрів – вищого органу в системі виконавчої влади, яким керує Прем'єр-міністр [1, с. 16 – 41]. Інакше кажучи, не можна зрозуміти, хто керує ВОД.

Якщо ж немає єдиного керівництва організацією, то як вона може повноцінно функціонувати? Більше того, ВОД України реально не може розглядатися як єдина структура, а точніше – система, з усіма наслідками, які з цього випливають.

Оскільки головним завданням ВОД є реакція на воєнні загрози національним інтересам України, то для його реалізації необхідна злагоджена діяльність усіх її компонентів, а без єдиного керівництва всією структурою це неможливо. Згідно з чинною законодавчою базою, ця проблема вирішується за рахунок прийняття того чи іншого нормативного документа, який регламентує діяльність силових структур відповідно до конкретної ситуації.

Так, у Воєнній доктрині України 2004 року зазначено, що „в особливий період стратегічне керівництво Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами Президент України здійснює через ставку Верховного Головнокомандувача (у разі її створення), робочим органом якої є Генеральний штаб Збройних Сил України...”. Згідно з цим документом, „головним військовим органом з питань планування оборони держави, управління застосуванням Збройних Сил України, координації та контролю за виконанням завдань

у сфері оборони іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами... у межах, визначених законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України є Генеральний штаб Збройних Сил України”.

Законом України „Про оборону” від 5 жовтня 2000 року чітко регламентовано, що у сфері підготовки до оборони країни силові структури ВООД свою діяльність узгоджують з Генеральним штабом ЗС України, під його керівництвом здійснюють планування оборони та беруть участь у створенні єдиної системи управління на особливий період. Що ж стосується особливого періоду, то органи управління, з’єднання, частини та установи інших військових формувань підпорядковуються відповідним органам військового управління ЗС України в порядку, визначеному Генеральним штабом. Аналогічно регламентується й діяльність силових структур ВООД під час протидії іншим загрозам (див. Закон України „Про боротьбу з тероризмом”) [13, с. 180].

Таке вирішення питання не можна вважати оптимальним. Як показує досвід, швидкоплинність процесів виникнення і трансформації загроз дуже висока, і тому якість організації реагування на них вказаним способом дуже низька, оскільки вимагає надмірних затрат часу і ресурсів. Інший варіант – стихійна відповідь, коли один з компонентів самостійно перебере на себе функції щодо нейтралізації цієї загрози, що само по собі не може бути законним і ефективним.

Інший бік проблеми централізації управління ВООД – нечітке визначення і розмежування функцій між її компонентами. Що, у свою чергу, унеможливує створення оптимальних силових структур держави.

Проте, як зазначається у працях деяких дослідників [12, с. 215 – 216], вади чинного законодавства, що знижують ефективність формування і функціонування Военної організації держави, цим не вичерпуються. Часто окремі положення нормативних актів суперечать одне одному, а понятійно-категорійний апарат, який у них використовується, не витримує жодної критики.

Для прикладу порівняємо визначення поняття „военна організація” в різних Законах України.

Закон України „Про основи національної безпеки” трактує Военну організацію держави як „сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз”.

Згідно з Законом України „Про демократичний цивільний контроль над Военною організацією і правоохоронними органами держави”, Военна організація держави – це „охоплена єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до

Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і, відповідно до Конституції та законів України, безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз”.

Звернімо увагу на очевидні принципові невідповідності у цих визначеннях.

Згідно з першим законом, діяльність ВОД спрямована на захист національних інтересів України, а згідно з другим – тільки на захист інтересів держави. Оскільки поняття „інтереси держави” значно вужче, ніж поняття „національні інтереси” і є лише їх складовою, то, звідси, інтереси суспільства, окремої людини вона не захищає.

Іншу невідповідність справедливо відзначив Г. Ситник у монографії „Державне управління національною безпекою України” [12, с. 210 – 212]. Згідно з обома законами, діяльність ВОД спрямована на захист „від зовнішніх і внутрішніх загроз”, і оскільки, як випливає із самої назви другого закону, правоохоронні органи не входять до складу ВОД, то це передбачає можливість застосування ЗС України для виконання досить специфічних внутрішніх функцій. Правда, у ст. 9 першого закону, де визначаються повноваження суб’єктів забезпечення національної безпеки, про повноваження ВОД сказано, що вона протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру. Але цим же пунктом визначено також, що ВОД забезпечує „територіальну цілісність” України. А оскільки серед низки загроз національній безпеці у ст. 7 цього закону названо „прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України”, тобто загрози переважно внутрішнього характеру, то можна стверджувати, що внутрішня функція ВОД у контексті застосування ЗС України, так би мовити, „матеріалізується”. Слід звернути увагу й на таке. Оскільки правоохоронні органи не входять до складу Воєнної організації України, то на них функції із забезпечення територіальної цілісності в контексті протидії проявам сепаратизму не покладаються.

Отже, однією з основних проблем функціонування та розбудови ВОД України є ціла низка невідповідностей та невирішених питань в законодавстві.

Висновки

Правові основи створення та функціонування Воєнної організації держави було започатковано в перші роки незалежності України. Однак суттєві зміни в геополітичному просторі та в українському суспільстві обумовлюють необхідність постійного вдосконалення як системи безпеки України, так і її суб’єктів, зокрема – ВОД. Це, у свою чергу, вимагає приведення у відповідність нормативно-правової бази в цій сфері.

Залишається законодавчо невирішеною низка ключових питань

забезпечення життєдіяльності ВООД. Наприклад, централізація управління нею, чітке розмежування функцій та взаємодії її компонентів. На нашу думку, ця невідповідність має бути усунена шляхом внесення певних змін до Конституції України та законодавчим визначенням порядку, функцій, завдань та узгодженості діяльності складових Военної організації України.

Література:

1. Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: „Азимут-Україна”. – 2003. – 1008 с.
2. **Котюк В. О.** Теорія права: Навч. посіб. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.; **Горбатенко В. П., Цветков В. В.** Демократія, управління, бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Моногр. – К.: Ін-т. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 347 с.; Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: Моногр. / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник та ін.; Під заг. ред. В. М. Князева – К.: Міленіум, 2003. – 320 с.; **Ліпкан В. А.** Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: Моногр. – К.: Текст, 2003. – 180 с.; **Поляков Л.** Военна політика України: конструктивна невизначеність // Національна безпека і оборона. – 2004. – №8. С. 13 – 20; **Процик П. Й., Кохно В. Д.** Військове будівництво в Україні: єдність теорії та практики. // Наука і оборона. – 2002. – № 3. – С. 9 – 14; **Ситник Г. П.** Державне управління національною безпекою України: Моногр. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.; Актуальні проблеми военної політології / Мазурик О. В., Папікян А. Л., Смолянук В. Ф., Требін М. П. та ін.; Під заг. ред. Смолянюка В. Ф. – 1-е видання, – Вінниця: Нова книга, 2002. – 344 с.; **Шамрай В. О.** Військові формування та військова служба (організаційно-правові та управлінські аспекти): Моногр. – К.: Вид-во „КВІЦ”, 1998. – 225 с.
3. **Костенко Г. Ф.** Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: Навч. посіб. – К.: ЗАТ Вид. дім ДЕМІД, 2002. – 144 с.
4. **Котюк В. О.** Теорія права: Навч. посіб. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.
5. **Процик П. Й., Кохно В. Д.** Військове будівництво в Україні: єдність теорії та практики // Наука і оборона. – 2002. – № 3. – С. 9 – 14
6. Україна – НАТО: на порозі якісних змін у взаємовідносинах // Наука і оборона. – 2000. – № 3. – С. 3 – 8
7. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351.
8. Военна доктрина України // Національна безпека і оборона. – 2004. – №8. – С. 2 – 7.
9. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Военною організацією і правоохоронними органами держави” // Народна Армія. –

2003. – 16 лип.

10. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року: (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім. – 2004. – 98 с.

11. **Шамхалов Ф.** Теория государственного управления: Моногр. – М.: ЗАО Изд-во „Экономика”. – 2002. – 638 с.; Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: Моногр. / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник та ін.; Під заг. ред. В. М. Князева – К.: Міленіум, 2003. – 320 с.; **Ситник Г. П.** Система державного управління національною безпекою: аналіз чинників // Упр. сучас. містом. – 2003. – № 7 – 9. – С. 8 – 14.

12. **Ситник Г. П.** Державне управління національною безпекою України: Моногр. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.

13. Закон України „Про боротьбу з тероризмом” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 25 – С. 180.

Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації

Юрій Ганжуров,
кандидат історичних наук,
головний редактор
Парламентського видавництва

У статті визначаються сутність парламентської моделі лобіювання, причини та суб'єкти його реалізації в контексті комунікативних процедур законотворення і мотиваційних зв'язків як визначальної складової механізму лобістського впливу на діяльність парламенту.

Поняття „лобіювання”, лобізм” вельми поширені в системі сучасної політичної комунікації. П. Шляхтун визначає його як „організований вплив різних суспільних груп на представників органів державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень” [1]. Найчастіше визначенням лобізму є його тлумачення як „сукупності засобів і методів впливу на органи державної влади, що застосовуються різними зацікавленими групами з метою добитися сприятливих для себе рішень” [2]. Конкретизували сутність лобізму щодо парламентської практики в контексті його комунікативного забезпечення П. Кислий та Ч. Вайз. Вони характеризують лобізм як „спробу організацій, окремих громадян вплинути на прийняття чи відхилення закону в парламенті, спираючись на підтримку депутатів, політичних партій, установ та громадськості через засоби масової інформації” [3].

В українському парламенті, як свідчать дослідження, лобіювання стало особливою системою функціонування представництва групових інтересів в органах влади, що доповнює і, в різних напрямках, акредитує політичне й регіональне представництво інтересів, здійснюване народними депутатами безпосередньо чи опосередковано. Це пов'язано з тим, що груповий інтерес є тією вихідною категорією, з опертям на яку можна вивчити лобізм як своєрідний політичний механізм ухвалення рішень. Досвід парламентів Канади, США, Австрії, Росії, Франції, Фінляндії, Японії та інших країн, порівняльна характеристика їх роботи доводять наявність у їх діяльності ознак лобіювання, обумовлених особливостями

законотворчої процедури, специфікою функціонування парламентських структур, характером дебатів і результатами голосування [4].

Процеси формування рішень, механізму впливу на громадську думку, захисту власної позиції – все це, в широкому розумінні, може сприйматися як явище, що кореспондується з поняттям „лобіювання”. У цьому контексті подібні дії не матимуть конкретизованої оцінки, а сприйматимуться як конституційна норма – адже в Ст. 40 Конституції України записано, що всі громадяни мають право подавати індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів влади, органів місцевого самоврядування і посадових осіб цих органів, які зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом термін.

У правовому й організаційному аспекті ця норма закладає підвалини для структуризації форм, методів і джерел інформації, що забезпечуватиме лобістську діяльність в парламенті. Йдеться про сферу представництва інтересів, яка, з позицій теорії і практики парламентаризму, полягає в матеріалізації на рівні повноважних рішень суспільних (корпоративних) інтересів. Як засвідчують спеціальні дослідження, структуризація інтересів є базовою для типології лобістської діяльності [5]. Перший тип – це власне лобістська діяльність (пряме лобіювання), коли здійснюється цілеспрямована робота з представниками інститутів влади для досягнення певної мети. Другий тип – опосередковане лобіювання, коли організовуються заходи у формі широкомасштабних акцій у засобах комунікації, збирання підписів, інші публічні методи формування громадської думки як засобу тиску на органи влади, передовсім – парламент. Нарешті, третій тип – внутрішнє лобіювання, коли певні інтереси в органах влади захищають особи, що працюють в них чи мають до них прямий доступ.

В сучасних умовах лобістська діяльність в Україні розгортається в політичній комунікації як неформалізована у правовому відношенні. Вона функціонує переважно у сфері розподілу і перерозподілу економічних ресурсів, власності, адміністративних важелів впливу.

Отже, лобістська діяльність в узагальненому вигляді трактується як комплекс цілеспрямованих зусиль з просування своїх вимог в органах влади і управління різного рівня. Водночас ототожнення механізму лобіювання як сукупності силових методів і корупційних дій для досягнення мети обумовлює апріорно негативну його оцінку. Проте, можливо, йдеться про негативну оцінку не феномена лобіювання як такого, а про засоби й методи цієї діяльності та її результати. Насправді лобіювання має розглядатися як невід’ємна складова політичної комунікації, що передбачає механізм прямого і зворотного зв’язку суспільства і держави.

У світовому законодавстві в системі політичної комунікації вже сформовано доволі чітке уявлення про лобіювання і форми його

унормування. Отже, можна вважати правомірним визначення лобіювання як інституту політичної системи, що становить механізм впливу приватних і громадських організацій, політичних партій тощо на процес ухвалення парламентських рішень. В США, наприклад, де лобістська діяльність врегульована на законодавчому рівні, член парламенту може бути об'єктом тиску з боку зацікавлених носіїв інтересу, коли за допомогою такого тиску формується його уявлення про предмет інтересу і тактику поведінки в парламенті [6].

Важливо зазначити, що механізм тиску може бути легітимним – він вписаний в законі. Показовою і такою, що може бути запозиченою, є норма, згідно з якою, наприклад, члени палати лордів британського парламенту, „які мають будь-який фінансовий інтерес у сфері бізнесу, пов'язаний з парламентським лобіюванням, не можуть одержувати вигоду із свого статусу як члена палати від імені своїх клієнтів” [7].

Безперечно, вододіл між цими категоріями має бути предметом ретельного дослідження в кожному конкретному випадку, а потреба у впорядкуванні такої роботи виходить за межі чинного законодавства, оскільки лобіювання формується, структурується і набирає обертів в Україні відповідно до процесів трансформації політичної системи. Серед найважливіших політичних передумов лобістської діяльності у Верховній Раді України є комплекс різних за своєю природою, змістом і значенням факторів, які можна вважати факторами інституціонального розвитку, а саме:

³⁵₁₇ проблеми і суперечності сучасного державного устрою, опосередковані реформою політичної системи;

³⁵₁₇ проблеми формування багатопартійної системи і структуризації партій парламентського типу;

³⁵₁₇ інтеграція України до євроспільноти.

Фактори, що визначають природу лобістської діяльності, у свою чергу структурують, власне, суб'єкти цього процесу, оскільки розвиток політичної системи передбачає певну інституціалізацію напрямів реалізації інтересів лобістів. Саме тому багатопартійність можна вважати однією з найважливіших передумов групового тиску на парламент.

В радянські часи, при однопартійній системі, не було потреби лобіювати в парламенті партійні інтереси. Нині, коли у нас кількість політичних партій зростає, потреба в захисті їх інтересів актуалізується. Має рацію М. Примуш: „На сьогодні значна кількість українських політичних партій розглядається як раціональний механізм входження в парламент та ведення лобістської діяльності” [8]. Варто взяти до уваги й те, що активними суб'єктами лобіювання стають і партії, котрі не подолали визначеного виборчим законом відсоткового бар'єру і стали активними критиками виборчої системи, яка не забезпечує представництва в парламенті партій, що мають певну електоральну підтримку, яка, проте,

не матеріалізувалась у депутатському корпусі.

Звичайно, трансформація принципу представництва є неодмінною властивістю пропорційної системи. Партії, які не пройшли до парламенту за результатами останніх виборів, активно лобіюють зміни до виборчого законодавства. Отже, колізії у виборчій системі, з одного боку, і зростання політичної активності населення – з іншого, обумовлюють як лобіювання своїх політичних інтересів партіями, так і їх соціалізацію. Участь у виборчих перегонах партій з такими характерними назвами, як Народна партія вкладників та соціального захисту, Партія реабілітації тяжкохворих України, Політичне об'єднання „Жінки за майбутнє України”, Політична партія „Всеукраїнське об'єднання християн” тощо, свідчить про спроби партійної артикуляції за релігійною, професійною, статевою та іншими ознаками [9]. Нерівномірність утворення суб'єктів суспільного життя призводить до того, що і нові, і старі корпоративні сили потребують захисту своїх інтересів, оскільки без цього вдале просування чи навіть збереження досягнутого становища у будь-якій сфері їх діяльності неможливе.

Лобіювання в парламенті обумовлюється не лише політично. Важливі й психологічні фактори. Адже потреба в лобістській діяльності у Верховній Раді викликана численними потребами і ціннісними орієнтаціями суспільства. Увесь комплекс психологічних складових діяльності громадянина, колективу, регіону, галузі, конфесії тощо потрібно закріплювати в нормативно-правових актах.

При цьому, звичайно, не можна не зважати на те, що групових, корпоративних інтересів значно більше, ніж репрезентованих народними депутатами. Навіть якщо й погодитися з твердженням Т. Гузенкової, що „український парламент майже в повному складі уявляється зібранням колективних та індивідуальних лобістів, які обстоюють інтереси різних груп, „кланів”, партій тощо” [10], проблема реалізації потреб груп інтересів шляхом лобіювання у законодавчому органі згаданим не вичерпується. Це пов'язано з тим, що широка палітра групових інтересів суттєво перебиває систему регіонального і політичного представництва, яка структурно відтворена у Верховній Раді – багато соціальних, корпоративних потреб не презентуються в програмах більшості політичних партій і рухів, не мають депутатського „супроводу”, що викликає потребу в посередницькому лобіюванні.

Трансформація суспільно-політичних зв'язків і відносин, нові ціннісні орієнтири закладають в основу поведінки фігурантів сучасних стосунків відповідні стереотипи політичної поведінки на засадах іншої мотивації, ніж успадкована від радянських часів. Новий формат політичних стосунків поступово охоплює соціальний простір, набуває нормативних та інституціональних характеристик, стає внутрішнім імперативом поведінки і, відповідно, потребує адекватної представницької сублімації

в парламенті.

Особи та групи осіб, об'єднані в конкретні організації, мають специфічні інтереси. Логічно, що в процесі їх конкурентної боротьби виникає потреба у їх співставленні і виробленні механізму їх реалізації. Незважаючи на те, що певні інтереси зазвичай лобіює невелика група осіб, його результати можуть мати відчутні наслідки для великих прошарків населення. Отже, позитивні аспекти лобіювання полягають не лише в тому, щоб певний суб'єкт, захищаючи свої інтереси, досягав позитивного для суспільства результату. Соціуму це вигідно й тому, що співвідношення групових інтересів, можливостей і наслідків лобістських дій, котре здійснюється в межах демократичної процедури і матеріалізується в політичних рішеннях, утворює складну систему протизваг. Для депутата це означатиме пошук механізмів співставлення широкого спектра політичних, соціальних інтересів, якщо він виходить не лише з позицій державно-усталених інтересів, а також з тих, що мають перспективу перейти із статусу приватних у площину прийнятних для соціуму ініціатив. При цьому важливо мати на увазі, що остання обставина суттєво корегується суспільними нормами моралі. Як слушно зауважує С. Роуз-Аккерман, „деякі політичні рішення непопулярні до такої міри, що їх взагалі неможливо купити у законодавців, які одержали посади за результатами виборів” [11].

Специфіка парламентського лобіювання характеризується також його колегіальністю. Адже для досягнення результату потрібні голоси як мінімум більшості від зареєстрованих у сесійній залі депутатів, а в окремих випадках – кваліфікованої більшості, себто двох третин депутатського корпусу. Саме в таких випадках і виникає проблема посилення інформаційних контактів між різними суб'єктами парламентського лобіювання.

Практика законотворчої роботи свідчить, що й сам парламент зацікавлений у контактах з лобістами, які сприяють ефективному функціонуванню комунікативного процесу, що охоплює широке коло соціальних груп. Йдеться про інформаційний аспект парламентського лобіювання, який в теорії політичної комунікації тлумачиться як інформаційне лобіювання. Це явище розглядається, зокрема, як спосіб інформаційного супроводу діяльності лобістів – певних груп інтересів, котрі діють у сфері прийняття державних рішень. Отже, лобістська діяльність щільно пов'язана з відповідними інформаційними умовами. Такий підхід передбачає, що зазначений спосіб інформування в зоні формування рішень не відрізняється від пропагандистських, рекламних та інших технологій політичного дискурсу. З іншого ж боку, інформаційне лобіювання в парламентській практиці – це особливий спосіб формування і підтримки комунікацій, що має специфічні риси, принципи та норми обміну інформацією, а також володіє певними політичними контактами,

каналами спілкування та іншими компонентами [12].

Автори цього визначення деталізують зміст інформаційного лобіювання в парламенті від конкретизації інформаційних контактів до таких визначальних учасників процесу лобіювання, як лідери думок, котрі можуть персоніфікуватися з лідерами парламентських партій, уповноваженими представниками депутатських об'єднань, впливовими помічниками-консультантами народних депутатів тощо. Такий підхід, на нашу думку, доцільний лише за умов моделювання ситуації, коли йдеться про окремі структурні елементи парламентського лобіювання стосовно постановки проблеми, її інформаційного обґрунтування. Але власне психологія мотивації прийняття рішення, яке, відповідно до парламентської процедури, може бути лише колегіальним, лишатиметься за конкретним учасником голосування. Жоден депутат не виконуватиме функції статиста – попри необхідність дотримання фракційної дисципліни (яку часто розуміють спрощено) під час голосування.

Тут маємо справу із своєрідною категорією легітимізації соціальних домагань, яку С. Романенко пов'язує, поряд з іншими, з фактором „наближення парламентських виборів, у ході яких політики демонструють свою відданість пріоритетам персоніфікованим” [13]. Це багато в чому пояснюється тим, що роль народного депутата в нинішніх умовах визначається, по-перше, його головним обов'язком творити закон, по-друге, особливістю сприйняття суспільством ролі та місця самого інституту парламентаризму в політичній системі, по-третє, специфікою виборчої системи, яка визначає механізм формування депутатського корпусу, і, нарешті, системою комунікативних зв'язків і зобов'язань депутата. Остання обставина не може ототожнюватися винятково з інтересами переважної частини виборців, адже загальновідомо, що перманентне зростання вартості виборчих кампаній – актуальна проблема, яка примушує депутатів шукати фінансові та організаційні джерела для забезпечення виборів. Зростання залежності депутата від зацікавлених груп корегує його дії на їх користь. [14].

Отже, доки для фінансування виборів використовуватимуться приватні джерела, гіпертрофований вплив лобіювання на законодавчий процес буде неминучим. Природно, кожна група зацікавлена в моделюванні парламентського рішення на свою користь. Водночас важливо зазначити, що і держава, залучаючи каналами політичної комунікації до розв'язання загальнонаціональних проблем неформальних суб'єктів законодавчої ініціативи, стимулює лобістську діяльність. Чим активніше вона регулює соціально-економічні процеси, тим більше залежить від неї добробут різних корпоративних груп і прошарків суспільства, що, у свою чергу, актуалізує прагнення кожного суб'єкта впливати на регулюючі процеси (природно, на свою користь) за допомогою лобістської діяльності.

Отже, основними причинами формування парламентського лобіювання можна вважати: 1) трансформацію політичної системи України, пов'язану з професіоналізацією Верховної Ради, що працює на постійній основі, конституційними функціями і повноваженнями парламенту, а також багатопартійністю як ознакою політичної структуризації суспільства; 2) традиційні передумови, пов'язані з історичним розвитком соціуму, для якого характерна боротьба між цінностями минулого і нинішніми мотиваціями; 3) плюралістичність соціального простору – наявність різновекторних групових інтересів, настановлень, цінностей, сприйняття, пошук прийнятних моделей адаптації до сучасних умов існування.

Проте, незважаючи на доволі широке представництво потенційних суб'єктів тиску на парламент на стадії матеріалізації лобістських пропозицій, цей процес має бути структурованим. Світова практика знає різні типи класифікації лобістської діяльності. На думку О. Рябченка, „лобізм в Україні не структурований. У нас немає структур, аналогічних західним, з офіційно оголошеною, зареєстрованою, відкритою, оплачуваною метою – лобістська діяльність... Є сильні галузеві лобі...Потрапивши до Верховної Ради, вони лобіюють інтереси своїх сфер повним ходом” [15]. У цьому твердженні, на нашу думку, окреслено, принаймні, два підходи до визначення змістових ознак категорії „структуризація лобіювання”. Справді, легітимізація такого виду діяльності в Україні за світовою моделлю – справа майбутнього.

Однаке процес структуризації за суб'єктними ознаками вимальовується доволі чітко. В усякому випадку, за останні десять років в Україні сформувався пострадянський формат суб'єктів лобістської діяльності за галузевою ознакою: аграрники, промисловці, банкіри з відповідною фаховою деталізацією – змінюються назви і статус фірм, підприємств, корпорацій, імена їх власників, проте незмінними лишаються інтереси, котрі солідаризуються з інтересами капіталу будь-якої іншої країни, особливо такої, що переживає схожі з Україною процеси економічного моделювання. На цю обставину звертає увагу й Ю. Гапон: „В перехідні періоди домінуюча політична еліта мало контрольована з боку тих соціальних груп, власне народних мас, яким вона повинна служити. Економічні інтереси цієї еліти стають пріоритетними, але видаються нею за економічні інтереси всього народу. В цих умовах, як засвідчує досвід України, представники еліти схильні до демагогічних заяв, мовляв, що політика повинна відійти на задній план, треба займатися економікою...” [16].

Отже, йдеться про переважаючу сферу лобістських інтересів, якою є базисні складові суспільства. Коло їх фігурантів, з одного боку, строкате, а з іншого – обмежене законами розподілу виробництва товарів і послуг, що час від часу корегуються логікою конкурентної змагальності, яка не може бути продуктивною без лобіювання. Водночас, з огляду на

представницький характер Верховної Ради та її інституціональну комунікацію з іншими гілками влади, передовсім – виконавчою, аргументованим вбачається класифікатор структуризації лобіювання, запропонований С. Лолаєвою і Г. Черкасовим у частині визначення географічного та урядового лобізму як суб'єктів тиску на парламент [17]. Що стосується географічного лобізму, який ідентифікується переважно як регіональний, то це явище може бути предметом результативнішого аналізу, особливо під час бюджетного процесу. Саме в ході ухвалення закону про бюджет регіональне лобі зазвичай діє доволі активно, а часом і агресивно, оскільки йдеться про галузеві інтереси, репрезентовані регіональними суб'єктами лобіювання. Природно, механізми захисту регіональних інтересів багато в чому залежать від економічного потенціалу території, її представництва в парламенті, авторитету місцевого керівництва та його місця в структурі неформальної політичної комунікації.

Тривалий час регіональні інтереси в парламенті репрезентували переважно депутати-мажоритарники. До певної міри можна вважати власне регіональним об'єднанням у Верховній Раді України IV скликання фракцію „Регіони України”, незважаючи на певну дифузії її у складі, пов'язану з результатами президентських виборів 2004 року. З огляду на перспективи адміністративно-територіальної реформи, можна прогнозувати перегруповання сил і активізацію лобістських груп з метою тиску на центральну владу за допомогою впливових політиків – вихідців з провінції, що опанували владний Олімп. Аналіз арсеналу впливів на таких можновладців дозволяє зробити висновок про пріоритетність пошуку опосередкованих форм впливу на кшталт створення, приміром, „земляцтв”: географічна ознака найактивніших з них перебуває у персоніфікованій залежності від посади в парламенті члена такого неформального регіонального об'єднання.

В контексті прозорості артикуляції регіональних інтересів у парламенті впадає в око така вельми поширена особливість регіонального лобіювання, як його відносна, на відміну від персоніфікованих інтересів, прозорість. Етимологію такої прозорості можна пояснити консолідованою солідарністю інтересів, яку навіть бажано декларувати з огляду на електоральну психологію. М. Багров свого часу подавав журналістам публічне лобіювання інтересів Криму як щире прагнення забезпечити прийняття законів, що „стосуються інтересів малої республіки” [18].

Природно, межі географічного і урядового лобіювання є умовними – з огляду на галузеву пріоритетність і систему централізованого управління промисловістю незалежно від форм власності. Саме тому основний комунікативний ресурс лобістської діяльності спрямовується на парламентські структури за допомогою важелів виконавчої влади.

За формальними ознаками, інтереси уряду в парламенті має

обстоювати його представник, хоча насправді основна робота виконується на попередніх етапах на рівні узгоджувальних, робочих комісій – себто, парламентський корпус на цьому етапі розпорошений за профільними комітетами, а скласти уявлення про проект запропонованого рішення він може під час „Дня уряду”. Така форма обговорення проблем – зручна модель комунікації з метою реалізації конкретного завдання. Особливістю „Днів Уряду” є процедурна норма їх проведення, яка дає можливість лобістам вивчити інформаційну ситуацію, оцінити рівень конкурентних пропозицій для підготовки правового поля, що віддзеркалює зміст питань, які згодом можна матеріалізувати в закон у потрібній для лобістів редакції. Така процедура, в комплексі з іншими формами здійснення Верховною Радою контрольних функцій, є потужним важелем впливу депутатів на діяльність Кабінету Міністрів. З огляду на представницький арсенал регламентних норм, що передбачають заслуховування звітів членів уряду [19], парламент стає для лобістів привабливим об’єктом діяльності, спрямованої на наступне корегування змісту законів за допомогою підзаконних актів на свою користь.

Отже, вимальовується певна система послідовності дій суб’єктів лобіювання. В ній парламент лишається базовим об’єктом впливу. Проте конкретизація прийнятих Верховною Радою законів на стадії їх виконання регламентується іншими фігурантами процесу, а саме – структурами виконавчої влади. За даними, що їх наводить А. Заєць, урядове і відомче регулювання в Україні у певні часи досягало 90 % всього обсягу нормативно-правового матеріалу [20]. На думку депутатів, бажана постанова Кабінету Міністрів ефективніша за закон, оскільки набирає чинності з моменту її підписання і не проходить тривалі, часом суперечливі, парламентські процедурні узгодження. До того ж, такий шлях дозволяє уникнути публічності, що є неодмінною рисою пленарних засідань Верховної Ради [21].

З іншого боку, принцип розподілу влади обмежує залаштунковий лобізм „міністерського права” за допомогою контрольної функції парламенту, а також механізму загального нагляду за дотриманням законів органами прокуратури. Усвідомлення пріоритетності законів у системі законодавства залишає за парламентом статус серйозного об’єкта лобістської діяльності. Розглядаючи це питання, фахівці схиляються до думки, що найсприятливішою зоною для лобіювання є профільні комітети Верховної Ради [22]. Саме в них готуються та оцінюються проекти законодавчих актів, а думка профільного комітету під час представлення та обговорення законопроекту на пленарному засіданні часто визначально впливає на рішення парламенту. Саме тому профільні комітети стають основним джерелом комунікації, що привертає увагу лобістів. При цьому, депутатські групи і фракції перманентно змагаються за квотування місць у привабливих, з точки зору розподілу матеріальних ресурсів, профільних

комітетах.

Така багатоканальна комунікація в законодавчому процесі обумовлюється самою природою парламентської практики – зрештою, всі дії законодавців спрямовані на пошук загальноприйнятного варіанту рішень, проте у жодному випадку таке рішення не може однаково влаштувати всіх учасників цього процесу. Це засвідчує як статистика поіменного голосування, так і кількість ініційованих змін і доповнень до законів, на яких, образно кажучи, ще не висохло чорнило підпису Президента. Тому в ситуації з механізмом лобювання законопроектів у парламенті дедалі рельєфніше вимальовуватиметься тенденція до акцентування лобістського впливу не стільки на комітети як лабораторію проектування законотворчих рішень, скільки на депутатські групи і фракції як останню і визначальну інституцію їх прийняття. Саме вони визначають остаточну модель фінальної частини лобістської діяльності.

У цьому плані важливі й доречні застереження щодо спрощеного трактування низької результативності лобістської діяльності через те, що законопроекти знімаються з процесу обговорення через регламентну процедуру. Низький коефіцієнт законодавчої діяльності у час, коли обирають парламент, Президента України та в періоди політичної акліматизації членів уряду, можна вважати явищем природним і тимчасовим. Саме в цей період відбувається реструктуризація лобістської діяльності з огляду на появу нових лідерів, інший формат стосунків у політичній системі. Питання перерозподілу власності, що загострюються пошуком цивілізованих його форм, переорієнтують увагу лобістів на судову гілку влади. Після президентських виборів 2004 року вона стала основним комунікатором процесів, які Є. Савельєв розглядає у площині „дотримання принципів справедливості під час проведення приватизації в попередні роки” [23].

У зв'язку з цим канали лобістської комунікації набувають рис, характерних для умов законодавчого висвітлення на рівні судових рішень. За таких умов аргументація лобістів неминуче переходить на рівень публічності – прозорість лобістської діяльності вимагає іншої мотивації, яка кореспондується з принципами суспільної моралі. А тому інформаційний ресурс політичної комунікації поповнюється елементами апеляції до загального інтересу, суспільного блага тощо. Саме тому лобістам доводиться шукати прийнятних механізмів поєднання громадського та індивідуального інтересу. Перебудова усталеної практики лобювання обумовлюється як зміною учасників цього процесу, так і адміністративним тиском з боку домінуючого суб'єкта політичної комунікації, який в особі Президента В. Ющенка пропонує інший формат стосунків: „Я хочу, друзі, сказати, що уряд не буде заносити гроші в парламент для того, щоб провести будь-яку кандидатуру чи будь-який закон. Вдумайтеся, будь-ласка: уряд не буде заносити гроші в парламент..

Рішення будуть прийматися виключно в залі засідань, а не в кімнаті для відпочинку” [24].

Надання лобістській діяльності рис, які, з одного боку, впорядковують процедуру погодження інтересів, а з іншого – актуалізують потребу законодавчого забезпечення лобістської практики, вбачається однією зі складових інтеграційної програми України у її прагненні приєднатися до європейської спільноти.

В умовах трансформації політичної системи України та становлення інститутів громадянського суспільства, коли правова база держави перебуває у стані адаптації та гармонізації до європейських стандартів, вимальовуються канали легітимної кристалізації інтересів конкретних груп. Саме тому особливо важливою стає проблема формату і механізмів правового регулювання лобістської діяльності. Нині в Україні функціонує корпус правових актів, що містять норми, які окреслюють визначальні засади лобістських відносин. Це, зокрема, закони про громадські об'єднання, про політичні партії, про підприємства, підприємництво, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо. Проте, як свідчить практика представництва інтересів, забезпечити прозорість лобістської діяльності та комунікативні канали доступу різних об'єднань за інтересами чинні нормативно правові акти не в змозі так само, як і відповідні підзаконні акти з арсеналу міністерського права.

Саме через це питання вироблення відповідного законодавства уже не перший рік перебуває на порядку денному. Аналіз законодавчих ініціатив дозволяє зробити висновок про прагнення авторів законопроектів закласти підвалини та визначити межі процесу лобіювання. В принципі навіть сама процедура обговорення законопроекту каналами публічної комунікації, якими є пленарні засідання парламенту, може сприяти перетворенню лобізму на предмет цивілізованого законодавчого врегулювання. Проте, можливо, в контексті визначення статусу лобістів з точки зору підвищення комунікативної складової їх діяльності, пріоритетним, на нашу думку, в умовах реальної втаємниченості механізмів різнопланового впливу на парламент, є відпрацювання контактної методики лобіювання. Вона має передбачати законодавче забезпечення професіоналізації лобістів, їх участь у законопроектних роботах, а також можливість відкритого інформаційного забезпечення лобістських ініціатив.

Досягти цього буде непросто без усвідомлення того, що принципове розв'язання проблеми парламентського лобіювання полягає у створенні рівних можливостей для представництва корпоративних інтересів, розгалуженої системи прозорих форм їх комунікативного забезпечення шляхом підвищення ролі інститутів громадянського суспільства як домінуючих суб'єктів соціально-політичного впливу на парламент.

Література:

1. **Шляхун П. П.** Парламентаризм: словник-довідник. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – С. 71.
2. **Зяблюк Н. Т.** Практика лоббистской деятельности в США. – М.: ИСКРАН, 1991. – С. 76.
3. **Кислий П., Вайз Ч.** Становлення парламентаризму в Україні. – К.: Абріс, 2000. – С. 392.
4. Див.: Парламенты мира: Сб. – М.:, 1991. – 624 с.
5. **Перегудов С. П., Лапина Н. Ю., Семененко И. С.** Группы интересов и российское государство. – М.: Эдиторман УРСС. – С. 215.
6. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты. Под ред. О. Жидкова. – М.: Прогресс. – 1993. – С. 173.
7. **Алексеев Н. А.** Палата Лордов Британского Парламента: от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т. Блэра (825 – 2003). – М.: Из-во „БЕК”, 2003. – С. 288).
8. **Примуш М.** Партийне будівництво. Міфологія і генезис // Віче. – 2005. – №3. С. 36.
9. Див.: Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформ. довід. видання / Редкол.: М. Рябець (голова) та ін. – К.: ЦВК, 2002. – С. 146 - 253.
10. **Гузенкова Т. С.** Партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998 – 2000). – М.: Рос. институт стратегических исследований, 2001. – С. 84.
11. **Роуз-Аккерман С.** Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / Пер. с англ. О. А. Аякринского. – М.: Логос, 2003. – С. 170.
12. Политические коммуникации / Петрунин Ю. и др. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – С. 171.
13. **Романенко С.** Легалізація соціальних домагань // День. – 2005. – №3. – 13 січн.
14. Див.: **Калетник Г.** К чему бьются микрофоны: Прозрачность действий власти пока видна только на макроэкономическом уровне // Киевский телеграфъ. – 2003 - 2004. – 29 дек.-11 янв.; **Сівкович В.** Кругова порука чи кругове страждання? Зміни до Конституції повинні захистити населення від корупції // Дзеркало тижня. – 2003. – 11-17 грудня; **Черновецкий Л.** Рука руку моет, потом голосует // Правда Украины. – 2003-2004. – 31 дек. – 8 янв.
15. Див.: **Дарпінянц В.** На межі закону (інтерв'ю О. Рябченка) // Контракти. – 2004. – №16.
16. **Гапон Ю.** Від політики економічної – до персонічної // Віче. – 2005. – №4. – С. 40.
17. **Лолаева С., Черкасов Г.** Лоббизм в Думе, или Неподкупный Джо // Эксперт. – 1997. – №25. – С. 16.
18. Независимая газета. – 1998. – 16 июня.
19. Див.: Регламент Верховної Ради України. – К.: Видання Верховної

Ради України, 2005. – С. 100 - 102.

20. **Засць А.** Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – С. 248.

21. Див.: Компаньон. – 1999. - №18. – С. 18.

22. Слухання у комітетах Верховної Ради України: практичний посібник / Упор. Л. Андрієвська, Е. Рахімкулов, П. Кислий та ін. К.: Програма сприяння розвитку парламентів України, 2002. – С.9.

23. **Савельєв Є.** Масова приватизація і реструктуризація в Україні: нескінченний процес? // Журнал європейської економіки. – 2003. - №4. – С. 460.

24. Див.: Сьома сесія Верховної Ради України четвертого скликання: Стеног. звіт // Бюлетень №6. Частина II. – К., Видання Верховної Ради України, 2005. – С. 5 - 6.

Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні

Анна Карнаух,

аспірант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Наскільки сучасна молодь підготовлена до участі у державотворчих процесах, що відбуваються в Україні? Що необхідно зробити у сфері молодіжної державної політики, аби забезпечити належні умови для реалізації потенційних можливостей підростаючого покоління, гармонізації відносин між суспільством і молоддю? Такі актуальні питання є предметом розгляду у цій статті.

Молодь є суспільно диференційованою соціально-демографічною спільнотою, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей [1]. Молодь є специфічною спільнотою, оскільки її сутнісні характеристики і риси перебувають у стані формування.

Щодо феномена „молодь” є багато суджень. Перш за все, предметом дискусій є проблема вікових меж.

Межі молодіжного віку окреслюються особливостями підготовки і вступу юнаків і дівчат у продуктивне життя, що фіксується у відповідних нормативно-правових актах. В них обумовлюються право і можливість молодих людей провадити самостійну професійну діяльність, створювати сім'ю, відповідати за свої вчинки.

ООН, ЮНЕСКО вважають молоддю юнаків і дівчат віком від 17 до 25 років. Соціологи деяких країн, США, наприклад, період молодості визначають з 12 до 24 років. При цьому, у тих же США поділяють молодь на „юнацтво” (12 – 18 років) і „ молодих дорослих” (18 – 24 роки) [2]. В колишньому СРСР, в Україні, зокрема, вікові межі молоді були визначені 14 – 29 роками. Традиційно вважалось, що межа молодіжного віку – від 16 до 30 років.

У багатьох монографіях доводиться, що у 1970 – 1980-х роках, завдяки акселерації, ускладненню процесу соціалізації, вікові межі молоді суттєво розширилися й нині є такими: нижня – між 14 і 16 роками; верхня – між 25 і 30 роками, а в окремих країнах і до 35 років. Такі міркування ґрунтуються на тому, що нині підготовка молоді до праці, досягнення економічної самостійності та незалежності від допомоги батьків потребує більше часу, ніж у попередні десятиліття. Це відображає об'єктивні процеси у житті і розвитку людства: з одного боку, актуалізується завдання ранньої соціалізації молоді, залучення її до трудової практики на більш ранніх етапах, а з другого – зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу тощо. У Законі України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді” із змінами, внесеними згідно з Законом від 23 березня 2004 року, говориться: „Молоддю вважаються громадяни віком від 14 до 35 років” [3].

Поняття „молодь” значною мірою базується на врахуванні особливостей психологічного розвитку людини. Як вважають вчені, приблизно з 14 років особа починає усвідомлювати свої соціальні зв'язки і своє місце в суспільстві. До 18 років практично завершується формування основних психофізичних особливостей людини, а до 24 років закінчуються процеси росту в людському організмі і формується соціальний статус особи, що, зокрема, в умовах України пов'язано із отриманням на цей час освіти, демобілізації з армії і набуттям фахових знань.

Як специфічна соціально-демографічна група, молодь характеризується не лише віковими межами, але й місцем, котре вона посідає в соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення і розвитку. Це, з одного боку, відрізняє молодь від інших вікових соціальних груп суспільства, а з іншого – дає їй змогу об'єктивно посідати цілком своєрідне місце і відігравати певну роль в усіх сферах життєдіяльності. Отже, стосовно молодого покоління можна вести мову як про первинні, так і вторинні його особливості. До первинних (або основних) належать фізіологічні, психологічні, вікові та соціальні характеристики. Що стосується вторинних (другорядних), то вони впливають з первинних і виявляються залежно від виду громадсько-корисної діяльності, місця проживання, соціального статусу.

Окремої уваги заслуговує з'ясування такого важливого поняття, як молодіжні проблеми. Побутує думка, що соціальні проблеми молоді – це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише ті, що поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а, отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі „суспільство – молодь”. Молодіжні проблеми поділяються на два типи: щодо першого, то йдеться про зрослі вимоги суспільства до молоді, щодо другого – про

особистісні сподівання і прагнення молодих людей та труднощі їх реалізації [4].

В ринкових умовах перед молоддю постало багато нових проблем. Однак вона, порівняно з іншими соціальними групами, завдяки віковому статусу має найбільшу соціальну, професійну та життєву перспективу. Завдяки своїм психологічним особливостям молодь здатна швидше, ніж інші соціальні групи, оволодівати новими знаннями, професіями, необхідними в період переходу до ринкових відносин та інших процесів державотворення.

Молодь – не тільки суб'єкт, спадкоємець матеріальних і духовних багатств суспільства, а й творець нових, прогресивніших політико-демократичних суспільних відносин. Щоб іти далі, ніж попередники (старше покоління), вона має бути готовою до відтворення і розвитку не тільки матеріальних, а й політичних, духовних цінностей, культури своєї нації, народу. Саме це і робить її основною рушійною силою прогресивного суспільно-політичного розвитку на етапі становлення української політичної нації.

Молодіжну державну політику в незалежній Україні було започатковано „Декларацією про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (1992 р.) та Законом України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (1993 р.). Потім вона деталізувалася в таких Законах, як „Про молодіжні та дитячі громадські організації” (1998 р.), „Про освіту”, „Про зайнятість населення” (обидва – 1991 р.), „Про фізичну культуру і спорт” (1994 р.), „Про туризм” (1995 р.) тощо. Основні права і обов'язки молоді, як і інших громадян України, зафіксовані в Конституції України (Ст. 53).

Основними завданнями молодіжної державної політики в Україні є: створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді; реалізація проблем, запитів, інтересів молоді – не за рахунок інших соціальних груп; координація зусиль державних органів, партій, організацій, об'єднань, рухів, соціальних інститутів щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді; соціальний захист груп молоді, неспроможних самостійно розв'язувати власні проблеми або хоча б полегшити своє життя [5].

У виробленні ефективної молодіжної політики важливу роль відіграє з'ясування суті та змісту процесів життєвого самовизначення молодої людини. Ці процеси поділяються на соціальне, політичне, професійне та економічне самовизначення.

В сучасних умовах українська молодь є однією з найуразливіших в економічному та найбезправніших у соціально-правовому відношенні соціальних спільнот. Вона живе в умовах підвищеної соціальної напруги і психологічного дискомфорту. Внаслідок цього в молодіжному середовищі

поширюються наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, проституція, „дідівщина” та інші негативні явища.

Більшість молодих людей стоїть перед складним життєвим вибором, до якого вона не підготовлена ні психологічно, ні організаційно. Тому мета молодіжної політики в цій галузі – зміцнення соціального статусу молоді в структурах суспільства, які оновлюються або кардинально змінюються, посилення правової, економічної і соціальної захищеності молодого покоління.

Щодо політичного самовизначення, то відчуженню молодих людей від участі в управлінні властиві дві взаємопов’язані тенденції: а) наростання пасивності і недовіри до офіційних органів управління, де дуже мало їх ровесників; б) підвищення інтересу до незаформалізованих суто молодіжних угруповань та об’єднань. Тому мета молодіжної політики у цьому плані – підтримка політичної визначеності молоді, сприяння молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посилення їх конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення української держави, демократизації та гуманізації суспільства. При загальній стратегічній спрямованості соціальної політики на інтеграцію молоді в суспільство сьогодні тактично важливо сприяти і дезінтеграційним тенденціям в її середовищі заради формування власне молодіжних соціально-політичних структур та їх подальшого включення у суспільні структури на новій, демократичній основі.

Реалізація ринкових реформ потребує певних трансформацій не тільки суто економічної свідомості суспільства та окремих його індивідів, а й стереотипів економічної і політичної поведінки людей. Найуспішніше ці процеси відбуваються в молодіжному середовищі, бо свідомість молоді не настільки ортодоксальна, як свідомість людей зрілого віку. Тому принципово важливими стають проблеми освіти, професійної підготовки, мотивації молоді до праці, підприємницької діяльності, політики тощо. Адже від цього залежить імідж України як демократичної держави [6].

Усім країнам, що переживають період трансформації, властива жорстка конкуренція на ринку праці. Нелегко в таких умовах доводиться молоді: без високої кваліфікації та досвіду трудової діяльності конкурувати з тими, хто їх має (а це переважно громадяни віком від 28 до 55 років), досить складно, а інколи й неможливо.

Економічні негаразди останніх років суттєво вплинули на соціальне становище молоді та рівень її життя. Так, 73 % опитаних молодих людей незадоволені матеріальним станом своєї сім’ї, 44 % – житловими умовами, 42 % – тим, як харчується їх сім’я [7].

Навіть суттєва нерівність у можливостях здобути загальну освіту, професійну підготовку, обрати місце праці. Причин багато: соціальні наслідки демографічних, організаційних, структурних диспропорцій у країні, які утворювалися історично і поглиблюються в умовах економічної

кризи, зростання соціальної нерівності, що особливо позначається на молоді, брак сильної державної соціальної політики тощо. Наприклад, у сільських хлопців і дівчат, у порівнянні з міськими ровесниками, невисокі можливості одержати якісну освіту, престижно працевлаштуватися, змістовно проводити дозвілля. Все це спричиняє помітне зменшення питомої ваги молоді у складі сільського населення, її переміщення у міста.

Мета молодіжної політики у цій сфері – вирівнювання стартових позицій, подолання дискримінації окремих груп молодих людей, для чого можуть практикуватися розвиток кредитування молоді та молодих сімей на сприятливих умовах, надання пільг для працевлаштування випускників навчальних закладів у перші два роки після їх закінчення, організація (в тому числі й на селі) служб профорієнтації, перепідготовки та працевлаштування молоді, служб юридичної допомоги і консультування тощо.

Молодь України, як і інших країн, попри обмежені можливості вибору, все ж знаходить роботу, щоб утримувати себе і сім'ю. Цікаво, що здебільш молоді люди обирають недержавний сектор, збільшилася так звана „вторинна зайнятість”. В Україні 50 % молодих людей мають працю в кількох місцях. Це не зовсім добре, бо вічна поспішність негативно впливає на психіку (стреси) та якість виконання обов'язків [8].

Молодь все частіше прагне обирати професії, що приносять швидкий і порівняно високий прибуток (комерція). Рейтинг професій у свідомості молоді змістився, порівняно з радянським періодом, на такі спеціальності, як бухгалтери, менеджери, юристи, працівники страхової і банківської справи, податкової інспекції тощо.

Активна роль молоді в процесі соціалізації зумовлена тим, що вона не лише копіює усталені взірці адаптивної поведінки і взаємодії, але й вносить у них новий зміст – залежно від умов життя, що швидко змінюються.

В соціалізації молодого покоління, підготовці його до праці в умовах формування ринкових відносин важливу роль має відігравати прилучення до підприємницької діяльності. До прикладу, аналіз практики ринкових трансформацій в таких країнах, як Чехія, Польща, Угорщина, свідчить, що успіх у подоланні кризових явищ в економіці значною мірою забезпечується саме за рахунок розвитку та розширення підприємництва.

Якщо взяти Україну, то тут підприємництво й досі не орієнтується на виробництво. Воно здебільш має комерційний характер, пов'язується з наданням торгово-посередницьких послуг. Молодь зобов'язана змінити сучасну політику підприємницької діяльності. Вона має для цього необхідні дані (вік, освіта, знання мов, схильність до ризику).

Піддаючи аналізу соціальний стан молоді та проблеми професійного вибору, науковці (як, до речі, і роботодавці) вважають, що період молодості обтяжений такими специфічно віковими моментами, як довиробничий період, що потребує набуття знань і оволодіння професією, труднощі

початкового етапу трудової діяльності (передусім – проблема працевлаштування) [9]. У зв'язку з цим молоді громадяни потребують кваліфікованої психологічної підтримки, а також підтримки держави, політичних партій, громадських фондів тощо.

Формування життєвих планів молодого особистості залежить від багатьох обставин, де духовність є досить важливим чинником.

Духовність безпосередньо пов'язана із світоглядом, прагненнями, ідеалами; вона зумовлює життєвий вибір молодого людини. Проблема в тому, що нині в Україні храми будуються, але ніхто не прагне допомогти молоді знайти дорогу до храму моральності, громадянськості, до чесної політики і практики державотворення. Але ж від спрямованості ціннісних орієнтацій сучасної молоді залежить формування зразків і норм суспільної поведінки, що визначатимуть характер соціального розвитку в найближчому майбутньому.

В нинішніх умовах процеси соціалізації молодого особистості об'єктивно ослаблені, що викликає тривогу, оскільки внаслідок цього зростає кількість проявів антигромадської поведінки, порушень правопорядку, законності; одне слово – девіантності.

З цих причин для формування політики сучасного державотворення потрібно виробити й реалізувати Комплексну програму гуманітарного розвитку суспільства. В основу такої програми (на найближчий період) має бути покладено стратегію розвитку особистості як гідного громадянина української держави, позбавленого комплексу меншовартості [10].

Важливо враховувати, що специфіка політичної соціалізації молоді не вичерпується національно-культурними особливостями, вона має складову, в якій є невідповідність між біологічним, соціальним та психічно-віковим. Так, в умовах нестабільності суспільства соціальний вік молодих людей починає випереджати фізіологічний. Психологи, соціологи, педагоги стверджують, що нині молодь „дорослішає” швидше, тобто інтеграція молодого покоління в структури суспільства та виконання ним тих соціально-політичних ролей, що покладаються на старший віковий період, відбувається раніше.

У кожного покоління – своя історична місія, своє покликання і тільки йому притаманні світосприйняття і світорозуміння. Кожне молоде покоління вирішує свої завдання в історико-політичному процесі, проходить через певні випробування. Сучасний розвиток цивілізації висуває перед молоддю проблеми не лише національного, а й глобального, загальнолюдського характеру. Щоб молоде покоління було спроможним завтра успішно, ефективно вирішувати непрості для нації питання, держава вже сьогодні має виробити реалістичну, збалансовану, виражену політику щодо молодого покоління.

Література:

1. Соціологія: Курс лекцій / В. М. Піча, О. М. Семашко, Н. Й. Черниш та ін. За ред. В. М. Пічі. – К.: Заповіт, 1996. – С. 221.
2. **Барзгова Е. С.** Идеологическое воспитание молодежи в США. Свердловск, 1989. – С. 15.
3. Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” із змінами від 23.03.2004.
4. Соціологія: Курс лекцій / В. М. Піча, О. М. Семашко, Н. Й. Черниш та ін. За ред. В. М. Пічі. – К.: Заповіт, 1996. – С. 223.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 367.
6. **Павленко Ю. І.** Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики. – К., 1997. – С. 16.
7. Українське суспільство 1994 – 2001. Результати опитування громадської думки. – К., 2001. – С. 16.
8. Там само. – С. 17.
9. **Пірен М. І.** Основи політичної психології: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003. – С. 217.
10. Там само. – С. 218.

Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді

Наталія Пробийголова,

асистент кафедри політології

Східноукраїнського національного університету

ім. В. Даля

Автор статті здійснює спробу виокремлення та аналізу основних тенденцій процесу входження молоді людини в політичний простір, пошуку шляхів подолання абсентеїзму та політичного нігілізму в молодіжному середовищі.

Нині в Україні спостерігається значна різниця між сутнісними характеристиками політичної соціалізації молоді та інших вікових груп населення. Люди старшого віку, які мають певний тип соціалізації, передають, звичайно, свої життєві настановлення молоді, але вона отримує й інші зразки соціальної поведінки в процесі навчання, а також із засобів масової комунікації та з практики новітніх суспільних відносин.

Якщо старше покоління, загартоване дуже складними соціально-економічними катаклізмами попередньої епохи, реагує на перемини більш-менш стримано, то молода генерація у вирі нинішніх пертурбацій часто-густо втрачає віру в будь-які суспільні цінності. Це породжує серйозні труднощі в її політичній соціалізації.

Політична соціалізація є частиною загальної культури, яка формується та виявляється в процесі політичного життя. Це історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, необхідна передумова створення сприятливих умов для налагодження конструктивного діалогу і взаємодії між громадянами і державою, іншими політичними інститутами. Все це потребує адекватного рівня політичної культури суспільства, його морально-етичного стану – без уваги на професію, вік, стать громадян.

Отже, **актуальність** теми дослідження обумовлюється:

1) підвищенням ролі молоді у формуванні державної політики, реальною її участю в модернізації суспільства. Яскравим прикладом політичної участі молодих людей стали вибори Президента України у 2004

році. На процес їх політичної соціалізації активно впливали політичні партії, молодіжні громадські організації, лідери нації. Скажімо, кількість молодіжних громадських організацій з 79 у 2001 році зросла до 121 у 2004 році [9];

2) необхідністю створення можливостей для самореалізації молоді в політичній сфері. Молоді люди повинні вміти використовувати свої політичні, соціально-економічні, культурні права й свободи і водночас сумлінно виконувати політико-правові обов'язки. В цьому контексті процес політичної соціалізації молоді має сутнісне значення, оскільки формування громадянина відбувається в ході засвоєння нею певної системи цінностей, орієнтацій, навичок, політичних ролей;

3) розширенням інформаційних можливостей суспільства, що потребує відкритості й доступності інформації, нового знання тощо [20]. Про попит на знання свідчить значне збільшення кількості молоді з середньою та вищою освітою;

4) розширенням можливостей громадянського суспільства. Сьогодні, коли формуються демократичні його основи, важливим є залучення громадян до суспільних справ за власним вибором, самостійне ухвалення рішень, свідоме здійснення вчинків і особиста відповідальність за їх результати;

5) системною кризою, викликаною переходом до ринкових відносин, подолання якої потребує якісно іншого рівня свідомості членів суспільства.

Відтак вкрай необхідне теоретичне забезпечення процесу політичної соціалізації молоді. Адже молодь, по-перше, є однією з великих соціально-демографічних груп суспільства. По-друге, вона постійно поповнює економічно активне населення країни. Та життєве самовизначення молоді, при цьому, є неоднозначним. Значна її частина посідає не останнє місце в нових соціальних групах (підприємців, менеджерів, банківських працівників). Збільшилась кількість молодих людей, які очолюють суспільні рухи, молодіжні організації, партії. З іншого ж боку, молодь лишається однією з найбільш незахищених соціальних груп. Вона не впевнена у своєму майбутньому, потерпає від недостатності соціального досвіду тощо.

Аналіз досліджень з проблем процесу політичної соціалізації молодого покоління дозволяє зробити висновок, що вивчення його тенденцій, так само, як і пошук шляхів подолання політичного нігілізму й абсентеїзму в цьому середовищі, є одним з найактуальніших політологічних завдань, однак не часто стає їх предметом.

До ґрунтовних праць, у яких висвітлюються проблеми процесу політичної соціалізації молоді, належать розвідки В. Бебика, Є. Головахи, М. Головатого, К. Гаджієва, В. Ребкало, С. Матвієнко, О. Петрунько, А. Пойченка, А. Надточія, С. Макеєва, М. Катаєвої, І. Алексєєнко, Н. Гедікової,

В. Москаленко та ін. Ці вчені розглядають процес політичної соціалізації молоді переважно з позицій характеру впливу публічної влади на особистість. Процес політичної соціалізації молоді описується ними як незалежна перемінна, котра як така впливає на політичні процеси. Аналізуються також соціокультурні та психологічні механізми у процесі практичної взаємодії людей з інститутами влади. Так, В. Бебик, М. Головатий і В. Ребало розглядають процес політичної соціалізації молоді як спосіб духовно-практичної діяльності і взаємовідносин, котрі формують політичні погляди та навички участі громадян у суспільно-політичному житті, визначають зміст і межі процесу політичної соціалізації, його структуру і функції, зразки й механізми поведінки молоді, інститути, які найглибше впливають на процес формування особистості.

Інші політологи розглядають молодь як суб'єкт політичної системи суспільства, аналізують соціальну обумовленість її позиції в різних сферах життєдіяльності, її особливості як окремої соціально-демографічної групи тощо. Зокрема, С. Матвієнко, С. Рощин, О. Петрунко, А. Пойченко та інші вважають, що політична соціалізація – це набуття нових для людини цінностей. На перший план вони висувають внутрішньоособистісні, психологічні механізми політичної соціалізації молоді, розуміючи їх як непомітний процес політизації особистості.

Ю. Загородний, В. Куріло та С. Савченко відзначають, що провідною тенденцією в сучасних наукових дослідженнях є перехід від досліджень загального процесу соціалізації до його окремих напрямів і видів. Провідним концептуальним положенням, яке визначає загальнотеоретичні підходи до політичної соціалізації молоді в сучасних умовах, на їхню думку, є розуміння того, що нині соціалізація вже не є процесом збереження цінностей політичної культури, яка панувала раніше, і передачі її новим поколінням. Зараз вона створює нову політичну культуру суспільства й перетворює молодь на активного учасника політичного життя [9].

Загалом, більшість учених сходиться на думці, що коли людина не має властивостей, котрі набуваються в процесі політичної соціалізації, то це не дає їй можливості адаптуватися в політичній сфері суспільства. Сходяться вчені і в тому, що важливими функціями політичної соціалізації є набуття особистістю навичок орієнтування в політичному просторі й виконання в ньому певних функцій.

Метою статті є визначення та аналіз основних тенденцій процесу входження молодої людини в політичний простір і пошук шляхів подолання абсентеїзму та політичного нігілізму.

Молодь, на загал, люди освічені. Нині юнаки і дівчата вивчають нові соціально-політичні дисципліни, засвоюють політичну культуру, яка

принципово відрізняється від політичної культури тоталітарного суспільства. На формування сучасної політичної культури молодих людей впливають такі чинники, як політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя [13].

Молодь – люди переважно не заангажовані. Зміни в суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики внесли корективи в їх життєві орієнтації, поведінку. Як свідчать соціологічні дослідження, з року в рік зростає питома вага молодих людей, які ідентифікують себе з Україною, вважають її своєю Батьківщиною. Так, у квітні 2003 року 64 % респондентів віком від 14 до 28 років пишалися тим, що є громадянами України, тоді як 1996 року таких осіб було 55 % [9].

Нинішній процес політичної соціалізації молоді характеризується багатовекторністю. Певній її частині властиві політичний нігілізм, аполітизм, розчарування, відмова від боротьби за свої права, еклектичність процесу політичної соціалізації, міфологемність. І це можна зрозуміти. Молоді люди перебувають у складній ситуації: руйнуються усталені традиції, змінюється соціальна структура суспільства, уявлення про життєві цілі та способи їх досягнення. Однак ці реалії ще не повністю усвідомлені молодим поколінням і, відтак, не впливають на консолідацію його групових інтересів. На цьому тлі спостерігаємо таку ієрархію пріоритетів української молоді (в порядку зниження їх значущості): сім'я, друзі, робота, вільний час, хобі, власний бізнес, розважальні форми дозволя, релігія і (на останньому місці) політика (таблиця 1).

Таблиця 1

Рівень важливості складових життя для дорослого населення та молоді (%)

	1996 рік		1999 рік		2002 рік	
	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь
Сім'я	97	97	97	95	98	99
Друзі	87	93	86	91	89	95
Робота	83	84	84	86	80	85
Вільний час	69	81	64	76	69	85
Хобі	51	72	59	68	59	77
Релігія	49	49	51	40	48	44
Власний бізнес	33	65	38	59	44	70
Політика	28	23	36	24	27	20
Розважальні форми дозволя	17	49	20	47	17	53

Дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, Українського інституту соціальних досліджень і центру „Соціальний

моніторинг” засвідчують, що молодіжне середовище дуже строкате: є молоді люди, що беруть активну участь у політичному житті, але є і такі, кого політика не цікавить зовсім. Результати опитування в червні 2002 року показали, що серед молоді віком від 14 до 28 років близько третини осіб (34 %) зовсім не цікавляться політичним життям, 28 % відповіли, що цікавляться, коли їх це стосується безпосередньо, 36 % „намагаються бути в курсі справ” і тільки 1 % не лише цікавиться, але й бере активну участь у політичному житті [3].

Сучасна молода людина одержує на одиницю часу значно більше інформації, ніж покоління батьків. Але не завжди спростається осмислити її, зробити необхідні висновки. До того ж, це відбувається в умовах зламу старих суспільних відносин, процес якого супроводжується активною протидією утвердженню відносин нових. Це ускладнює вироблення конструктивної концепції подальшого розвитку. Свідомість громадян, особливо молодих, часто спрямовується на пошуки емоційно-іраціональних способів розв’язання соціальних проблем, що є негативним фактором суспільного життя.

Поширення політичного нігілізму в молодіжному середовищі свідчить про безпорадність органів державної влади у справі забезпечення прав і свобод молоді. І це не дивно, якщо взяти до уваги нестримне зростання кількості партій і рухів, надміру диференційований парламент, нестійкість структур політичних інститутів тощо. Молодь небезпідставно вважає себе незахищеною від сваволі, корумпованості чиновників, злочинності. Звідси й фрагментарність процесу її політичної соціалізації.

Високий рівень політичної соціалізації не може бути продуктом запозичення досягнень розвинених суспільств (як дехто вважає). На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується й передається від покоління до покоління. Здатність громадян приймати раціональні політичні рішення, брати активну участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного, цілеспрямованого опанування необхідних знань і досвіду.

За даними соціологічного дослідження, проведеного Державним інститутом сім’ї та молоді в лютому 2003 року, в перші роки XXI століття, як і протягом 1990-х років, зберігаються істотні відмінності в ідейно-політичних поглядах молоді різних регіонів, що відображає особливості її масової свідомості. Якщо виокремити дві групи регіонів, включивши до першої Західний, Північний, Центральний регіони та Київ (умовно назвемо їх Північний Захід), а до другої – Східний, Південний регіони і Крим (Південний Схід), то у першій групі регіонів серед молоді явно домінують національно-демократичні орієнтації, а серед молоді південно-східних регіонів – підтримка ідеології зелених та соціал-демократичної ідеології [3] (таблиця 2).

Таблиця 2

Ідейно-політичні уподобання молоді в регіонах України
(лютий 2003р.), %*

Який ідейно-політичний напрям найбільш відповідає вашим власним переконанням?	Групи регіонів			
	Західний, Північний, Центральний та Київ		Східний, Південний та АР Крим	
	Молодь віком 18 – 28 років	Респонденти віком понад 29 років	Молодь віком 18 – 28 років	Респонденти віком понад 29 років
Національно-демократичний	25	20	7	6
Соціал-демократичний	11	9	16	10
Екологічний („зелені“)	14	7	19,5	7
Комуністичний	5	12	9	28
Політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією	6	7	11	12
Ліберальний	1	1	2	2
Християнсько-демократичний	2	2	2	2
Соціалістичний	3	6	4	4
Національно-радикальний	2	1	0,5	1
Інший	1	2	2	2
Жодний	7	13	13	13
Я не орієнтуюся в політичних течіях	18	14	10	9
Важко відповісти	5	6	4	4

* За результатами опитування „Ваша думка: лютий 2003 р.”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і Центром „Соціальний моніторинг” [3].

Оперуючи цими даними, можемо констатувати, що національно-демократичні орієнтації домінують на Північному Заході не лише серед молоді, а й у середній та старшій вікових групах. Серед представників середніх і старших вікових груп південно-східних регіонів, на відміну від молоді, найбільше прихильників комуністичної ідеології (особливо у старшій віковій групі). Отже, на Південному Сході спостерігається „дисонанс” між ідеологічними орієнтаціями молоді та представників середнього і старшого поколінь. „Екологічні” та соціал-демократичні ідеологічні орієнтації молоді південно-східних регіонів є певним компромісом між домінуючими тут комуністичними орієнтаціями і домінуючою серед молоді Східної Європи тенденцією заперечення комуністичних ідей. Тобто: ідеологія „зелених” і соціал-демократів молоді цих регіонів сприймає як „м'яку” форму „некомуністичної” ідеології.

Політична система, що сформувалася в Україні, відчуває дедалі значніші труднощі у своєму функціонуванні – переважно через втрату

громадської підтримки. За таких умов зростає роль ЗМІ, оскільки завдяки їм індивід одержує можливість сприймати політичну і соціальну реальність. Мас-медіа набувають навіть більшого значення, ніж державна політика, оскільки остання відчужена від переважної більшості членів суспільства. ЗМІ, створюючи в масовій свідомості модель політичної дійсності, мають можливість вирішувати, які проблеми сьогодні найактуальніші. Це тенденція загальносвітового масштабу, властива вона й сучасному українському суспільству [8].

Влада усвідомлює зростання ролі ЗМІ й намагається контролювати їх вплив на громадську думку. Так, за результатами експрес-опитування студентів Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, проведеного в грудні 2003 року (за участю автора цієї статті), серед чинників, які, на думку опитаних, впливають на формування їх політичних уподобань, на першому місці – засоби масової інформації (56,6 %), на другому – соціально-економічні умови (45,1 %), на третьому – діяльність політичних партій (32,2 %). Майже третина опитаних назвала серед таких чинників сім'ю – 28,6 %, 19,5 % респондентів назвали політичних лідерів, а 14,7 % – друзів. Як бачимо, в сукупності ключові фігури політичного процесу (політичні лідери і партії) поступаються за ступенем впливу на формування політичних переваг засобам масової інформації. Високим є також вплив конкретних соціально-економічних умов [20].

В усталених демократичних суспільствах ЗМІ є невід'ємною складовою механізму функціонування демократії. Їх політичний вплив на особистість може бути цілеспрямованим і нецілеспрямованим. Цілеспрямований вплив – це свідомі дії політичних партій і лідерів, які ставлять за мету одержання підтримки. Нецілеспрямований вплив здійснюється завдяки активності журналістів, громадських організацій, які критично оцінюють позицію влади та її дії.

Влада прагне використати технології і методи діяльності мас-медіа для свого цілеспрямованого (традиційного) політичного впливу на суспільство. Відтак влада залучає до роботи у своїх структурах професіоналів, які вміють використовувати прийоми сучасної журналістики. Це, зокрема, короткостроковість, негативізм і персоналізація інформації. Можна констатувати, що у справі популяризації державної політики все частіше інформація подається так само, як і в журналістиці, аби привернути більшу увагу до неї. Однак це створює нову проблему: заміну демократії „телекратією”.

Так, саме з телеканалів 93,9 % населення одержує основну суспільно-політичну інформацію. Переважна більшість населення щодня дивиться телевизор (82,8 %), 9,8 % – двічі – тричі на тиждень, 1,4 % – кілька разів на місяць, 3,3 % – дуже рідко і лише 1,3 % – ніколи не дивиться. Молодь віддає перевагу телебаченню і радіомовленню (лише 20 % юнаків і дівчат щодня читає газети й журнали). Періодика передплачується значно

менше, ніж у попередні роки. Нині одну газету (журнал) одержує 37,9 % сімей, дві газети (журнали) – 23,3 %, три – 13,5%, чотири – 4,9 %, п'ять – 1,4%, більше п'яти – 2,3 %. Не передплачує жодного періодичного друкованого видання 16 % сімей [9].

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, влітку 2004 року на запитання „З яких джерел ви одержуєте інформацію про кандидатів у президенти України на президентських виборах?“, на першому місці був виступ кандидата в президенти, на другому – теледебати, потім уже – реклама, Інтернет, листівки [9].

Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є функціонування громадських молодіжних організацій. Відомо, що внутрішня готовність до політичної активності реалізується лише тоді, коли людину організовують, залучають до певних дій. Тому без спеціальної організаторської роботи підвищити активність молоді дуже важко, навіть неможливо. Саме через млявість молодіжних організацій політична активність молоді лишається незначною.

Попри все це, інституалізація і політизація молодіжного руху – тенденція, яка вже отримала більш-менш чіткі обриси в процесі політичної соціалізації. Можна погодитися з твердженням М. Головатого, що в „Україні інтерес до вивчення молодіжного руху існував завжди. Особливо він зріс з моменту проголошення незалежності держави” [6]. Якщо до 1990 року в країні діяли дві молодіжні організації (піонерська та комсомольська), то, починаючи з 1992 року, процес формування нових інституцій набув значного розвитку. Нині молодіжний рух (як механізм реалізації процесу політичної соціалізації) представлений практично у всіх формах політичної і соціальної організації суспільства. Прийнято основи ювенального законодавства, створено державні органи для роботи з молоддю.

Емпіричні дані, отримані різними дослідниками, а також результати дослідження автора свідчать, що політичні орієнтації, сформовані в студентські роки, багато в чому визначають політичну поведінку й мислення особистості на наступних соціалізаційних етапах. Зростання політичної активності молоді, як і всього українського суспільства, пов'язане, на думку Ю. Загороднього, В. Куріло, С. Савченка та автора цих рядків, з кампанією президентських виборів 2004 року. Напруженість її не могла не позначитись на стані молодіжного руху в цілому. За оцінками фахівців, студентський рух вступив у період нового розвитку, визначальним вектором якого було єднання навколо основних кандидатів на пост Президента України.

Особливо рель'єфно таку позиційність простежуємо на прикладі припартійних організацій і молодіжних філій політичних партій. Інші студентські і молодіжні організації оформились фактично у дві передвиборчі коаліції: „Молодь обирає Януковича” та „Наша Україна”. В

ході виборчої кампанії організований молодіжний рух поділився на три класичні політичні напрями: праві й правоцентристські організації об'єдналися в коаліцію молодіжних організацій „Наша Україна”; центристські, лівоцентристські та більшість неополітичних молодіжних організацій увійшли до коаліції „Молодь обирає Януковича”; окремі ліві організації (Ленінська комуністична спілка молоді України, Спілка молодих соціалістів) підтримали, відповідно, П. Симоненка і О. Мороза.

Слід враховувати, що, з одного боку, молодіжні організації є своєрідним посередником між державними органами і молоддю, а з іншого – серед усіх основних інститутів соціалізації юнаків і дівчат саме їм молоді люди виявляють досить високу довіру. Це, зокрема, засвідчують соціологічні опитування. Так, у травні 2000 року громадським молодіжним об'єднанням повністю довіряли та скоріше довіряли, ніж ні, 28 % респондентів віком 14 – 28 років, а влітку 2004 року – вже до 40 % [10].

Посилаючись на матеріали щорічної доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні, можемо стверджувати, що процес становлення структур громадських молодіжних об'єднань поглиблюється й на регіональному рівні. Нині в регіонах діє понад 4,5 тисячі молодіжних і дитячих об'єднань – утричі більше, ніж 1998 року. Така тенденція відповідає й загальносвітовим процесам. Наприклад, у Данії 86 %, у Німеччині, Великобританії та Бельгії 60 % членів молодіжних організацій працюють саме в таких структурах [15].

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, можна дійти висновку, що впродовж 1990-х років відбувалися цікаві процеси інституалізації та політизації молодіжного руху України. Жодна з молодіжних організацій у програмних документах не заявляла, що в її роботі головним є вирішення політичних проблем. І саме цим молодіжні організації України відрізняються від тих, що діють в країнах-сусідах. Проте низка організацій усе ж надавала значної уваги політизації молоді. Прикладом можуть бути хоча б акції протесту, ініційовані студентськими організаціями: масове голодування у 1990 та 1992 роках, акції протесту на майдані Незалежності 2004 року.

Все виразнішою стає тенденція до створення припартійних молодіжних організацій. Це підтвердила й виборча кампанія 2004 року.

Висновки

У політичній соціалізації молоді спостерігаємо такі тенденції розвитку:

- ³⁵₁₇ поширення політичного нігілізму, аполітизму;
- ³⁵₁₇ фрагментарність, еклектичний характер входження в політику;
- ³⁵₁₇ поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей;
- ³⁵₁₇ підвищення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді;
- ³⁵₁₇ інституціалізація й політизація молодіжного руху;

³⁵₁₇ перехід від колективістських, суспільних форм соціального життя до індивідуальних, від авторитарності до демократизації, від конфронтаційності до компромісу, від міфологем до раціоналізму;

³⁵₁₇ з підвищенням освітнього рівня молодого покоління зростає його політична інформованість, компетентність, а відтак і цінність для нього політики.

Боротьба протилежних тенденцій в суспільстві потребує пошуку шляхів подолання політичного нігілізму та абсентеїзму молодого покоління.

У зв'язку з цим необхідно, перш за все, підвищити увагу до наукових досліджень із зазначеної проблематики й критичного використання досвіду інших країн.

По-друге, слід вжити заходів для підвищення рівня політичної активності молоді. Для цього необхідно, на нашу думку, створити дієві демократичні інфраструктури, систему демократичної політичної освіти, пропаганди національної та соціальної толерантності, утвердження свободи як абсолютної цінності.

По-третє, одним з важливих напрямів роботи з молоддю має стати політичне виховання населення. В науковій літературі цей процес визначається як систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування норм поведінки, які відповідають панівним у суспільстві ідеям, загальнонаціональним інтересам.

Для реалізації зазначеного, на нашу думку, необхідно:

³⁵₁₇ докорінно оновити зміст, форми і методи вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі фундаментальної перепідготовки викладачів, створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців;

³⁵₁₇ запровадити широку політичну освіту населення (вивчення норм поведінки, культури відносин, правового статусу особи тощо);

³⁵₁₇ створити державну систему політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки.

Необхідність забезпечення в Україні стійкого переходу до нового суспільного порядку та нового характеру взаємовідносин держави і громадянина диктує потребу засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку української держави, історію країни з найдавніших часів, принципи ефективного державного устрою. Все це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

Література:

1. Барабаш В. Інституціоналізація молодіжного руху України //

Політичний менеджмент. - 2004. - №3. - С. 98 - 112.

2. **Бебик В. М.** Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало - К.: А.Л.Д., 1996. - С. 41 - 65.

3. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. - С. 83 - 135.

4. **Волинський А.** Стадії політичного процесу // Політичний менеджмент. - 2004. - №1(4). - С. 41 - 52.

5. **Говоруха С.** Теоретико-методологічні засади вивчення феномена політичної культури: у пошуках холістичного підходу // Людина і політика. - 2003. - № 4 (28). - С. 135.

6. **Головатий Н. Ф.** Социология молодежи: Курс лекций.- К.: МАУП, 1999. - 224 с.

7. **Головаха Є., Пухляк В.** Политическая социализация в посткоммунистической Украине // Политическая мысль. - 2002. - №2. - С. 29 - 32.

8. **Гриценко О.** Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? // Віче. - №9(138). - 2003. - С. 76 - 79.

9. За даними Інтернет-ресурсу www.isps.vu/am/htm.

10. **Загородній Ю. І., Куріло В. С., Савченко С. В.** Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. - К.: Генеза, 2004. - С. 21 - 27.

11. **Затонский В. А.** Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. - 2004. - №1. - С. 70 - 88.

12. **Клочко М., Ордешук П.** Временные предпочтения: отбор или социализация (исследование украинских студентов) // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2005. - № 1. - С. 136 - 154.

13. **Козлова О. Н.** Социализация в поле безнадежности и за ее пределами // Социально-гуманитарные знания. - 2002. - № 2. - С. 126 - 139.

14. Конституція України - К.: Харків. - 1998 - Ст. 15. - С. 6.

15. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием // Полис - 2005 - №1. - С. 50 - 62.

16. **Лясота А. І.** Політичні традиції: еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи // Людина і світ. - 2003. - №5(29). - С. 107 - 115.

17. Нове покоління незалежної України (1991 - 2002 роки). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. - К. - 2002. - С. 109 - 125.

18. **Пащенко В.** Моделі нормативного обґрунтування „громадянськості” // Політичний менеджмент. - 2004. - №3. - С. 58 - 70.
19. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко. - 2-е вид., доп. і перероб.-К.: Генеза. - 2004. - С. 618 - 632.
20. **Похресник А.** Европа и Украина: трансформации общества и жизненные ориентации молодежи // Персонал. - 2002. - №12. - С. 62 - 64.
21. **Преснякова Л. А.** Теория политической социализации // Политическая наука. - 2002. - №2. - С. 24 - 35.
22. Результаты экспресс-опроса студентов ВНУ им. В. Даля (9 - 10 декабря 2003 года).
23. **Сергейчик С. И.** Факторы гражданской социализации учащейся молодежи // Социс - 2002. - №5. - С. 107 - 111.
24. **Шестопап Е. Б.** Политическая психология: Учебник для вузов / Е. Б. Шестопап. - М.: ИНФРА. - 2002. - 448 с.

Біля останньої межі

Комсомол України в перебудові 1985 – 1991 років

Сергій Червонописький,

голова Української спілки ветеранів Афганістану
(воїнів-інтернаціоналістів)

В українських наукових і політичних колах не перший рік дискутуються проблеми становлення громадянського суспільства в країні. Хоча бурхливі політичні події кінця 1980-х – початку 1990-х років поклали край державній монополії в політиці та економіці, однак і досі ефективно громадянське суспільство в Україні створити не вдалося. Таке суспільство в країнах Заходу формувалося протягом не одного століття. І, зрозуміло, якогось десятиліття років країні, де панували тоталітаризм і авторитаризм, для цього надто мало. Проте ми є і свідками, й учасниками процесів творення громадянського суспільства в Україні. Автор статті вважає, що ці процеси розпочалися ще в надрах радянської системи – при перших ознаках політичного потепління.

Мета статті

Автор досліджує особливості утворення і роль в українському суспільстві такої активної й авторитетної громадської організації, як Українська спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) (УСВА). Висвітлюється останній період діяльності комсомолу України, оскільки без цього важко об'єктивно розібратися в минулому покоління „афганців”, в джерелах афганського руху, внеску УСВА в розбудову громадянського суспільства.

Після вибуху міни, що поділив моє життя на „до” й „після” афганської війни, питання, як жити далі, постало з трагічною гостротою. Та ось у червні 1983 року секретар Черкаського міськкому партії запропонував мені роботу в міськкомі комсомолу. Незабаром пленум міськкому затвердив мене завідувачим оргвідділом. У грудні 1984 року мене обрали другим, а у вересні 1986 року – першим секретарем Черкаського міськкому ЛКСМУ.

Останній події передувала певна метушня навколо моєї персони в міськкомі, обкомі й навіть у ЦК ЛКСМУ: моя кандидатура сприймалась неоднозначно. Було немало охочих знайти недоліки у моїй діяльності. А в кого тих недоліків не буває? Тому до всього ставився спокійно. Але ж запустили в хід і болісну для мене „підлянку”: йому, мовляв, буде важко читати доповіді з трибуни.

Та справа, звичайно, була не в цьому. Пізніше мені вдалося заглянути у своє „досє” – особисту справу. В характеристиці, підписаній першим секретарем ЦК ЛКСМУ В. Цибухом, після трафаретних компліментів, значилося й таке: „Тов. Червонописький С. В. при вирішенні окремих питань проявляє зайву категоричність” [1]. Так, „категоричність” була мені властива. Це йшло від армійського виховання. Адже якщо рішення підготовлене, ухвалене, забезпечене, то воно, як наказ, має виконуватися точно і своєчасно. Без зволікань, погоджень, посилок на об’єктивні і суб’єктивні обставини. Така рішучість у комсомолі не віталася.

Та як би там не було, але секретаріат ЦК все ж затвердив рішення пленуму Черкаського міськкому про обрання мене першим секретарем.

Багатоступенева, украй заформалізована система кадрової роботи була „священною коровою” й у партії, і в комсомолі – від „гори” до „низів”. В її основі лежав горезвісний анкетний підхід. Скільки молодих людей, здібних організаторів, лишалися через це за бортом громадської роботи! Одні, бачте, не були фахівцями народного господарства, інші – членами партії, у третіх родичі в роки війни жили на окупованій території, четверті мали „не ту” національність, а п’яті взагалі нікуди не годилися через незалежний характер і сміливість мати власні судження.

І ось коли настала „перебудова” й активно почали діяти „неформальні” молодіжні об’єднання, анкетні комсомольські хлопчики розгубилися. Вони й кроку не могли ступити без вказівок „згори”, не кажучи вже про те, щоб дискутувати з лідерами „неформалів”, які за влучним слівцем до кишені не лізли.

Тут не обійтися без невеликого екскурсу в історію комсомолу. Це важливо, бо нинішня молодь практично нічого не знає про молодіжну організацію, через яку в радянські часи пройшли десятки мільйонів юнаків і дівчат.

Епоха Л. Брежнєва (1965 – 1982 рр.) залишила країні тяжку спадщину. У політичному житті безроздільно панувала єдина партія – КПРС. У засобах масової інформації лютувала цензура. Всі системи державного управління, партійного і комсомольського апарату контролювалися тільки згори вниз. Будь-яка опозиція придушувалася. Ідеологія базувалася на культі Л. Брежнєва. Закони розглядалися не як механізм розвитку правової держави, а як засіб зміцнення влади.

Народне господарство розвивалося вкрай повільно. Пріоритет належав військово-промислового комплексу. Середньорічні темпи зростання в

промисловому виробництві, згідно з офіційною статистикою, скоротилися з середини 1970-х до середини 1980-х років на 0,4 % (з 3,9 % до 3,5 %); у сільгоспвиробництві – на 1,1 % (з 1,6 до 0,5 %) [2]. Було практично вичерпано можливості екстенсивного розвитку, а стати на шлях розвитку інтенсивного країна вже не мала сили. Від колапсу рятували величезні природні багатства. Продаючи за кордон бавовну й руду, ліс та газ, а особливо нафту, СРСР щороку одержував по \$15 – \$20 мільярдів [3]. Однак ці кошти йшли не стільки на впровадження нових технологій, скільки на закупівлю десятків мільйонів тонн зерна, м'яса, іншого продовольства, а також на підтримку зарубіжних компартій та на війну в Афганістані. 1984 року Афганістан коштував СРСР майже 1,6 млрд. крб., (4,3 млн. крб. на добу); через рік – вже 2,6 млрд. крб. (7,2 млн. крб. на добу). Ще через два роки ці показники подвоїлись: 5,4 млрд. та 14,7 млн. крб. відповідно [4]. А як оцінити життя тисяч полеглих і поранених на тій війні, коли тільки з України кожен добу гинув один, отримували поранення два військовослужбовці?

Не радувала й соціальна сфера. 1982 року зростання реальних доходів населення – уперше після війни – скотилося до нуля. При величезній кількості лікарів якість медичного обслуговування погіршувалась. Система народної освіти вже не відповідала вимогам часу.

Все це не могло не викликати негативних явищ у молодіжному середовищі, в комсомолі. З одного боку, мужність і героїзм наших солдатів та офіцерів в Афганістані, участь молоді у спорудженні потужних народногосподарських комплексів (ВАЗ, КАМАЗ, БАМ, Тюменські газота нафтородовища тощо), а з іншого – апатія, значний відрив комсомолу від молоді, бюрократизація спілки, поширення пияцтва, наркоманії, проституції, зростання злочинності, особливо підліткової. Під „чуйним партійним керівництвом” комітети комсомолу практично перетворилися на молодіжні відділи партійних комітетів.

Природно, нічого цього я не знав, коли йшов на комсомольську роботу.

Відповідно до Статті 6 Конституції СРСР, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи була КПРС. Рішення її Політбюро й ЦК мали силу законів. Їх належало беззаперечно виконувати. Не передбачалося найменших коректив, навіть з урахуванням місцевих умов.

Демократичний централізм, як основний принцип організаційної будови й діяльності партії та комсомолу, спрацьовував без осічки. Тільки от демократії там не було. Власне, це був бюрократичний централізм. Питання обговорювалися, приймалися рішення, а потім від первинних організацій до республіканського і союзного ЦК пливла інформація „Про хід виконання...” Облудні цифри заколисували, рішення вважалися виконаними.

З квітня 1985 року розпочалася „перебудова”. Цю ініціативу

приписують М. Горбачову. Та ще 1983 року тодішній генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов у статті „Вчення Карла Маркса й деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР” виклав концепцію політичних, економічних і соціально-культурних перетворень, які б дозволили країні перебороти стагнацію без руйнування базових соціалістичних засад [5]. М. Горбачов зробив спробу на практиці реформувати радянське суспільство, спираючись на постулати свого попередника. Однак ці реформи не мали системного характеру. Вони нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові явища.

Деякі дослідники поділяють період перебудови на кілька етапів. Приміром, професор О. Бойко виокремлює їх шість [6]. Автори ж підручника „Політична історія України” за редакцією професора А. Танцюри [7] й авторський колектив шеститомника „Політична історія України. XX століття” під керівництвом академіка І. Кураса [8] не виокремлюють етапів зовсім.

На мою думку, визначити етапи перебудовного періоду необхідно. Це важливо, зокрема, й для того, щоб розглядати діяльність комсомолу в ті часи на тлі загальнополітичних процесів.

Користуючись історичним аналізом ситуації, а також виходячи з власного досвіду народного депутата СРСР і члена ЦК ЛКСМУ, я схильний поділяти перебудовний період на два етапи. Перший – з квітня 1985 до середини 1988 року. Він характеризується прагненням центру визначити напрямки реформ і управляти ними. Другий – від середини 1988 до кінця 1991 року. На цьому етапі центр випустив з рук владне кермо, віддав ініціативу „неформальним” організаціям і об’єднанням, які й завершили перебудову.

Трансформація радянського суспільства почалася як типова революція „згори”. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив курс на „прискорення соціально-економічного розвитку країни”. Термін „перебудова” тоді вживався тільки в контексті поліпшення управління народним господарством. Але в лютому 1986 року на XXVII з’їзді КПРС, що схвалив нову редакцію партійної програми, М. Горбачов висунув принципово нові гасла: „гласність” і „широка демократія”. Вони вирішально вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

Однією з прикмет розвитку гласності стала ліквідація „білих плям” в історії країни. Цю ідеологічну прогалину заповзалися заповнювати не тільки вчені-історики, а й публіцисти. В результаті поряд з об’єктивними публікаціями з’являлися й „сенсаційні” матеріали, автори яких не обтяжували себе глибоким аналізом фактів. Це, зокрема, стосувалося й проблеми афганської війни.

Плюралізм думок та оцінок не міг не увійти у протиріччя з політичною системою, з її ідеологічними шорами. Стало зрозуміло, що без політичної реформи не обійтись.

В Україні перебудовчі процеси в цілому збігалися із загальносоюзними, хоча й мали свої особливості. Потужним каталізатором переосмислення суспільно-політичного становища в країні й республіці стала катастрофа на Чорнобильській АЕС. Вона підірвала довіру до влади, до союзного центру; вона перетворилась на потужний політичний фактор.

На пленумі ЦК КПРС (січень 1987 р.) М. Горбачов виклав нову ідеологію й стратегію реформ. Замість пропагованого раніш „прискорення” висувалося завдання докорінної перебудови суспільного ладу. Очікувані економічні реформи відкладалися (до подолання якогось „механізму гальмування”). Головною метою стала боротьба з бюрократією, перехід до демократичних принципів управління.

В цих умовах багато людей почали сприймати демократію як уседозволеність. Такий стан суспільства, як свідчить історія, передусе анархії, охлократії. Ще А. де Токвіль говорив: „Час, коли народ, позбавлений політичних прав, їх одержує, варто розглядати як час небезпечної кризи” [9].

У цей період сталися дві важливі події. По-перше, центр все ж сформулював стратегічну триаду перебудови: нове політичне мислення, радикальна економічна реформа, демократизація політичної системи. По-друге, виникли й почали набирати сили „неформальні” організації. Більшість їх критикувала існуючий режим, безгосподарність, виводила людей на мітинги й демонстрації – попри спротив республіканського і місцевого керівництва.

Поступово замість раніш проголошених ідей „прискорення” і „вдосконалення соціалізму” ідеологи перебудови стали формувати в суспільній свідомості думку про неминучість радикальних ринкових реформ. Відтак у червні 1987 року пленум ЦК КПРС схвалив програму економічних реформ. Висунута тоді концепція „госпрозрахункового соціалізму” одержала законодавче втілення в Законі СРСР „Про державне підприємство (об’єднання)”. Закон набрав чинності з 1 січня 1988 року.

Однак, як це було й з попередніми спробами реформування „по-радянськи”, запропоновані заходи виявилася половинчастими, вони не зачіпали принципів адміністративно-командної системи. Не узаконювалися різні форми власності, не реформувалися системи ціноутворення, матеріального постачання тощо. Зрештою, закон не тільки не забезпечив підвищення ефективності виробництва, але й розбалансував систему управління складним народногосподарським комплексом.

Лідери перебудови розуміли, що без підтримки молоді будь-які реформи не мають перспективи. На той час ВЛКСМ об’єднувала 42 мільйони юнаків і дівчат. Українська комсомольська організація налічувала майже 7 мільйонів [10].

У червні 1985 року політбюро ЦК КПРС повернулося до липневої (1984 р.) постанови ЦК про парткерівництво комсомолом, проаналізувало його

виконання. 3 грудня 1985 року питання про поліпшення керівництва комсомолом розглянув пленум ЦК КПУ. Він зажадав від ЦК ЛКСМУ вжити дійових заходів для поліпшення керівництва комітетами усіх рівнів, вдосконалення стилю й методів організаційної і виховної роботи, утвердження в діяльності комсомольських комітетів діловитості й ініціативи [11]. За оцінкою партійного штабу республіки, вжиті з 1984 року заходи сприяли зростанню ініціативи, трудової й громадської активності молоді. Але, як засвідчили подальші події, це була дуже „завищена” оцінка.

Молодь підтримувала політику перебудови. Попри це тільки через два роки (квітень 1987 р.) XX з'їзд ВЛКСМ спробував визначити конкретні напрями, завдання перебудовного процесу в комсомольських організаціях. Документи XXV з'їзду комсомолу України, який відбувся напередодні, рясніли лиш перебудовною фразеологією. Та цей з'їзд і не міг щось змінити: панував „демократичний централізм”. Як писав В. Маяковський, „в Москві решалась судьба и Киевов, и Тифлисов”. Правда, уперше за всю історію комсомолу України ще до з'їзду було оприлюднено для відкритого обговорення інформаційну доповідь ЦК. Виступаючи на тому з'їзді, я підкреслив, що доповідь ЦК, виступи делегатів засвідчили, що в перебудові комсомольської роботи зроблено лиш перші, дуже боязькі кроки. Це косметика, не більше. „Сенс перебудови роботи комсомолу, – говорив я, – полягає, насамперед, у зміні повсякденної роботи з молоддю” [12].

І на союзному, і на республіканському з'їздах відзначалося, що комсомол перебуває на межі кризи. Необхідно було демократизувати життя спілки. Зважаючи на це, XX з'їзд ВЛКСМ вніс зміни до свого статуту. Було розширено права первинних організацій, членів ВЛКСМ, виборних органів. Змінилася й виборча система: запровадили альтернативність виборів секретарів, членів комітетів.

Здавалося б, рішення партійних і комсомольських форумів закладали основи для перебудови діяльності молодіжної організації і за напрямками, і за формою, стилем та методами роботи на всіх структурних рівнях. Однак мало хто помітив, що саме тут було закладено „міну-розтяжку”. Один кінець фала від детонатора йшов у 1920-і – 1930-і роки, а другий причепили до перебудови.

На початку 1920-х років у країні діяло 36 альтернативних комсомолові молодіжних організацій. В Україні, наприклад, були Українська комуністична юнацька спілка, Українська комуністична робітничка юнацька спілка, Спілка молодих лівих есерів (боротьбистів), Російський соціал-демократичний союз робітничої молоді, Єврейський комсомол тощо [15]. „Єдинодумство” не було: молодь по-різному оцінювала роль своїх організацій в суспільстві, їх соціальну базу, напрями роботи. Ще 1919 року пропонувалося відвести комсомолові роль вузької за складом політичної організації, на зразок молодіжної партії, а паралельно створити масову

організацію робітничої молоді. Прихильники цієї ідеї (їх називали „класовиками”) виступали й проти залучення до комсомолу середняцької та інтелігентської молоді. „Масовики” ж, на противагу їм, вважали за необхідне втягувати в комсомол і непролетарську молодь. Дискусію було завершено на III з’їзді комсомолу України (1921 р). „Класовиків” було кваліфіковано як анархо-синдикалістський ухил. Для „зміцнення” лав застосували випробувану партією форму роботи – чистку. В результаті з комсомолу України було виключено 17 % членів. Але за 1922 – 1925 роки кількість комсомольців зросла в 6,5 разу [14]. Цьому сприяло, з одного боку, безсумнівне зростання авторитету спілки. Але це було й наслідком того, що під тиском (нерідко репресивним) перестали існувати інші молодіжні організації. Комсомол втратив можливість у відкритій політичній боротьбі захищати свої позиції, втратив нагромаджений у цій сфері досвід. І ось у період перебудови, коли ВЛКСМ зіштовхнувся з „неформалами”, ці втрати й далися взнаки.

Партія ставила перед комсомолом два завдання: мобілізація молоді на будівництво матеріально-технічної бази „нового суспільства”; посилення ідейного впливу на молодь шляхом пропаганди марксистсько-ленінської (з кінця 1920-х років – ленінсько-сталінської) теорії.

Підтриманий комсомолом у 1920-ті – 1930-ті роки ентузіазм молоді багато в чому сприяв перетворенню СРСР з аграрної на індустріальну країну. Але саме тоді в діяльності молодіжної спілки склалися стереотипи, що визначали її характер аж до початку перебудови. Зміст комсомольської роботи зводився переважно до направлення молоді на будівництво народногосподарських об’єктів та керівництво нею в „справі комуністичної практики”. Для закріплення цієї політичної лінії ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ змінили свого часу структуру комсомольського апарату. Замість відділів і секторів комітетів, які враховували основні напрями діяльності комсомолу як виховної організації, було утворено виробничо-галузеві відділи. Як образно зауважив генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев на пленумі ЦК 1935 року, „комітети комсомолу перетворювалися на кволі наркомати” [15].

Крок за кроком комсомол відходив від того, що в перше десятиліття становило основний напрямок його діяльності й сприяло його авторитетові: захист інтересів і прав молоді, ліквідація неписьменності, культурний розвиток юнаків і дівчат. Багато питань у спілці стали вирішуватися за вказівками згори. Більше того, цих вказівок комсомольські апаратники чекали. Сталінський репресивний апарат дуже „чітко пояснював”, що ініціатива карається. Хрущовська „відлига” в другій половині 1950-х – на початку 1960-х років практично не змінила місця комсомолу в політичній системі суспільства.

Період брежнєвського застою характеризувався підвищенням уваги партії до комсомолу, оскільки експлуатувати ентузіазм молоді ставало все

складніше. Для посилення функції ВЛКСМ як резерву партії XXIII з'їзд КПРС (1966 р.) ухвалив рішення, що молодь може вступати до партії тільки через комсомол. За Конституцією СРСР 1977 року комсомол одержав право законодавчої ініціативи. Проте, висунувши ще на XXV з'їзді КПРС (1976 р.) пропозицію про прийняття закону про молодь, комсомол не домогся реалізації цього важливого питання. Чому? Партія команду не дала! Тим часом молоді люди нерідко дискримінувалися у вирішенні соціальних питань, а комітети комсомолу навіть не намагалися захищати їхні права.

Чисельність ЛКСМУ в 1970-і роки зросла майже вдвічі. Однак це не свідчило про поліпшення роботи з молоддю. Значна частина комсомольців не проявляла активності, навіть не сплачувала членських внесків. Організація їх практично не цікавила.

Не сприяла зростанню суспільно-політичної активності молоді й ідейно-виховна робота. Догматизм, формалізм, розрив між словом і ділом у політичній і соціально-економічній практиці знижували ефективність виховного впливу. Та і як могло бути інакше? На політзаняттях, політінформаціях, у газетах, по радіо й телебаченню молодь чула про неабиякі успіхи „розвиненого соціалізму”, а в житті зіштовхувалася з нерозв'язністю життєво важливих для країни, для кожного громадянина проблем.

Авторитет комсомолу падав. Та „на горі” цього ніби й не помічали: про комсомол говорили тільки в піднесених тонах. Бюрократичний централізм, адміністративно-командні форми і методи парткерівництва без особливих змін перейшли з 1930-х в 1970-і роки. Але часи змінилися. Заклики перетерпіти „тимчасові” труднощі вже не спрацьовували. Молоді люди не покладалися на світле комуністичне майбуття, а навіть на принади розвиненого соціалізму. Спинаяся на ноги покоління освіченіше, яке, до того ж, засвоїло батьківський і дідівський досвід будівництва соціалізму.

Комітети комсомолу не зуміли зрозуміти нових процесів у молодіжному середовищі, змінити свою роботу з урахуванням потреб та інтересів молоді.

І тут нагадаю про „міну-розтяжку”. Справа в тому, що партії в радянський період вдалося вселити основній масі населення й молоді дуже шкідливу ілюзію: досить ухвалити „хороше рішення” – і будь-яка проблема вирішиться. На початку перебудови цю ілюзію сповідували навіть представники вищих ешелонів влади.

До згаданих уже постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ, рішень з'їздів ВЛКСМ і ЛКСМУ улітку 1988 року додалися матеріали XIX Всесоюзної конференції КПРС. В них говорилося про нову молодіжну політику, необхідність ухвалення закону про молодь. Конференція декларувала повернення до лєнінських принципів взаємодії партії й комсомолу: партія здійснює тільки політичне керівництво самодіяльною, організаційно самостійною спілкою молоді. Однак на ділі все лишалося по-старому: на комсомольських з'їздах і пленумах точилися балачки з використанням

перебудовчих термінів – демократизація, гласність, плюралізм, консенсус тощо. Ця тріскотня нагадувала безладну нічну стрілянину без видимої цілі або хоча б якогось орієнтира.

Як і в попередні десятиліття, використовувалась апробована форма роботи – громадський призов. Комсомол продовжував мобілізувати молодь на ударні будови. Результати ж були невтішними: кожен п'ятий „доброволець” залишав будову, не попрацювавши й року [16].

Начебто немало робилося й у виховній сфері, в політичній та економічній освіті. За звітами комітетів комсомолу, 1986/1987 навчального року всіма формами освіти було охоплено 4,6 млн. юнаків і дівчат, з них 3,6 млн. – комсомольців [17]. Але соціологічні дослідження, проведені 1987 року Науково-дослідним центром молодіжних проблем ЦК ЛКСМУ й Президії Академії наук УРСР, засвідчували, що тільки 9 % опитаних вважали політзаняття джерелом інформації [18]. Ефективність виховної роботи знижувалася внаслідок розриву між догмами теорії й практикою – люди не відчували реальних результатів перебудови.

Крім зневіри, апатії, відходу від колишніх ідеалів, протиріччя між словом і справою породжувало в молодіжному середовищі тривожні явища. З 1985 по 1988 рік більш ніж на третину зросла кількість неповнолітніх порушників антиалкогольного законодавства, в 5 разів збільшилося число молоді, поставленої на облік в органах внутрішніх справ за вживання наркомістких речовин. Питома вага молодіжної злочинності 1987 року склала 52,6 %. За 8 місяців 1988 року злочинність і пияцтво серед молоді зросли, у порівнянні з аналогічним періодом 1987 року, на 4,5 і 6,4 % відповідно [19].

Не відповідала вимогам життя й кадрова робота в комсомолі. Нагадаю, що підбір і розстановка кадрів були прерогативою партійних комітетів. На 1 січня 1986 року серед перших секретарів міськкомів і райкомів ЛКСМУ 72,5 % були фахівцями промисловості й сільського господарства [20]. Не змінилася ситуація й через два роки. Вищу технічну, сільськогосподарську й економічну освіту мали вже 83 % перших секретарів [21]. Але ж у галузевих інститутах не вчили працювати з людьми! А тому молодим фахівцям-виробничникам важко було опанувати прийнятний для молоді стиль спілкування. Робота з людьми лишалась на другому плані. Людина, як і за Й. Сталіна, вважалася „гвинтиком”.

Молодь мовчки, але вперто реагувала на ситуацію. На 1 січня 1988 року чисельність республіканської комсомольської організації склала 6 млн. 260 тис. 365 чоловік, скоротившись за 1987 рік більше, ніж на 5,4 %. Прийом до комсомолу зменшився на 50,2 % [22]. Якщо за 5 років (1982 – 1986 рр.) вибуло з організацій без зняття з обліку 200 тис. юнаків і дівчат, то тільки за 1987 рік – майже 189 тис. До осені 1989 року кількість комсомольців скоротилась до 5 млн. [23]. Пізніше вихід з комсомолу став лавиноподібним.

Неспроможність комсомолу задовольняти запити молоді,

протиприродність централістських засад в самодіяльній організації, догматизм – все це відштовхувало молодь. Вона шукала відповіді на свої запитання у „неформальних” (пізніше їх стали називати „самодіяльними”) організаціях.

Відносини комсомолу з цими організаціями не склалися від самого початку. Як партія до 1989 року навіть думки не допускала про зазіхання на її владну монополію, так і комсомол не бачив собі альтернативи. Тому й питання про роботу з „неформалами” розглядалися у вузькому колі апаратних керівників.

Стисло процитую цікавий документ – записку відділу пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ „Про деякі негативні процеси в самодіяльних об’єднаннях”, яку розглянув секретаріат ЦК в секретному режимі в березні 1988 року. За правилами того часу спочатку окреслили „позитив”: у деяких областях створено госпрозрахункові молодіжні центри, спортивні, науково-технічні об’єднання, політичні й дискусійні клуби; переглянуто спрямування роботи Комітету молодіжних організацій, проведено наукові дослідження з проблем „неформальних” об’єднань, підготовлено публікації з цієї тематики. Однак, відзначалося далі в записці, „...проблема самодіяльних організацій одержує якісно новий зміст. Посилюється їх мобілізація, орієнтація на соціально-економічні, національні й історико-культурологічні питання”.

Відзначалась поява перших „так званих соціально-політичних клубів. Деякі їх учасники не завжди об’єктивно оцінюють процеси, що відбуваються в країні, проповідують доморощені концепції розвитку радянського суспільства, ідеї політичного плюралізму, з екстремістських позицій критикують перебудову”. В цьому контексті згадувалися, зокрема, київські клуби („Український культурологічний, члени якого в більшості своїй раніше притягалися до кримінальної відповідальності... поширюють на засіданнях наклепницькі вигадки про національну політику КПРС, історичне минуле республіки”, клуб „Більшовик”, що проголошує себе „політичною організацією революційної молоді” та ставить за мету „створення нової революційної марксистсько-ленінської робітничої партії і твердить, що КПРС не здатна вивести країну з економічної й політичної кризи”), полтавська група „Демократизація”, „Всесоюзний соціально-політичний клуб” з філіями у Києві, Львові, Миколаєві, Сімферополі, Харкові та інші.

„Частина самодіяльних об’єднань веде атаку на ідею масової молодіжної організації, керованої партією, проводить роботу зі створення альтернативної громадсько-політичної структури. ...У молодіжному середовищі поширюються пацифістські настрої. Зростає інтерес до релігійних містичних вчень. Не вдалося викоренити ворожі прояви серед молоді. В 1984 – 1987 роках практично в кожному місті республіки було виявлено угруповання профашистської орієнтації. У Волинській, Івано-

Франківській, Одеській областях – на націоналістичній основі. Окремі їх організатори закликають до створення „самостійної України”, „до збройної боротьби проти Радянської влади”.

Далі автори записки відзначали, що чимало комітетів комсомолу недооцінюють небезпеку, що наростає; слабо вивчають політичну обстановку в молодіжних колективах, причини негативних процесів; рідко ініціюють вирішення проблем, що викликають законне невдоволення молоді; слабо використовують своє представництво в партійних і радянських органах; повільно виробляються ефективніші методи політичної роботи; приховують негативні прояви; не проводять широких профілактичних заходів; не позбулися страху нестандартних рішень; ігнорують реальні процеси; застосовують „силові” методи впливу. „Деякі комсомольські працівники, науковці, ідеологічний актив неспроможні протистояти демагогам і критиканам, не готові до індивідуальної роботи з лідерами самодіяльних об’єднань, політично незрілими молодими людьми” [24].

30 грудня 1988 року секретаріат ЦК ЛКСМУ розглянув нову записку відділу ідейно-політичної роботи. В ній констатувалася значна політизація молоді, неформальних організацій. У центр уваги висувалась проблема політичного статусу комсомолу. На звітно-виборних зборах, диспутах і дискусіях, у ЗМІ гостро критикуються центральні комсомольські органи за недостатню активність у державному управлінні, за нечітко виражену позицію в конфліктних ситуаціях. Викликають невдоволення недостатня самостійність первинних комсомольських організацій, їх залежність від адміністрації. Негативно позначається на авторитеті комсомолу повільна демократизація внутрішнього життя.

„Певний дефіцит політичного змісту в діяльності комсомольських організацій, обмеженість соціальних проблем, у вирішенні яких реально бере участь комсомол, справді знижує його вплив на молодь, створює передумови для виникнення самодіяльних об’єднань громадсько-політичного характеру. Деякі члени цих об’єднань піддаються націоналістичним настроям. ...У ряді випадків вони перехоплюють ініціативу в постановці нагальних питань, використовують ...недоліки й прорахунки для дискредитації партійних, радянських, комсомольських органів.

Багато комітетів комсомолу не зуміли заявити про себе як про політичні органи, не повністю віддзеркалюють інтереси молодих людей у конфліктних ситуаціях. Комсомольські лідери бояться виступати з гострою критикою, несміливо вторгаються в незвичні сфери діяльності: охорону природи, історико-культурної спадщини, в національні питання тощо. Слабо формується молодіжна думка навколо складних проблем сучасного розвитку суспільства. Відчувається брак теоретичних знань, практичних навичок у боротьбі за представництво при формуванні

керівних партійних, радянських і громадських органів. Зазначені недоліки – одна з причин некерованого стихійного розвитку процесів у молодіжному середовищі...” [25].

Ці висновки свідчили про втрату впливу комсомолу в молодіжному середовищі та його безпорадність протиставити щось привабливе для молоді.

До речі, організації воїнів-інтернаціоналістів ще на зорі „перебудови” були віднесені до неформальних структур. У грудні 1985 року секретар Харківського обкому партії В. Івашко на пленумі ЦК КПУ запропонував ЦК ЛКСМУ проявити більший інтерес до неофіційних об’єднань молоді, таких, зокрема, як аматори туристичної пісні, футбольні фанати, особи, які служили в різних родах військ, виконували інтернаціональний обов’язок за кордоном [26]. Відповідно до партійної вказівки, комсомол так і розглядав „афганців”, ставлячи їх на четверте місце після „металістів”, „брейкерів” та фанатів футбольних команд [27].

Розгортання самодіяльного масово-політичного руху по всій країні змусило XIX партконференцію висунути на порядок денний проблему глибокого реформування політичної системи. Це дало новий поштовх вільнодумству, сприяло формуванню нових структур. Так завершився етап „революції згори”. Забовваніла перспектива „революції знизу”.

У пленум ЦК ЛКСМУ в квітні 1989 року розглядав звіт бюро ЦК про роботу з поглиблення „перебудови”. У доповіді першого секретаря ЦК В. Цибуха превалювали заколисуючі оцінки. Але мине тільки п’ять місяців, і новий перший – А. Матвієнко – на VII пленумі оцінить ситуацію по-іншому. Відносно Народного руху України, V пленум зазначив, що, незважаючи на зовнішню привабливість НРУ, практична реалізація його програмових цілей має об’єктивні передумови перетворення руху на альтернативну організацію, здатну „спричинити розмежування за політичними, національними й іншими мотивами, що не заслуговує підтримки” [28]. А Рух на той час підтримки уже й не потребував.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися в березні 1989 року на альтернативній основі й стали своєрідною революцією проти партапарату. Багато представників номенклатури не одержало мандатів. Однак третину депутатських місць закон зарезервував за КПРС та іншими громадськими організаціями. Тому поразка партноменклатури не стала для неї смертельною. 80 % народних депутатів у країні й 88 % у республіці становили комуністи.

Виборча кампанія дозволила численним неформальним об’єднанням збагатити досвід політичної боротьби. Проте ще відчувалися дефіцит масової підтримки, організаційна крихкість цих організацій.

У травні – червні 1989 року працював I з’їзд народних депутатів СРСР. Наслідком його роботи стала консолідація сил, що опонували офіційній владі, загострення цього протистояння. Ці процеси знайшли відгук у всіх

куточках країни.

В Україні це позначилося на політизації студентства, „неформальних” об’єднань. В 146 ВНЗ в 1988/1989 навчальному році налічувалося понад 464 тисячі студентів. З них 96,7 % були членами ВЛКСМ (10 % республіканської комсомольської організації). До 10 % студентів брало активну участь у самодіяльних об’єднаннях. Студенти вдавалися до спроб вирішувати наболілі проблеми „силовими методами” – бойкотом занять, страйками, несанкціонованими мітингами. Ситуація в їх середовищі загострювалася через невдоволення якістю викладання, особливо суспільних дисциплін, незадовільним вирішенням соціально-побутових питань. Висловлювалися думки про створення альтернативних партій і молодіжних спілок. У низці навчальних закладів підтримали ідею створення Народного руху України за перебудову. Студенти, комсомольський актив Київського і Харківського університетів висловилися за скликання позачергового з’їзду комсомолу, вироблення програми ВЛКСМ, створення профспілки студентів [29].

У травні бюро ЦК ЛКСМУ зажадало від комітетів комсомолу ВНЗ посилити роботу з розвитку студентського самоврядування, підвищення якості викладання, вирішення соціально-побутових питань. В ідеологічній сфері бюро зобов’язало „домагатися збереження пріоритету комсомолу” [30]. Але – було запізно.

У деяких джерелах наводяться дані, що у червні 1989 року в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об’єднань [31]. Однак на засіданні політбюро ЦК КПУ 30 березня 1989 року В. Щербицький наводить іншу цифру: 60 тис. [32]. Серед них майже 900 об’єднань воїнів-інтернаціоналістів [33]. Більшість неформальних угруповань мали за мету боротьбу за вирішення найважливіших суспільних проблем, утвердження ідей демократії, формування національної свідомості. Своєю діяльністю вони істотно розширили базу демократичного руху в Україні. Улітку 1989 року до них додався й потужний робітничий рух.

8 – 10 вересня 1989 року відбувався установчий з’їзд НРУ. Його делегати репрезентували майже 280 тис. громадян. У ці ж дні проходив і VI пленум ЦК ЛКСМУ. На з’їзд НРУ ЦК не делегував нікого, хоча в несанкціонованих мітингах брало участь від 50 до 70 % молоді, що поділяла ідеї НРУ.

Через 20 днів скликається VII пленум ЦК. Він, серед інших, розглянув і питання про Народний рух України за перебудову. Було вирішено не підтримувати „екстремістські гасла” Руху [34].

На пленумі різко пролунала доповідь першого секретаря ЦК А. Матвієнка „Про XXVI з’їзд ЛКСМУ”. Він відзначив, що республіка увійшла в смугу різкого зростання суспільної напруги. Адміністративно-командний стиль роботи продовжує відштовхувати молодь від комсомолу. „Ідея Комуністичної спілки молоді зжила себе, – заявив доповідач. — До

цього призвели об'єктивні умови, але й суб'єктивізм також. Склалася ситуація, коли не тільки в багатьох членів Спілки немає чіткого розуміння того, що являє собою комсомол, які цілі перед собою ставить, які позиції захищає, проти чого бореться. Така ситуація характерна і для обкомів, і для ЦК ЛКСМУ, і для ЦК ВЛКСМ. Головне наше лихо сьогодні – криза цілей” [35]. До цього можна було додати ще й кризу ідей.

Консолідація опозиційних сил свідчила, що монополія КПРС у політичній сфері витісняється справжнім плюралізмом і вимагає формального закріплення скасуванням Ст. 6 Конституції СРСР. Під тиском опозиції таке рішення в лютому 1990 року пленум ЦК КПРС змушений був ухвалити. Де-юре – після скасування Ст. 6, і де-факто – після появи багатопартійності, КПРС остаточно втратила монопольне становище. І з цього моменту політика союзного керівництва дрейфує вправо. Одночасно зростає радикалізація мас. Ситуація в країні різко загострилася.

Під загрозою наростаючої системної кризи політичне керівництво все більше схилилося до думки про застосування тимчасових надзвичайних заходів. На практиці це означало відтягування, а то й згортання деяких реформ. Багатьох керівників лякало розгортання демократичних рухів, з'ява неформальних об'єднань, політичні цілі яких розходилися з інтересами владної еліти.

Центральною подією громадського життя України 1990 року стали вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань істотно змінив характер виборчої кампанії. Уперше за радянський час вибори були альтернативними.

В листопаді 1989 року було опубліковано „Платформу ЛКСМУ на виборах у народні депутати Української РСР”. У ній ЛКСМУ вперше заявила, що „не претендує на монополію в молодіжному русі”, підтримує „право молодих людей об'єднуватися в інші молодіжні організації, аматорські об'єднання, асоціації, на самостійну діяльність у рамках чинного законодавства”, що „будь-яка конструктивна ініціатива молодіжних організацій, рухів за перебудову одержуватиме підтримку ЦК ЛКСМУ” [36]. Але, як мовиться, поїзд пішов. Комсомол вибори програв. У передвиборчій боротьбі взяли участь понад 200 його представників, але тільки 34 стали народними депутатами.

На початку травня 1990 року розпочала роботу новообрана Верховна Рада України. Уже на першій сесії, 16 липня 1990 року, вона прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Напередодні цієї події, 10 – 14 червня 1990 року, працював XXVI з'їзд ЛКСМУ. У період між цим і попереднім з'їздом чисельність республіканської організації скоротилася на 1 млн. 300 тис. чоловік і склала 5 млн. 357 тис. 333 члени ВЛКСМ. Серед делегатів було тільки 6 % робітників і 5 % колгоспників. Уперше за 70 років існування комсомолу

делегатами були і юнаки та дівчата, що дотримувалися некомуністичних поглядів: 18 членів НРУ, 5 – асоціації „Зелений світ”, 16 – Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 3 – товариства „Меморіал” [38]. На цей час вже активно діяла і Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

З'їзд ухвалив Програму і Статут ЛКСМУ. Комсомол рішуче відмежувався від догматичного тлумачення марксизму, одержавлення комсомолу, його ідейного та організаційного підпорядкування партії, монополії в молодіжному русі. Але події в країні розвивалися так, що жодні нововведення вже не могли врятувати застарілу організацію.

До кінця 1990 року від перших гасел перебудови не лишилося нічого. Очільники КПРС зрозуміли, що вибори на альтернативній основі, розвиток багатопартійності, свобода преси, розширення прав трудових колективів, розмежування функцій партійних, радянських і державних органів, утвердження в суспільстві спочатку ідейного, а потім і політичного плюралізму, законодавче забезпечення економічної свободи і різних форм власності, розширення прав союзних і автономних республік тощо явно не працюють на оновлений соціалізм. Розвиток цих процесів наближав крах авторитарної системи. Політичні „градусники” провіщали політичну спеку. Особливо це відчувалося в Москві й відлунювалося в Києві.

До літа 1991 року ситуація набула критичної маси. Щоб стався вибух, потрібен був тільки потужний детонатор. І таким детонатором стало тимчасове відсторонення М. Горбачова від влади, створення 19 серпня ГКЧП, до якого увійшли представники консервативної частини партійно-державного керівництва СРСР. Але путчисти протрималися лише два дні. Демократичні сили перемогли. 23 серпня було заборонено КПРС і Компартію Росії.

24 серпня 1991 року Верховна Рада України приймає Акт проголошення незалежності України. Президія парламенту ухвалила рішення про департизацію державних органів, установ, організацій, припинення діяльності КПУ, націоналізацію власності КПУ й КПРС на території України.

Комсомол та КПРС з політичної й історичної арени зійшли разом. Незважаючи на перебудовчі корективи, старий режим вже ніщо не могло врятувати.

Висновки

На першому етапі молодь підтримала перебудову. Але погіршення умов життя, зігзаги перебудовчих процесів, безрезультатність реформ у комсомолі, адміністративний тиск на самодіяльні об'єднання відштовхнули молодь від перебудови, комсомолу і партії.

Проголошення незалежності, всенародно підтримане на референдумі 1 грудня 1991 року, стало початком нової ери в історії України. Розпочався непростий і болісний період модернізації усіх сфер суспільного життя. На

цьому етапі суспільство очікує переходу від авторитаризму до демократії, від адміністративно-командної до ринкової економіки, від людини-гвинтика до людини – активного творця своєї долі, від класових до загальнолюдських цінностей, від об'єкта до суб'єкта геополітики.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) - Ф. 7. - Оп. 18. - Спр. 1853. - Арк. 17.
2. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. - 2-ге вид., переробл. і допов. - К.: Вища школа, 2002. - 719 с. - С. 489.
3. **Медведев Р.** Неизвестный Андропов. - Ростов н/Д: „Феникс”, 1999. - 512 с. - С. 357.
4. **Ляховский А. А.** Трагедия и доблесть Афгана. -2-е изд., перераб. и доп. -Ярославль: ООО ТФ „Норд”, 2004. - 800 с. - С. 611.
5. **Андропов Ю. В.** Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР // Коммунист. Орган ЦК КПСС. - 1983. - №3. - С. 3 - 8.
6. Див.: **Бойко О. Д.** Історія України: Посібник.-К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. - 656 с. -С. 552 - 565.
7. Див. Політична історія України: Посібник / За ред. В. І. Танцюри – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. - 488 с. - С. 403 - 423.
8. Див. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. - К.: Генеза, 2002 - 2003. - Т. 6. -К., 2003. - 696 с. - С. 321 - 440.
9. Цит. за: **Рыжков Н. И.** Перестройка: история предательств. - М.: Пресс, 1992. - 423 с. - С. 392.
10. История ВЛКСМ в десятилетиях его деятельности /Под общ. ред. В. К. Криворученко. - М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1988. - 80 с. - С. 15.
11. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 1317. - Арк. 10.
12. Цит. за: XXV съезд ЛКСМУ: Док. и материалы / Ред. кол.: В. И. Цыбух (председатель) и др. - К.: Молодь, 1987. - 288 с. - С. 226.
13. Політична історія України. XX століття: У 6 т. - Т. 3. - К., 2003. - 448 с. - С. 309 - 310.
14. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. - 2-ге вид., доп. - К.: Молодь, 1971. - 678 с. - С. 129 - 131, 134, 193.
15. История ВЛКСМ в десятилетиях его деятельности. - С. 15.
16. XXV съезд ЛКСМУ. - С. 39.
17. ЦДАГО України. - Ф. 7. - Оп. 18. - Спр. 1858. - Арк. 17.
18. Там само. - Спр. 2066. - Арк. 19.
19. Там само. - Спр. 2044. - Арк. 12, 13, 16, 36.
20. Підраховано за: Там само. - Спр. 1805. - Арк. 18.

21. Підраховано за: Там само. - Спр. 2032. - Арк. 55.
22. Там само. - Спр. 2035. - Арк. 93, 103.
23. Там само. - Спр. 1317. - Арк. 15.
24. Там само. - Спр. 2074. - Арк. 1- 6.
25. Там само. - 2073. - Арк. 29 - 30.
26. Там само. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 1273. - Арк. 38.
27. Там само. - Ф. 7. - Оп. 20. - Спр. 3944. - Арк. 2 - 3.
28. Там само. - Оп. 18. - Спр. 2097. - Арк. 112.
29. Там само. - Спр. 2107. - Арк. 53, 54, 57.
30. Там само. - Арк. 6.
31. Наприклад, див.: **Бойко О. Д.** Нариси з новітньої історії України (1985 - 1991 рр.): Навч. посібник. - К.: Кондор, 2004. - 357 с. - С. 66.
32. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 2038. - Арк. 20.
33. Там само. - Ф. 7. - Оп. 18. - Спр. 1996. - Арк. 129.
34. Там само. - Спр. 2101. - Арк. 38 - 41.
35. Там само. - Арк. 84 - 93.
36. Там само. - Спр. 2114. - Арк. 31, 32.
37. Там само. - Спр. 2147. - Арк. 18.

Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм

Маргарита Чабанна,
асистент кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”

У статті розглядаються особливості політичної цензури в тоталітарній державі в контексті реалізації її політики, спрямованої на формування уніфікованої суспільної свідомості шляхом узгодження всіх типів повідомлень з настановами моністичної загальнодержавної ідеології.

У працях, присвячених розглядові тоталітарних диктатур, як на нашу думку, недостатньо уваги приділяється такій проблемі, як цензура. Зазвичай про неї йдеться у зв'язку з виробленням пропагандистських кліше, особливостями освіти, культурної політики держави тощо. Прямо або опосередковано про вплив цензури як інструменту обмежень говориться у працях А. Валіцького, Х. Арендт, Ж. Желева, Ф. Гайєка, С. Білокона, В. Лісового, В. Полохала, М. Скуленка, Ю. Шаповала, в художніх творах Дж. Оруела.

Теза про панування єдиної ідеології в державі є ключовою при розгляді різних аспектів тоталітаризму, оскільки саме ідеологічний монізм дозволяє одній партії монополізувати владу і, понад те, здобувати підтримку населення. Тоталітарна ідеологія пропонує принципи, за якими має функціонувати нове суспільство, а, отже, для реалізації мети режиму вона має бути єдиним світоглядним орієнтиром. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки при замовчуванні або й прямій забороні альтернативних ідей. Адже вони за умов тоталітаризму виступають як опозиційні, оскільки плюралізм думок стає загрозою режимові. Відтак влада створює умови, за яких прагнення громадян до альтернативності є фактично неможливим. Це досягається шляхом ідеологічного контролю за поширенням інформації. Отже, цензурна політика, спрямована на ідеологічну фільтрацію будь-якої доступної населенню інформації, є необхідною умовою унеможливлення

опозиційності.

Цензура існує у будь-якій державі. Але політична цензура як прояв саме ідеологічної дискримінації є атрибутом держави тоталітарної, оскільки стоїть на сторожі збереження ідеологічної єдності¹. Тому, коли говоримо про тоталітаризм, то в цьому контексті можемо констатувати наявність не лише класової, національної та расової дискримінації, але й дискримінації ідеологічної, проявом якої є заборона опозиційних думок та нав'язування режимом власних ідей. І оскільки в тоталітарній державі ідеологізуються всі суспільні сфери, то цензура, як механізм забезпечення ідеологічного монізму, має бути тотальною.

Суттєву роль у формуванні необхідної для тоталітаризму свідомості відіграють такі механізми впливу, як: засоби політичної соціалізації, політична пропаганда, ідеологічна індоктринація. І оскільки ці механізми застосовуються для нав'язування панівної ідеології, то з інформації, яка доходить до населення, вилучаються будь-які дані, що містять ознаки інших ідеологій.

В СРСР цензура посилювалась разом з посиленням комуністичного режиму. Так, в Інструкції-переліку (1930 р.) з охорони державних таємниць у пресі для районних органів Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліту) йшлося про заборону оприлюднення даних про страйки, масові антирадянські виступи, маніфестації, окрім офіційних повідомлень органів влади про такі події [8]. Зокрема, цензура не повинна була пропускати у засоби масової інформації малюнки та фотографії, які зображували процес розкуркулення, дозволялися тільки „малюнки та фотознімки, які зображували використання колгоспами колишніх куркульських засобів виробництва та будинків для цілей колгоспного будівництва” [8].

Зазвичай при вивченні проблеми тоталітарної цензури увагу приділяють саме обмеженням, що стосуються певних даних. Але щодо цензури як механізму контролю над суспільством, суттєвим є як замовчування не вигідної для режиму інформації, так і нав'язування інформації йому потрібної. Так влада за допомогою цензури прагне маніпулювати громадською думкою.

Іншими словами, особливість тоталітарної цензури полягає в тому, що вона містить не лише компонент заборони, але й вимоги до контрольованих об'єктів уникати як небажаних для режиму повідомлень, так і подавати необхідні для нього дані. У цьому зв'язку слід зазначити, що важливим для розуміння сутності тоталітаризму, його прагнень, засобів досягнення цілей є основний принцип запровадження цензури – визначення

¹ В одному з документів Головного управління у справах літератури та видавництва зазначено, що „цензура виступає для нас знаряддям протидії ... впливу буржуазної ідеології” [2; 8].

керівництвом потреб громадян держав.

Отже, цензура в тоталітарній державі є політичною цензурою в силу політизації суспільного життя, зв'язку всіх його сфер з політичними питаннями не лише через ідеологічний монізм, але й через необхідність впровадження у свідомість населення відповідної ідеології.

Метою цензури в СРСР, Італії, Німеччині в період панування тоталітарних режимів був потужний вплив на громадську думку, зокрема на формування лояльності до влади. В цих умовах політична цензура стає тотальною.

Тоталітарна цензура тісно пов'язана з політичною пропагандою (яка, як і цензура, спрямовується на політизацію суспільного життя), здійснюваною державою, оскільки проникнення забороненої інформації може суперечити пропагандистським гаслам. При цьому цензура не допускає реального відображення політичної, економічної та соціальної ситуації у країні. Тому її слід вважати механізмом тоталітарної пропаганди, оскільки фікції, які мають впроваджуватися в суспільну свідомість, створюються на основі неправдивої інформації, при поданні якої або приховуються певні дані, або підтримуються певні ідеї. Гасла тоталітарної пропаганди мають сприяти мобілізації населення та його підтримці офіційної ідеології, а це не передбачає об'єктивності – не допустити її можна саме за допомогою жорстких цензурних обмежень.

При здійсненні політики, спрямованої на формування принципів цензури, обмеження впливу альтернативних джерел інформації, тоталітарні режими широко використовували засоби масової інформації. Документ Головліту, виданий незабаром після його створення, наголошував на значенні „друкованого слова, яке водночас виступає могутнім засобом впливу на настрої різних груп населення Республіки” [2; 8]. А лідер німецьких націонал-соціалістів ще до здобуття влади визнавав визначальну роль преси у встановленні в країні нацистського режиму та особистої диктатури. Тому одним з перших кроків тоталітарної влади завжди було запровадження контролю над ЗМІ.

З 1933 року, після встановлення тоталітарного режиму та ухвалення закону про пресу, газети і журнали Німеччини опинилися під суворим контролем міністра народної освіти і пропаганди. Опозиційні видання (крім окремих випадків, коли збереження певної незалежності ліберальної газети допускалося з метою справити позитивне враження на міжнародну спільноту) були заборонені. Перебуваючи під монопольним нацистським контролем, лояльні до режиму газети нарощували наклад, проте за якістю матеріалів значно поступалися виданням Веймарської Республіки. Тому в період з 1933 по 1937 рік, через незацікавленість населення, кількість газет в країні зменшилася з 3607 до 2671 [7].

У фашистській Італії державні посадовці відповідали за лояльність змісту публікацій до режиму, і тому політична цензура у пресі не

становила труднощів для влади. Проте спостерігалася певна активність і незалежної, „незаконної” преси. Щодо стосується видань, які публікували сатиричні матеріали, то їх навіть у 1924 – 1925 роках не заборонили, що свідчить про певні відмінності італійського тоталітарного режиму від аналогічних режимів у інших країнах.

Цензурні обмеження тоталітарна влада застосовує не лише до засобів масової інформації, але й до видавництва, фондів бібліотек, репертуару видовищних закладів ². Так, деякі дослідники радянської політики вважають період 1917 – 1922 років у СРСР етапом пошуку оптимальної системи ідеологічного контролю над видовищними закладами. Більшовицька влада вирішила не лише регулювати видавничий процес, але й контролювати бібліотечні фонди і книжковий ринок, оскільки, наприклад, у 1920-х роках, там було багато дореволюційних видань, зміст яких не відповідав ідеологічним настановам нової влади. Першу спробу вилучень 1920 року здійснили місцеві політосвітні відділи. Зі створенням єдиного цензурного органу – Головліту, його місцеві підрозділи також долучилися до контролю над фондами бібліотек і книжковим ринком.

У сфері літератури цензурна діяльність в Італії та Німеччині теж не обмежувалася контролем майбутніх публікацій — режими вдалися до вилучень з бібліотечних фондів. Але в Італії заборона на видання творів іноземних авторів була не такою жорсткою, як в інших європейських тоталітарних державах.

Основні цензурні функції в Італії здійснювало міністерство народної культури. До його компетенції входило редагування публікацій у пресі, радіоповідомлень, цензурування літературних творів, контроль у сфері театру й кінематографа [10]. Кожен твір розглядали члени спеціальної комісії, у складу якої були представники поліції, після чого давався дозвіл на публікацію чи виставу.

У нацистській Німеччині міністерство народної освіти і пропаганди зосередило в своїх руках (як і аналогічні радянські та італійські організації) контроль над пресою, радіомовленням, кінематографом, книговидаванням. Прикметно, що нечітко сформульовані обов'язки цього відомства давали його керівництву можливість дуже широко трактувати свої повноваження. Імперська палата культури, що підлягала цьому міністерству, контролювала пресу, радіомовлення, кінематограф, театр, літературу, музику, образотворче мистецтво. На творчих діячів – не членів нацистської партії було поширено заборону на професії [6].

² Наприклад, російські театри було передано під контроль Державної комісії з освіти (пізніше Наркомос), при якій створено Театральний відділ, згодом – під контроль Центрального театального комітету Наркомосу, а пізніше – під контроль Головного політико-освітнього комітету.

Кіновиробництво фінансувалось виключно органами нацистської влади [5], що відповідним чином впливало на зміст продукції.

У комуністичній державі централізація цензури відбувалася паралельно з централізацією видавничої діяльності. З 1919 року засоби масової інформації і видавничої справи цензурувались Держвидавком. Цей орган, зокрема, затверджував плани наявних на той час приватних видавництв.

З посиленням ідеологічного тиску формувалась єдина цензурна політика в усіх суспільних сферах. З цією метою 1922 року при наркоматі освіти було утворено Головліт³. До його функцій належали: попередній перегляд всіх запланованих для опублікування чи розповсюдження творів, дозвіл на право видавати окремі твори, укладання переліку друкованих творів, заборонених для продажу і розповсюдження, видання правил, розпоряджень та інструкцій, обов'язкових для всіх органів преси, видавництв, друкарень, бібліотек, книгарень.

Та й Головліт свої цензорські функції здійснював теж під контролем. Заборона, конфіскація забороненого відбувалася за участю партійних ідеологічних інстанцій різного рівня, політичної поліції (ВЧК – пізніше КДБ), а також різних міністерств, колегій, комісій, творчих спілок, окремих осіб, які обіймали відповідні керівні посади. Тому виокремлення основної з численних цензурних інстанцій має умовний характер.

Складну, всеохоплюючу систему цензурного контролю в СРСР було сформовано в середині 1930-х років. Головліт тоді було переведено у підпорядкування Раднаркомові. Головліту ж СРСР підпорядковувались республіканські Головліти та мережа обллітсклітів. Ці органи здійснювали тотальний (як превентивний, так і каральний) політичний контроль над усіма видами друкованої продукції та видовищами, бібліотеками, друкарнями [3].

На думку дослідників, тотальну цензуру слід вважати ознакою створення поліцейської держави [10]. На відміну від практикованої в авторитарній державі прихованої цензури, у тоталітарній державі вона є прямою (попри використання терміна „контроль” замість терміна „цензура”⁴). Наприклад, радянська цензура була прямою: режим не приховував свого прагнення здійснювати контроль для забезпечення принципу „партійності преси” [3].

³ Спочатку ця цензурна структура контролювала й репертуар видовищних закладів, але 1923 року при ньому було утворено Комітет з контролю за репертуаром (Головрепертком).

⁴ Офіційна пропаганда запевняла, що в СРСР цензури не існує. Так, у циркулярі Головліту від 1926 року говорилося, що в СРСР цензури немає, а тому використання термінів „цензор” і „цензура” є неправомірними, оскільки відповідні органи є органами не цензури, а контролю [2, с. 10].

Радянська цензура, вважаючись державною інституцією, на практиці забезпечувала інтереси не держави, а партії. Л. Троцький у статті „Зраджена революція” писав, що „центральный орган партії друкує анонімні директивні статті, які мають характер військових наказів, з архітектури, літератури, драматургічного мистецтва, балету, не кажучи вже про філософію, природознавство, історію” [1, с. 373]. Що стосується художньої літератури, то „боротьба напрямів і шкіл змінилася коментуванням волі вождів. Для всіх угруповань створено спільну примусову організацію, своєрідний концентраційний табір художнього слова” [2].

Діяльність Головліту була тісно пов’язана з діяльністю вищих партійних органів. Через Агітпроп ЦК РКП(б) Головліт отримував партійні директиви, а також звітував перед ним. Пізніше зв’язок з ЦК РКП(б) здійснювався через Відділ преси. Згідно з проектом постанови ЦК ВКП(б) про роботу Головліту (1936 р.), планувалося вивести Головліт з системи Наркомосу та створити Головне управління у справах цензури при РНК СРСР. Але 1937 року цензуру „офіційно” було переведено під партійне керівництво [8]. Цензорів центральних видань затверджував ЦК за поданням Відділу преси, а інших цензорів – Відділ преси та видавництва ЦК.

Щодо реалізації так званого принципу партійності, то слід згадати закрити постанову ЦК КПРС (1969 р.) „Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, закладів культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень публікованих матеріалів та репертуару”, що свідчить про збереження цензури під час так званого „комуністичного авторитаризму”⁵.

Складання цензурними органами щомісячних довідок для партії мало подвійну мету: партія одержувала необхідну їй інформацію, а звітування цензурних органів про свою пильність та ефективність виправдовувало саме їх існування і необхідність постійного їх розширення.

Особливістю цензурної політики тоталітаризму є застосування силових методів до об’єктів цензури. Висновки цензурних органів часто ставали підставою для репресивних дій. В СРСР каральний характер цензури найповніше проявився в роки сталінського правління. Тоді, наприклад, було навіть створено Революційний трибунал преси при Революційному трибуналі, постанови якого виконував Комісаріат у справах преси при Раді робітничих, селянських та солдатських депутатів. Мірою покарання, було, зокрема, „вислання зі столиці, окремих місцевостей або меж Російської Республіки”, а також позбавлення політичних прав⁶.

⁵ Термін, використаний З. Бжезинським для означення періоду правління радянської влади, який недоцільно відносити до тоталітаризму.

⁶ Декрет РНК „Про Революційний Трибунал Преси”, 1918 рік [2, с. 28].

Репресивні заходи застосовувались і до працівників цензурних відомств. Так, у ході чисток 1937 – 1938 років у проекті постанови ЦК ВКП(б) про політичне становище в Головліті ставилась вимога „зобов’язати Відділ преси очистити апарат Головліту від політично сумнівних людей” [2, с. 72]. У той період склад цензорів майже повністю було змінено. Це призвело до „активізації” роботи цензорів: кількість вилучених видань невинно зростала. Так, 1938 року „політично шкідливими” було визнано 10.375.706 книг [9].

Репресивна діяльність, пов’язана зі здійсненням цензурної політики в тоталітарній державі, спрямовувалась не лише на так зване коригування інформації, але й на досягнення інших цілей режиму. Насамперед її можна розглядати в контексті дослідження масового терору як засобу управління суспільством. Дійти такого висновку дозволяє вивчення питання репресій стосовно суб’єктів цензури. Також можна стверджувати про ширший контекст цілей, якими керується режим при визначенні „недозволеного” і „дозволеного” змісту, враховуючи прагнення влади посилити ступінь так званої самоцензури, коли індивід, що засвоїв принципи тоталітарного світогляду, діє відповідно до настанов ідеології не під впливом примусових обмежень, а згідно з власними переконаннями. Такої мети режимові вдається досягати саме шляхом впровадження цензури у сфері пропаганди, індоктринації, політичної соціалізації особистості.

Що стосується індоктринації як методу впровадження „істин” тоталітаризму в свідомість, то її ефективність прямо залежить від жорсткості цензурної політики, її здатності сприяти вилученню даних, які суперечать ідеологічним настановам, та розстановці відповідних акцентів.

Цензурна політика при тоталітарних режимах здійснює значний вплив на процес соціалізації. Тут варто говорити про процес соціалізації в цілому, а не лише по політичну соціалізацію, оскільки цензурні метод широко застосовуються в процесі виховання і навчання. Отже, зважаючи на політизацію всіх суспільних сфер, процес соціалізації в тоталітарній державі можна вважати водночас процесом політичної соціалізації. І тому політична цензура як тоталітарне обмеження відіграє у ньому суттєву роль.

Важливим для розуміння сутності тоталітаризму є наявність цензури у сфері приватного спілкування. Оскільки влада намагається контролювати всі сфери суспільної взаємодії, то вона не може обмежитися цензурою лише поширюваної інформації. Втручання у міжособові стосунки дозволяє впливати на сприйняття індивідами нав’язуваної інформації та свідчить про прагнення унеможливити появу навіть потенційної опозиційності.

Отже, в контексті дослідження тоталітарних методів управління суспільством необхідним є розгляд цензурної політики, зокрема її зв’язку

**Цензурна політика тоталітарної держави
та ідеологічний монізм**

Маргарита Чабанна

із заходами, спрямованими на збереження ідеологічного монізму, з пропагандистською діяльністю, з тоталітарним терором (коли застосовуються репресивні заходи як до авторів об'єктів цензури, так і до працівників цензурних органів). Комплексний підхід до вивчення місця політичної цензури у системі механізмів здійснення тоталітарного правління дозволяє краще зрозуміти її сутність та роль у формуванні необхідної режимові політичної свідомості.

Література:

1. **Валіцький А.** Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. – К.: Всесвіт. 1999.
2. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН. – 1997.
3. **Блюм А.** Советская цензура эпохи большого террора. По материалам секретных бюллетеней Главлита СССР // <http://www.internews.ru/smi/index/d297ablu.html>
4. Изобразительное искусство в Третьем Рейхе / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00072.htm#434>
5. Имперская палата кинематографии / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00073.htm#437>
6. Имперская палата культуры / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00073.htm#438>
7. Пресса в Третьем Рейхе / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00125.htm#721>
8. **Суров А.** Краткий обзор цензурной политики советского государства // <http://www.bulletin.memo.ru/b20/19.htm>
9. Юбилей цензуры // http://www.deutschewelle.de/russian/0%2C3367%2C4457_A_568928%2C00.html
10. Censorship under fascist regimes / From Wikipedia, the free encyclopedia. // http://en.wikipedia.org/wiki/censorship_under_fascist_regimes

Розуміння сили в контексті національної безпеки

Іван Шаблінський,
політолог
(Севастополь)

У статті розглядаються аспекти конструктивної взаємодії системоутворюючих соціальних інститутів як фундаментальна проблема національної безпеки. Автор пропонує нове розуміння таких понять, як сила і насильство.

В новітніх історичних умовах, коли людство зливається в єдиний антропокосмічний науково-техно-натурний комплекс – ноосферу, певні суспільно-політичні процеси, котрі призводять до втрати ресурсів, стають вкрай небезпечними, бо можуть стати неконтрольованими і викликати ланцюгову реакцію руйнації соціальної матерії як в окремих країнах, так і в глобальних масштабах.

Неоптимальні суспільні відносини, що обумовлюються схильністю деяких суб'єктів суспільно-політичних процесів вдаватися до насильства з метою утримання контролю над ресурсами і збереження монопольного права на формування моделей їх організації задля вузьких прагматичних цілей, соціальна корисність яких сумнівна, в умовах глобалізації неприпустимі.

Насильство в сучасних умовах, або „сп'яніння від сили”, як його визначив Б. Рассел [9, с. 781 – 782], чи „самогубча потенція мілітаризму” [11, с. 332] за визначенням А. Тойнбі, стає вкрай небезпечним явищем і свідчить про неспроможність суб'єктів суспільно-політичних процесів, які до нього вдаються, вирішувати актуальні проблеми без втрат ресурсів. Методи „покрокової” (рісетеал) соціальної інженерії, про які писав К. Поппер [1, с. 342], вже застосовуються в соціальній практиці і дають можливість якщо не зводити до нуля втрати ресурсів, то, в будь-якому випадку, мінімізувати.

Ці обставини диктують необхідність перегляду змісту понять „сила”, „насильство”, „ненасильство” та низку споріднених з ними понять у співвідношенні з феноменами творчої і руйнівної дії і зняття тотожності понять „сила” і „насильство”: **сила, в сучасному її розумінні, зберігає і**

примножує суспільні ресурси, створює їх нову якість, а насильство – руйнує і розпорошує їх [12, с. 194].

Суспільні відносини вже об'єктивно підійшли до нового розуміння сили. Воно полягає в тому, що сила поводить себе як система – суб'єкт суспільно-політичних відносин, об'єкт, який підтримує своє існування і виконує певні функції як єдине ціле завдяки взаємодії його складових.

Дж. О'Коннор, один з провідних сучасних системних аналітиків, довів, що поведінка різних систем залежить не стільки від специфіки їх елементів, скільки від того, як ці елементи між собою пов'язані [6, с. 83]. Проте ще Г. Гегель у „Філософській пропедевтиці” зауважував, що ціле, як внутрішня діяльна форма, є сила [2, с. 104 – 105].

Як соціальна дія, **сила виникає внаслідок синтезу відповідних ресурсів, чітко визначеної суспільно корисної мети і створеної на базі еволюційного відбору (енергетичного та інформаційного) оптимальної моделі організації ресурсів для її досягнення.** Вона набирає максимальних параметрів внаслідок вдалого синтезу її складових: коли мета є безумовно суспільно корисною – відповідає інтересам абсолютної більшості людської спільноти, модель організації ресурсів є адекватною поставленій меті – побудована на принципах збереження ресурсів і спирається на достатню ресурсну базу.

Сила – це творча дія, яка відбувається в межах позитивної людської практики, орієнтується на гуманні закони і людський вимір існування, тобто на „актуальне добро”. В творчій дії, що виникає при оптимальній організації ресурсів у вигляді складної динамічної системи, реалізується автономна воля, спрямована на досягнення суспільно корисної мети.

Ненасильство, як дія і принцип взаємодії суб'єктів суспільно-політичних процесів, виключає будь-які форми тиску і є вищим проявом сили. Як форма суспільних відносин, ненасильство можливе при гармонійному формуванні, виявленні і реалізації волі членів суспільства, що забезпечується вільним поширенням інформації в умовах демократії [14, с. 144].

Насильство в цьому контексті розуміється як пряма протилежність – дія, що не має суспільно корисної мети і організована згідно з неоптимальною моделлю організації ресурсів. У політичній площині насильство є засобом маскування безсилля і неспроможності правлячої влади до конструктивного вирішення актуальних суспільних проблем, імітацією сили заради приховування втрати ресурсів суспільства, справжніх цілей правлячої верхівки, які не співпадають з суспільно корисними цілями і, зрештою, збереження панування в суспільстві.

Сильне суспільство (гармонійно розвинена демократія) спирається на ресурсозберігаюче мислення (мислення, спрямоване на створення оптимальних моделей організації ресурсів), чим свідомо забезпечує зведення насильства до можливого мінімуму, утвердження ненасильства

і максимальну безпеку своїм членам.

Ідеалом сильного демократичного суспільства, що динамічно розвивається в умовах інформаційної доби, є ненасильство – вищий прояв сили.

Перетворення на норму соціального буття ненасильницьких відносин, які ґрунтуються на конструктивній взаємодії суб'єктів суспільно-політичних процесів, є запорукою безпеки як суспільства в цілому, так і кожного з його членів зокрема.

Розвиток України в інформаційну добу вимагає оптимальної організації національних ресурсів для досягнення суспільно корисних цілей і створення сильного суспільства, спроможного адекватно реагувати на виклики і загрози сучасності.

Сильне суспільство складається з досконалих соціальних інститутів, поєднаних у збалансованій (ресурсозберігаючій) моделі взаємодії. Така модель може виникнути на основі конструктивної взаємодії суб'єктів суспільно-політичного процесу, яку можна визначити як силу [13, с. 134]. Йдеться, в першу чергу, про конструктивну взаємодію системоутворюючих (фундаментальних) соціальних інститутів.

Соціальні інститути – це стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично. За класичним формулюванням М. Вебера, соціальні інститути визначають „специфічно соціальний характер нашого оточення і складаються з усіх соціальних реальностей соціального світу, реальностей, що відповідають речам фізичного світу” [8, с. 312].

Наріжним каменем інституціоналізації, тобто формалізації і стандартизації суспільних відносин, є архітектонічна природа людського розуму [4, с. 267], визначена свого часу І. Кантом. Вона розвивалася разом з інституціоналізацією, сприяла їй і, водночас, завдяки їй ставала досконалішою.

Зростання матеріального і духовного виробництва та обміну, урізноманітнення побуту в процесі розвитку цивілізації обумовлювали невпинне ускладнення суспільної організації. Це підвищувало рівень впорядкованості суспільних відносин. Збільшувалась вага керівних та управлінських чинників, уособлюваних саме соціальними інститутами.

Будь-яка дія, що виникає в суспільстві, так чи інакше відбувається із залученням принаймні одного соціального інституту, а в нормі – із залученням кількох системоутворюючих соціальних інститутів. Позаінституціональної дії в суспільстві не може бути. Все суспільство охоплене, пронизане вертикальними і горизонтальними інституціональними відносинами.

Соціальні інститути діють на мезорівні, вони є проміжними ланками, що зв'язують особистість з усім людством і забезпечують її інтеграцію в суспільство (сходження людини від індивідуального до соціального), продукують і відтворюють культурні взірці, норми і цінності та сприяють

їх переданню і засвоєнню. Згідно з К. Манхеймом, успішне суспільство використовує якомога менше заборон і обмежень, вирізняє гуманні і шкідливі заборони та, використовуючи свої інститути, допомагає індивідові найліпше пристосуватись до вимог суспільства [5, с. 487].

Особистість людини, визначена П. Сорокіним як соціальна одиниця – носій соціальної енергії [10, с. 37], фокусує в собі і підсумовує рівень ефективності взаємодії соціальних інститутів.

Головна функція соціальних інститутів полягає в адекватному реагуванні на виникнення пасіонарних полів, що створюються взаємодією окремих особистостей, і стабілізації суспільних відносин з метою запобігання втратам і розпорошенню ресурсів суспільства.

Взаємодія соціальних інститутів відбувається у формі обміну ресурсами в найширшому їх розумінні – інформаційними, матеріальними, людськими тощо. Згідно з теорією соціального обміну Дж. Хомонса і П. Блау, обмін – це базовий соціальний процес, який формує соціальну структуру і який присутній у всіх ситуаціях взаємодії соціальних суб'єктів [7, с. 218].

Дж. Дьюї довів, що суспільство здійснює свою діяльність тільки через відповідні структури – соціальні інститути і пристосовує в такий спосіб власну організацію до цілей нагляду та регулювання [3, с. 24].

Системоутворюючі соціальні інститути протягом усього життя людини безперервно піддають її особистість системним впливам, презентуючи в такий спосіб вимоги суспільства до неї, формуючи необхідні якості особистості.

Системоутворюючі соціальні інститути сучасної доби (окрім інституту сім'ї) не мають чіткої ієрархічної завершеності, притаманної соціальним інститутам нижчого порядку. Плюралізм (наприклад, розподіл державної влади на три гілки – законодавчу, судову та виконавчу) забезпечує необхідну гнучкість і здатність до адекватного реагування на системні зміни і сприяє пристосуванню суспільства до нових викликів і загроз. **Ієрархічна незавершеність системоутворюючих соціальних інститутів – необхідна умова їх ефективного функціонування.** Саме вона забезпечує лідируючій у певний момент політичного процесу формі організації ресурсів своєчасну і ефективну альтернативу.

Домінування будь-якої форми організації ресурсів всередині системоутворюючого соціального інституту (наприклад, домінування виконавчої влади над представницькою і судовою) чи будь-якого системоутворюючого соціального інституту над іншими обумовлює дезоптимізацію відносин між ними і масштабні втрати суспільних ресурсів. Порушується стан безпеки особистості, суспільства і держави. Насильство набирає значення головного чинника регулювання суспільно-політичних процесів.

Конструктивна взаємодія забезпечує збалансований обмін ресурсами

системоутворюючих соціальних інститутів, сталий (з позитивною динамікою) розвиток як окремої особистості, так і всього суспільства загалом. Брак конструктивної взаємодії і поява деструктивних процесів призводять до значних втрат ресурсів, що свідчить про неефективність соціальних інститутів.

Сила і насильство як дія виникають лише при залученні системоутворюючих соціальних інститутів. Збереження чи втрата ресурсів, що супроводжує, відповідно, силу і насильство як процеси в суспільно-політичній сфері, найкрасномовніше свідчать про ефективність цих інститутів, які є діючими моделями організації ресурсів суспільства.

За допомогою соціальних інститутів враховуються і задовольняються потреби більшості суспільства. Вони, як організовані спільноти, забезпечують досягнення суспільно корисних цілей на підставі виконання членами цих спільнот своїх ролей, що обумовлюються відповідним комплексом соціокультурних елементів, у межах інституту. Системоутворюючі соціальні інститути забезпечують впорядкування діяльності всього суспільства як складної динамічної системи.

В сучасних умовах інтенсивний розвиток глобальної інформаційної сфери безпосередньо впливає на функціонування складних динамічних систем, робить їх ефективнішими при досягненні цілей прогресивного розвитку суспільства.

До складних динамічних систем належать, безумовно, й суб'єкти суспільно-політичних процесів, які охоплюються системоутворюючими соціальними інститутами, багатовимірною взаємодією яких утворює так звані „силові” потоки, про які ще в другій половині XIX століття писали американські дослідники Б. Адамс і Г. Адамс [15, с. 15].

Прогрес інформаційної сфери надає суб'єктам суспільно-політичних процесів значні додаткові ресурси для досягнення їх цілей і можливості здійснювати потужний системний вплив на все суспільство. Проте деякі суб'єкти суспільно-політичних процесів мають цілі, які не завжди співпадають з цілями суспільства. Їх діяльність може негативно впливати на національні інтереси. Відтак виникає необхідність того, щоби держава, як системоутворюючий соціальний інститут, вживала таких заходів, як:

³⁵₁₇ моніторинг ресурсної бази суб'єктів суспільно-політичних процесів, спроможних безпосередньо впливати на національну безпеку країни;

³⁵₁₇ виявлення рівня відповідності задекларованих цілей діяльності цих суб'єктів цілям, що переслідуються й досягаються ними на практиці;

³⁵₁₇ визначення моделей організації ресурсів, які використовуються цими суб'єктами для досягнення своїх цілей, та специфічних рис композицій ресурсів, що створюються на базі моделей їх організації, визначення ступеня інформатизації суб'єктів суспільно-політичних процесів.

Дослідження за такими напрямками дозволяють відстежувати взаємодію, зміну кількісних та якісних параметрів існуючих, виникнення

та розвиток нових „силових” потоків, виокремлювати й прогнозувати наслідки впливу „силових” потоків, до яких залучені суб’єкти суспільно-політичних процесів, що діють за неоптимальними (ресурсовитратними) моделями організації ресурсів і запобігти їх деструктивному впливу на суспільство, створювати адекватну „силову” картину суспільства чи певного її фрагмента в масштабах і з глибиною розробки, які відповідають конкретним потребам суспільства і держави.

Сучасні суспільно-історичні умови вимагають від держави задля забезпечення сталого, з позитивною динамікою розвитку суспільства невідкладно вирішувати такі завдання:

³⁵₁₇ визначати суб’єкти суспільно-політичних процесів, що діють за неоптимальними моделями організації ресурсів;

³⁵₁₇ визначати композиції, аналізувати і систематизувати дезоптимізуючі чинники в діяльності суб’єктів суспільно-політичних процесів;

³⁵₁₇ визначати методи і засоби нейтралізації таких чинників;

³⁵₁₇ визначати баланс між суб’єктами суспільно-політичних процесів, що базуються на моделях різного рівня оптимальності організації ресурсів в обсязі окремих „силових” потоків;

³⁵₁₇ досліджувати і створювати методи і технології утворення „силової” картини країни і всього світу, використовуючи інформаційну базу державних і недержавних структур.

Треба відзначити, що означені вище заходи і завдання під тиском формажорних обставин успішно виконувались групою аналітиків високого рівня в команді кандидата на пост Президента України В. Ющенка під час „помаранчевої революції” в період з 22 листопада по 8 грудня 2004 року. Команда В. Ющенка, що очолювала коаліцію „Сила народу”, в складних умовах реалізувала політичні заходи, наслідком чого став унікальний у світовій політичній практиці успіх. Приведені в дію і керовані цією командою сотні тисяч громадян України одночасно брали участь в акціях протесту на майдані Незалежності в Києві – і при цьому не постраждала жодна людина, було збережено громадянський мир в країні.

Команда В. Ющенка правильно розрахувала параметри „силових” потоків і безпомилково використала їх потугу для досягнення суспільно корисної мети – оновлення влади в Україні. Такий результат є абсолютним з точки зору оптимальності організації ресурсів і досягнення суспільно корисної мети. Це викликало захоплення в усьому світі і засвідчило появу в Україні нової генерації політиків-практиків, нової політичної якості, що виникла і проявилась уперше в умовах інформаційного суспільства.

Визначення параметрів „силових” потоків, що діють як на території окремої країни, так і в усьому світі, дозволить ефективно координувати внутрішню політику держави, запобігати значним незворотним втратам ресурсів і сприятиме динамічному прогресивному розвитку як окремих країн, так і світової спільноти в цілому. Це дозволить забезпечити

конструктивну взаємодію системоутворюючих соціальних інститутів, які утворюють „силові потоки”, що, зрештою, є змістом діяльності всієї системи національної безпеки.

Означений підхід не суперечить Концептуальним підходам до формування системи національної безпеки країни, розробленим структурами РНБО України в останні роки, а також вимогам Президента В. Ющенка щодо забезпечення енергетичної та інформаційної безпеки країни і впровадженню європейських принципів контролю за силовими структурами держави. Такий підхід може стати однією із складових основи для вироблення нової філософії та ідеології національної безпеки в широкому розумінні цього слова. Цей підхід визначає національну безпеку як стан суспільства, в якому всі системоутворюючі (фундаментальні) соціальні інститути, збалансовано функціонуючи і конструктивно взаємодіючи, забезпечують сталий, з позитивною динамікою, розвиток особистості, суспільства і держави, своєчасно і ефективно нейтралізують внутрішні і зовнішні загрози, запобігаючи втратам суспільних ресурсів. Загрози нейтралізуються з метою підтримання характеристик суспільно-політичної системи країни та її здатності зберігати свою ідентичність і пристосовуватись до мінливих умов глобального соціального середовища. Стан національної безпеки досягається формуванням і поміркованою корекцією суспільно корисних цілей та оптимальних моделей організації ресурсів для їх досягнення на рівні фундаментальних інститутів суспільства, при відповідному реагуванні на виникнення неоптимальних (насильницьких) моделей організації ресурсів, спрямованих на досягнення цілей, що не є суспільно корисними.

Проблема конструктивної взаємодії системоутворюючих соціальних інститутів є фундаментальною проблемою національної безпеки з огляду на запропоноване нове розуміння сили і насильства та на роль системоутворюючих соціальних інститутів у суспільстві.

Література:

1. **Бойл Е.** „Открытое общество” Карла Поппера: личный взгляд / Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Сост. Д. Г. Лахути и др.; пер. с англ. Д. Г. Лахути; вступ. ст. и общ. ред. В. Н. Садовского. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 340 – 356.
2. **Гегель Г.** Философская пропедевтика / Работы разных лет. В 2-х т. Т. 2 / Сост., общ. ред. А. В. Гульги. – М.: Мысль, 1971. – 630 с.
3. **Дьюи Дж.** Общество и его проблемы. Перевод с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косиловой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
4. **Кант, Иммануїл.** Критика чистого разума. – Сімферополь: „Реноме”, 2003. – 464 с.

5. **Манхейм, Карл.** Человек и общество в эпоху преобразования. Диагноз нашего времени.: Пер. с нем. и англ. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
6. **О’Коннор Джозеф, Мак-Дермотт Ян.** Искусство системного мышления. Творческий подход к решению проблем и его основные стратегии. Пер. с англ. – К.: „София”, 2001. – 304 с.
7. **Пилипенко В. Е.** и др. Экономическая социология: Учеб. пособие / В. Е. Пилипенко, Э. А. Гансова, В. С. Казаков и др.; Под ред. В. Е. Пилипенко. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.
8. **Поппер Карл Р.** Логика социальных наук. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути и др.: Пер. с англ. Д. Г. Лахути; вступ. ст. и общ. ред. В. Н. Садовского; послесловие В. К. Финна. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 464 с.
9. **Рассел Бертран.** История западной философии. – Ростов н/Д.: Изд-во „Феникс”, 1998. – 992 с.
10. **Сорокин П. А.** Общая социология / Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
11. **Тойнбі Арнольд.** Дослідження історії. В 2 т. Т. 1. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
12. **Шаблінський І. І.** До поняття про „силу” і „силову картину світу” / „Стратегічна панорама”, 2002. – №2. – С. 193 – 184.
13. **Шаблінський І. І.** Конструктивна взаємодія (В контексті соціологічних поглядів П. Сорокіна) / „Політичний менеджмент”, 2003. – №3. – С. 133 – 142.
14. **Шаблінський І. І.** Розуміння сили. Нова філософія сили. – Севастополь: СВМІ ім. П. С. Нахімова, 2004. – 215 с.
15. **Шейдина И. Л.** Невоенные факторы силы во внешней политике США. – М.: Наука, 1984. – 351 с.

Співпраця України та Європейського Союзу в галузі освіти і науки

Анатолій Круглашов,
доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою політології і соціології
історичного факультету
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Автор привертає увагу до деяких проблемних питань, що постали у сфері наукової та освітньої співпраці України і Євросоюзу, пропонує підходи до їх розв'язання.

Важко переоцінити важливість для України розвитку всебічних відносин з Європейським Союзом. Стаючи все більш впевнено провідним геополітичним гравцем, ЄС відіграє особливу роль як у зовнішній, так і внутрішній політиці нашої молодшої незалежної держави. Власне, вже з кінця 1990-х років українська влада офіційно визначила, що інтеграція до ЄС є стратегічною метою країни, що відповідає, в цілому, очікуванням значної частини українського суспільства, створює надійні підстави для досягнення демократичного за змістом консенсусу в середовищі політичних еліт України.

ЄС також не раз заявляв, що виступає за поглиблений розвиток відносин з Україною, визнає її своїм стратегічним партнером і навіть, вустах окремих своїх речників, не заперечував, що двері до нього для України можуть бути відчиненими [1]. Незважаючи на явний дисбаланс прагнень Брюсселя і Києва, неспівпадіння єврооптимізму нової влади в Україні та помірної українофільії нового складу Єврокомісії, двосторонні відносини України з ЄС справді є важливими для поступу демократії, реалізації ідеалів верховенства права, зміцнення безпеки і політичної стабільності в усьому східноєвропейському регіоні [2].

Пройдений шлях: здобутки та питання, що вимагають критичного осмислення

Треба визнати, що допомога Україні з моменту її формування як незалежної держави з боку ЄС та його країн-учасниць є вкрай важливим,

стабілізуючим фактором розвитку нашої держави. Без цієї підтримки, як у вигляді прямих інвестицій, кредитів, грантів, так і у формі сприяння допуску українських товарів на внутрішні ринки ЄС, український соціальний і політичний розвиток був би значно скромнішим [3].

Важко переоцінити й роль політичної підтримки ЄС у рамках двостороннього діалогу та механізмів співпраці, визначених спершу Угодою про партнерство і співробітництво, а потім уточнених на основі Спільної стратегії ЄС щодо України та в інших документах політико-правового характеру [4]. Без сумніву, не варто нехтувати тією позитивною роллю, яку відіграв ЄС, його чільні політики у правовому, мирному розв'язанні політичної кризи листопада минулого року. Окрім визнання дієвості такої допомоги у внутрішньополітичній стабілізації, саме „покликання” – запрошення ЄС офіційним Києвом, як правлячою елітою, так і тогочасною опозицією, в якості арбітра і „миротворця” вагомо засвідчили високий авторитет ЄС у нашій країні, ступінь політичної, ціннісної ваги європейського фактора в нашій внутрішній політиці, її здатність еволюціонувати від пострадянських до сучасних європейських правил поведінки учасників політичного процесу.

Попри всю важливість політичних та економічних аспектів двосторонніх взаємин, сфера наукового і освітнього співробітництва також лишається в полі зору як Києва, так і Брюсселя. Треба згадати насамперед надходження, які Україна отримала в рамках програми технічної допомоги для нових незалежних держав (колишніх республік СРСР) – ТАСІС. Такі критично важливі галузі української науки і техніки як, наприклад, виробництво і використання ядерної енергії, вироблення новітніх технологій, зокрема – космічних та інформаційних, отримували і продовжують отримувати значну допомогу від країн ЄС і Союзу в цілому.

У цій статті зупинимося лиш на окремих, а саме гуманітарних аспектах співробітництва в галузі освіти і науки України з ЄС, де загальна картина менш оптимістична, а, головне, результати співпраці майже не відомі представникам нашого науково-освітнього середовища.

Важливим кроком для інтеграції, або, скромніше висловимося, наближення вітчизняної освітянської та наукової спільноти до ЄС стало поширення дії програми „Темпус” на Україну. Нею встигло скористатися чимало національних навчальних закладів. Насамперед, це Київський, Одеський і Харківський національні університети, Тернопільська академія народного господарства та інші відомі в Україні ВНЗ. Оскільки з розпадом СРСР і загальним занепадом системи фінансування наукових інститутів НАН України саме університети та інші класичні вищі навчальні заклади при наявності належної кадрової бази були вимушені перейняти на себе турботу про розвиток частково фундаментальних і, значно більшою мірою, прикладних наук, не кажучи вже про гуманітарні науки. Якраз у царині виконання програм „Темпус” окремим ВНЗ вдалося налагодити

продуктивні науково-освітні контакти з колегами з університетів Західної і Центральної Європи, навчатися сучасному менеджменту дослідницькими та освітніми проектами, перейняти вкрай потрібний досвід управлінської діяльності у сфері освіти і науки.

Варто згадати й те, що останніми роками Україна отримала доступ (щоправда, як представниця „третіх країн” для ЄС) і до програми „Еразмус Мундус”, що є додатковим важливим каналом її інтеграції в європейський освітній простір, оскільки відкриває певні можливості для прилучення до європейського освітнього середовища не лише викладачів, але й студентів, до того ж коштом ЄС.

Звичайно, зберігають певне значення й далі розвиваються програми дво- і тристоронньої співпраці між Україною і державами – членами ЄС. Добрі традиції такої співпраці в гуманітарній сфері на рівні міністерств і академій наук існує між Україною, Німеччиною, Австрією, меншою мірою – Францією, Великою Британією та деякими іншими членами ЄС. На жаль, ці програми доволі забюрократизовані, недосить гнучкі, обмежені за фінансовими ресурсами. Найгірша ж їх вада та, що доступ до участі в них для працівників українських університетів є ускладненим.

Очевидно, чимале значення має те, що все більше українських університетів стають учасниками двосторонньої співпраці з країнами – „старими” та „новими” членами ЄС. Однією з найбільш сталих форм такої співпраці є партнерство на довготривалій основі. Таких побратимів у країнах ЄС має вже чимало наших університетів, зокрема Національний університет „Києво-Могилянська Академія”, Львівський національний університет ім. І. Франка, університет „Львівська політехніка”, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича та інші столичні й регіональні науково-освітні центри. Інше питання: чи цей інструмент співпраці є ефективним, чи задовольняє він інтереси обох сторін? До того ж, співпраця українських колег з партнерами в такому форматі є ресурсно асиметричною. Тобто, ми очікуємо від своїх колег набагато більше, аніж можемо запропонувати їм.

Розширення ЄС, яке відбулося 1 травня 2004 року, створило нову якість для взаємин між ним та Україною в галузі освіти і науки. Очевидно, що все більше значення відтепер матимуть програми транскордонної співпраці, до виконання яких історично найліпше підготовлені заклади науки та освіти з обох боків кордону розширеного ЄС. Парадокс у тому, що цю роль повинні і будуть змушені взяти на себе регіональні ВНЗ, яких ані галузева бюрократія, ані центральна влада не розглядали як основних партнерів західних освітньо-наукових закладів. На противагу цьому, важливість попередніх контактів і досвіду співпраці між університетами України і нових членів ЄС – Польщі, Словаччини та Угорщини посилюватиметься спільним інтересом до успішного розв’язання нагальних проблем нового прикордоння ЄС. Що неминуче вимагатиме

використання потенціалу місцевих університетів та інших ВНЗ на цих територіях.

Дефіцити розвитку української освіти та науки: яка допомога необхідна?

Незважаючи на всі перелічені (та й не згадані) позитиви співпраці між ЄС та Україною, актуальні потреби національної освіти і науки значно перевищують наявні вітчизняні і зарубіжні ресурси її розвитку. За роки незалежності наша держава не приділяла належної уваги розвитку вищої освіти та наукових досліджень не тільки у сфері справді дуже витратних фундаментальних розробок, але й у значно невибагливіших гуманітарних науках. Це призвело до різкого скорочення ресурсів наукового розвитку в Україні, значного відпливу висококваліфікованих кадрів дослідників і викладачів в інші сфери трудової діяльності, спонукало тисячі з них до виїзду за кордон у пошуках праці.

Хоча за кілька останніх років фінансування й оплата праці науковців та університетських викладачів дещо поліпшується, ситуація у цій сфері лишається вкрай складною; вона не відповідає навіть визначеним національним законодавцем нормам і критеріям розвитку вищої школи і науки.

На цьому тлі попереднє керівництво Міністерства науки та освіти України поставило перед цією галуззю амбітне завдання – прилучитися до Болонського процесу до 2010 року. Очевидно, що успіх цієї справи принесе користь усій системі освіти і науки. Але руйнівні процеси останніх років призвели, окрім кадрових і матеріально-технічних втрат, й до ерозії етичних, моральних основ освіти, яка, на сором, лідирує у рейтингу найбільш корумпованих галузей. Конкурентоспроможність ВНЗ України в цілому знижується, як і мотивація до продуктивної праці викладачів-новаторів. Університети, замість того, щоб бути локомотивом національного поступу, нерідко перетворювалися на bastiони авторитаризму, наукової та педагогічної рутини.

Щоб вирватися з цього стану і побудувати конкурентоспроможну освітню та наукову систему, треба визнати, що приєднання України до Болонського процесу відповідає пріоритетам розвитку української економіки і суспільства в цілому. Звичайно, необхідно бачити й ризики. Адже, в разі успіху, створення системи вищої освіти, що відповідає європейським стандартам, означатиме її відкритість не лише для новацій і допомоги від Заходу, але й відкритість принаймні частини західних вакансій нашим випускникам. Відтак болісний для країни-донора „відплив мозку” продовжуватиметься з тією інтенсивністю, з якою зберігатиметься різниця між можливостями самореалізації талановитих науковців та інших спеціалістів на Заході та удома.

Але вирішення цього й низки інших питань „болонізації” вищої освіти

залежить від багатьох складових, яких ми ще не маємо, чого, здається, не враховують управлінці освітньої сфери.

Перш за все, бракує належного фінансування галузі, яка, до того ж, потерпає від застарілого адміністративного та економічного менеджменту й нашого недолугого законодавства. Суттєвою перешкодою переходу на загальноєвропейські стандарти університетської освіти залишається інерція місцевої і центральної освітянської бюрократії, яка здебільш зберігає радянські методи та форми управління, до того ж не без користі для себе. В університетах, особливо регіональних, обтяжених сумними формами провінціалізму, ще вкрай бракує фахівців, які б пройшли західну школу освіти й наукової роботи. А якщо такі і є, то всією нинішньою системою відносин вони „вимиваються” з колективів.

Через усе це співпраця з західноєвропейськими університетами й іншими освітніми закладами для України життєво необхідна. Досвід трансформації та модернізації освіти, нагромаджений в країнах ЄС, навіть з усіма їх теперішніми проблемами, є важливим орієнтиром у реформуванні української системи вищої освіти. В разі її успіху, внаслідок дії законів попиту і пропозиції, це неминуче викличе зміни й у діяльності нашої науки.

Тим часом, наш рух до Болонського процесу має лише зовнішні, суто формальні вияви. Говориться про кредити, модульні системи... Тоді як треба порушувати питання про сучасні витрати на якісну підготовку фахівця, зокрема й про витрати на належне матеріальне забезпечення та професійне зростання викладачів, підтримку талановитих і здібних людей у цьому середовищі, відсепакування непрацездатних та корумпованих „діячів освіти”.

Слід всіляко підтримувати зусилля вітчизняних реформаторів освіти, в тому числі й за рахунок громадського тиску на управлінців з боку університетських та академічних спільнот. Але цілеспрямованість такого тиску можна забезпечити тільки внаслідок повноцінної поінформованості університетських та академічних кіл про завдання та основні етапи адаптації до вимог Болонського процесу, що можливо на основі постійно діючих горизонтальних партнерських відносин з європейськими інституціями освіти й науки.

Але ж наша гуманітарна наука має суттєві труднощі з таким входженням у європейський інтелектуальний та інформаційний простір. Одна з проблем, які тільки починають усвідомлюватися, – помітна диспропорція між можливостями столичних закладів освіти й науки та регіональних наукових і освітніх центрів. Економіка України нині, як і в деяких інших пострадянських країнах, виразно моноцентрична: більшість фінансових, інвестиційних та інших ресурсів зосереджено в Києві. Один з показників: столиця сплачує майже чверть надходжень до держбюджету. А це робить регіональне життя, в тому числі й науково-освітянське,

провінційним, а то й деградує. Диспропорція потребує виправлення хоча б тому, що в регіонах проживає не лише абсолютна більшість населення, але й тому, що тут, як не дивно, зберігається, попри все, потужний інтелектуальний та ресурсний потенціал, котрий заслуговує на краще застосування його можливостей.

Чимала частина нині депресивних регіонів перебуває у прикордонній смузі розширеного ЄС. Тому можна покладати якісь надії на підтримку країн-сусідів. Але, звичайно ж, подолання регіональних диспропорцій у можливостях розвитку науки й освіти є невідкладним завданням влади і суспільства. Водночас допомога з боку ЄС та врахування цього фактора у плануванні й реалізації програм науково-технічної допомоги та освітньо-культурної співпраці може (і має) враховуватися представниками країн ЄС, у тому числі й відповідними структурами Єврокомісії.

Корекції та критичного переосмислення, на нашу думку, заслуговує й фінансова ідеологія реалізації окремих програм партнерської співпраці ЄС в Україні. З одного боку, такі програми, як, наприклад, проекти „Тасіс”, або й „Темпус”, надміру контролюються чиновниками. Часом здається, що ці програми існують радше для люб’язної підтримки європейської і нашої бюрократії, а не засобом допомоги конкретним секторам економіки та пріоритетним сферам наукового розвитку України. Та й інші програми, фінансовані ЄС, (принаймні – донедавна) здавалися створеними для оплати праці західних партнерів, часом просто безпорадних в умовах України. Це викликає недовіру до самої політики формування бюджету відповідних програм.

Такі твердження дещо полемічно перебільшені, але ж треба привернути увагу й наших поважних західних партнерів до існування цієї проблеми і негативного її сприйняття в Україні – для того, щоб відшукати засоби гідного її розв’язання.

Програма та інструментарій „Нового сусідства”: українські очікування

Після ухвалення Єврокомісією програми „Ширша Європа”, про яку представництво Єврокомісії в Україні повідомляло із захватом як „гарну новину для України”, український політикум і суспільство відреагували на неї з вельми помірним ентузіазмом. Адже, незважаючи на задекларований програмою „диференційований підхід” до нас, ступінь виокремлення політики ЄС стосовно України, у порівнянні з політикою щодо інших східноєвропейських сусідів, нічим особливо нас не захоплював [5]. Скажімо, в багатьох аспектах двосторонньої співпраці з ЄС Росія отримала і продовжує отримувати набагато розмаїтіші форми взаємодії на політичному рівні, не кажучи вже про деякі торгово-економічні преференції [6]. Це болісно зачіпає офіційний Київ, як його провладні, так

і опозиційні сили. Можливо, лише окрім відверто проросійських, які з радістю користуються таким дисбалансом зовнішньої політики ЄС, аби настирливо нагадувати: „Бачите, на Заході нас ніхто не чекає, там ми нікому не потрібні, єдиний порятунок – щонайтісніша інтеграція з Росією”.

Але ж, на відміну від Москви, офіційний Київ і до, а тим більше після „помаранчевої революції” пов’язує своє майбутнє саме з євроінтеграцією. Офіційна Стратегія і Програма української інтеграції до Європи, цілі якої нещодавно підтвердив новий Президент України, передбачає наступну логіку дій нашої країни. Спершу – завершення переговорів з ЄС про набуття Україною статусу країни з ринковою економікою, потім – вступ до СОТ, по тому – створення зони вільної торгівлі з ЄС (передбаченої ще УПС), далі – набуття нами статусу асоційованого члена ЄС з укладанням відповідної Європейської Угоди і, нарешті, в міру виконання Копенгагенських критеріїв, початок переговорів з ЄС про вступ до нього [7].

Ідеологія Нового сусідства, розроблена ЄС, ґрунтується, навпаки, на тому, що такий документ приймається на 10 років, і на цей період про перспективи членства будь-якої з держав-сусідок, отже й України, не йдеться [8]. Щоправда, документ містить і обмовку: прийняття такої програми не закриває для окремих держав можливості набуття членства в ЄС, але це питання виноситься за рамки цього формату співпраці. Програма, в загальних рисах, зачіпає й проблему, що розглядається у нашій статті. Передбачається, зокрема, прилучення України до єдиного європейського дослідницького простору та інтенсифікація і розвиток науково-освітньої співпраці [9]. На жаль, якоїсь конкретики в документі не міститься.

За будь-яких обставин навіть не дуже надихаючий українську сторону формат відносин у рамках нового сусідства відкриває позитивні перспективи для української науки й освіти. Адже навіть те, що підписаний Україною і ЄС План дій стосовно виконання „Нового сусідства”, розрахований на 2005 – 2007 роки, доповнювався новими ініціативами, говорить про часткове, але далеко не таке повне, як на це можна було б сподіватися, врахування євробюрократією пропозицій української сторони [10]. Наголос на гуманітарних аспектах, розширенні дії на Україну програм транскордонної співпраці, яка стосується країн-кандидатів на вступ до ЄС, також можуть бути додатковим каналом нового рівня співпраці [11].

Важливо також, що при цьому йдеться і про пошук засобів усунення штучних, але болісних перешкод, утворених новою „паперовою заслоною”, „євробюрократичним муром” – шенгенськими правилами отримання віз для українців. Цілком поділяючи занепокоєність ЄС нелегальною міграцією і поширенням транснаціональної злочинності, що справді вимагає суворих заходів протидії, варто побачити й інші наслідки таких

запобіжних заходів. Вони є однією з відчутних і принизливих перешкод розвитку людських контактів, гальмом співпраці науковців та освітян України і країн ЄС. Отримання віз для українських науковців і освітян, особливо ж тих, що живуть у регіонах, – це процес, який вартує не лише фінансових, але й часових та нервових витрат і втрат. Щонайменше двічі приїжджати до Києва – це висотування нервів, чого й так не бракує в українському повсякденні.

Для повноцінного розвитку гуманітарної сфери співпраці України не лише формально-технічні, фінансові та бюрократичні перешкоди стають серйозною проблемою. Для поступу всієї цієї сфери вкрай важлива підтверджена ЄС зацікавленість і готовність політичної та іншої підтримки саме європейської перспективи розвитку української держави і суспільства. Адже перспективи започаткованих внутрішньодержавних реформ надають українському суспільству не лише потужну мотивацію до узгодженої праці з вирішення своїх численних проблем, але й становлять важливий, далекий від суб'єктивізму оцінок, критерій успішності здійснення цих перемін. У зв'язку з цим більшість представників українських академічних та освітянських кіл очікує від західних колег, ЄС в цілому, більшого, ніж донині, розуміння, уважливішого ставлення до своїх проблем і запитів. Напевне, саме тому формат нашої майбутньої співпраці має враховувати ці потужні політичні та ідеологічні чинники не менше, аніж суто прагматичні розрахунки вигоди від співпраці у вирішенні наукових та інших гуманітарних питань.

Європейська ідея, втілена у національній меті (вступ до ЄС), все більше опановує українське суспільство. Вона прискорює, насамперед, розвиток громадянського суспільства. В окремих регіонах країни, передусім – у західних, громадська підтримка ідеї вступу України до ЄС сягає рівня, якому можуть позаздрити навіть наші сусіди, що вже стали членами євроспільноти. Так, за результатами соціологічних опитувань, проведених у 2000 та 2004 роках у Чернівецькій області кафедрою політології і соціології Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, рівень громадської підтримки курсу України на вступ до ЄС зріс за цей час із 56 % до 70 %. Навіть у східних областях вже на початку нового століття понад 50 % населення підтримувало євроінтеграційний курс держави [12].

Щоправда, те, що довго не було позитивних сигналів на ці щирі пориви українського суспільства, породило в ньому страх геополітичної ізоляції, фантом „непотрібності” України для Європи, що й використовувалося проросійським політичним лобі, щедро підтримуваним Кремлем. Ці зусилля, що не зустріли реальної протидії як з боку вітчизняного політикуму, так і ЄС, призвели в останні роки до того, що в українському суспільстві серед пересічних громадян дещо зменшилася частка тих, хто підтримує ідею вступу до ЄС, та зросла питома вага громадян з

невизначеною позицією. Такі зміни сталися не за рахунок збільшення кількості „європесимістів” місцевого штибу, а за рахунок збільшення частки дезорієнтованих громадян – вони втратили визначені позиції з цього питання. Це сталося й внаслідок масованої антизахідної пропаганди, яка розгорталася під час парламентської 2002 року і, з особливою брутальністю, під час президентської виборчої кампанії 2004 року. Свою роль відіграла й відіграє інформаційна слабкість втілення в життя „стратегічного курсу держави”.

Українські ЗМІ, підконтрольні тогочасним провладним політичним силам, намагалися донести до пересічного українця в гіпертрофованому вигляді труднощі, негативи євроінтеграційних процесів, залякуючи люд розповідями про страждання, яких зазнали наші сусіди – поляки, литовці чи інші народи, прилучившись до ЄС. Не жалілося грошей на оплату ефірів та площу пресових видань у всіх регіонах для „роз’яснень”, які біди чигають на економіку України в разі її „швидкого” вступу до Євросоюзу. Арсенал засобів впливу нагадував практику пропагандистської машини СРСР часів Л. Брежнєва, а в інтенсивності та цинізмі використання сумнівних аргументів він перевершував ту епоху. Найгірше навіть не те, що висловити протилежну точку зору не було жодної можливості, а те, що така „інформаційна” діяльність анітрохи не викликала супротиву адміністрації Л. Кучми [13].

Наслідки усього цього вимагають від нового керівництва країни рішучих кроків для виправлення становища. Адже за останні роки загальний рівень підтримки євроінтеграційних прагнень Києва в цілому по країні знизився хоч і не набагато, але став меншим 50 % [14]. І, що головне, навіяні цієї пропагандою суспільні настрої найбільше проявилися у східних і південних областях, стимулюючи консервацію регіональних, власне радянських особливостей політичної свідомості громадян, які набули драматичного значення під час листопадово-грудневих подій 2004 року.

Зважаючи на те, що переважна частина української політичної та інтелектуальної еліти є „двигуном” реалізації євроінтеграційних прагнень України, важливою стає проблема інформаційної і просвітницької роботи з широкими верствами населення. Очевидно, що це завдання, передусім, української держави, її нового політичного керівництва. Але допомога з боку ЄС була б неоціненно важливою. Найкращим форматом такої співпраці може бути широке запровадження не лише в Києві, але й в усіх регіональних центрах, програм „Європейські студії” зі створенням у класичних університетах – регіональних центрах освіти та науки відповідних Центрів.

Спроба започаткувати таку програму на загальнонаціональному рівні спостерігалася у 2000 – 2001 роках. Спонсором цього пілотного проекту був Дж. Сорос. У рамках підтриманого ним „Мегапроекту” було створено

Центри європейських студій в Одеському, Львівському, Чернівецькому, Запорізькому та Волинському університетах. Та не встигли вони розпочати свою ретельно сплановану діяльність (насамперед, дослідницьку, викладацьку та просвітницьку), як фонд „Відродження” (фондація Дж. Сороса в Україні) припинив підтримку проекту. Інтрига полягала в тому, що не було жодних письмових пояснень мотивів цього кроку.

Отже, лишається актуальною потреба повернутися до реалізації проекту „Європейських студій” у загальнонаціональному масштабі. Новий уряд, нова влада в Україні ще не в змозі, навіть при щирому бажанні, взяти на себе всі видатки, пов’язані з втіленням його у життя. Ось чому слід звертатися до наших колег і партнерів з ЄС, зокрема – до чільних представників Єврокомісії, керівників країн ЄС з пропозицією підтримати цю ініціативу і надати певну фінансову, організаційну і методичну підтримку розробці та здійсненню національної програми європейських студій в Україні. Без сумніву, її успіх дасть позитивні політичні наслідки, стане важливим чинником входження української системи освіти і гуманітарної науки в загальноєвропейський науковий та освітній простір.

Висновки

Відзначаючи всю важливість технічної, фінансової, організаційно-методичної та іншої допомоги, наданої ЄС, його країнами-членами Україні за останні роки в модернізації системи освіти і науки, треба підкреслити, що потенціал цієї співпраці все ще не реалізований у повній мірі і потребує подальшої актуалізації.

Сподіваємося, що допомога українській науці та освіті з боку ЄС не зупиниться лиш на входженні національних наукових інституцій та окремих дослідників у європейський дослідницький простір, а ставитиме масштабніші завдання: сприяти поетапній інтеграції освітньої, а потім і всієї гуманітарної сфери України в загальноєвропейський освітній та цивілізаційно-культурний простір.

Послідовне збільшення підтримки євроінтеграційному компоненту української освіти і науки відповідає як стратегічним цілям української держави та суспільства щодо повної інтеграції до ЄС, так і ідеалам ЄС, його прагненню створити єдиний економічний, політичний та ціннісний простір у новій Європі.

Необхідно спільними зусиллями долати бюрократичні, зокрема, візові та інші перешкоди, на шляху дво- і багатосторонньої співпраці українських вчених і освітян із західноєвропейськими колегами, використовуючи досвід країн – нових членів ЄС.

Нарешті, з боку ЄС має бути приділена увага подоланню, або, принаймні, суттєвому зменшенню фінансової асиметричності розподілу бюджетів окремих проектів між західними та українськими партнерами

з тим, аби при їх реалізації сторони працювали на справді рівних засадах.

Окрему увагу доречно звернути на регіональний аспект виконання програм наукової та освітянської співпраці, ширше залучати до них не лише державні установи освіти і науки, але й недержавні, зокрема – регіональні аналітичні центри, сформовані в останнє десятиріччя. Увага до регіональної географії підтримки з боку ЄС та окремих його країн-учасниць, зацікавлених у партнерстві з Україною в царині наукових досліджень та освітянської діяльності, дозволить максимально ефективно залучати регіональний потенціал української науки і освіти до такої співпраці.

Важливим засобом науково-освітнього співробітництва мають бути програми транскордонної співпраці, в яких належить враховувати не тільки аспекти екологічної, технологічної, міграційної, кримінальної безпеки, але й перспективи створення широких можливостей для ціннісної, культурної інтеграції населення прикордоння з обох боків кордону ЄС. Такі програми можуть забезпечувати органічне входження українського громадянського суспільства до цивілізаційного простору об'єднаної Європи.

Насамкінець, особливої уваги та підтримки заслуговує розробка і втілення у життя програми Європейських студій та відповідної мережі їх Центрів у провідних науково-освітніх регіональних центрах України. Заходи наукового та освітнього характеру потребують підтримки змінами в навчальній діяльності вітчизняних шкіл. Так, давно вже час посилити політологічний компонент освіти наших старшокласників і запровадити такий обов'язковий курс, як „Основи політичних знань”, широко практикувати викладання навчальної дисципліни „Україна на шляху до ЄС” тощо.

Програма інформаційно-освітніх заходів підготовки українського суспільства до європейської інтеграції має бути розроблена і впроваджена новим урядом за безпосередньою участю відповідних кафедр регіональних університетів та недержавних аналітичних центрів. Її успіх залежатиме і від системної підтримки зі сторони ЄС та його країн-учасниць.

Виконання усіх цих заходів сприятиме як далекосяжним цілям України, так і прагматичним інтересам ЄС, буде корисною усім учасникам співробітництва вже найближчим часом, не кажучи про віддалені перспективи творення справді Об'єднаної Європи.

Література:

1. Спільна заява Кучми і Берлусконі // Українська правда, 8.10.2003. – <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print/cgi06.19.2003>; Берлусконі тричі і по-різному дав Україні надії // Українська правда, 8.10.2003. – <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print/cgi09.10.2003>.

2. Детальніше: **Хоффманн Л., Мьоллерс.** Україна на шляху до Європи. – Київ, 2001. – 343 с.; The EU and Ukraine. Neighbours, Fiends, Partners? Edited by Ann Lewis. The Federal Trust, 2002, 319 p.

3. Див, наприклад: **Pidluska I.** Ukraine-EU relations: enlargement and integration. – <http://www.policy.hu/pidluska/EU-Ukraine.html>. 4.11.2003.

4. Integration of the European Union and Ukraine. An analytical note. – АНТ Consulting group // <http://aht.org/eng/articles/2002/euua/euua.pdf>. 4.11.2003.

5. Повідомлення Європейської комісії для Ради та Європейського парламенту „Ширша Європа – Сусідні країни: нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами”, м. Брюссель. 1.03.2003 // Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення: Матеріали Міжнародної Конференції, Київ, 23 вересня 2003 року. – Київ, 2003. – С. 85 – 109.

6. Расширение ЕС на Восток: предпосылки, проблемы, последствия. – Москва, 2003. – С. 292 – 296.

7. Європейська програма. Інформаційно-аналітичний бюлетень. – № 5, січень 2005 року. – С. 9 – 11.

8. Большая Европа – соседи: предложена новая основа отношений с восточными и южными соседями ЕС. –Пресс-релиз, Брюссель, 11 марта 2003 года. – <http://www.eur.ru>.

9. Розширення ЄС: Ширша Європа – нові рамки відносин Україна – ЄС. – Представництво Європейської комісії в Україні, Молдові та Беларусі // <http://delukr.cec.eu.int/site.php/page24478.html>. 26.04.04.

10. **Асланян Г.** Двосторонній план дій чи нове „домашнє завдання” для України // Лабораторія законодавчих ініціатив. – http://www.parlament.org.ua/content/print.php?action-nws&ar_id=1008 14.02.05.

11. План дій Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства. – http://www.mfa.gov.ua/integration/ua-eu/doc.plan_ua_eu.doc. – С. 24 - 25, 26 – 28.

12. **Пашко М., Чалий В.** Україна на шляху європейської інтеграції: соціологічне опитування УЦЕПД. – http://www.uceps.com.ua/ukr/all/magazine/2000_9/nsd_9_chaly_pashkov.pdf. 4.11.2003; Курс України на інтеграцію до Європейського Союзу: регіональні виміри громадської підтримки. – Чернівці, 2002. – 88 с.

13. **Палій О.** Медведчук організовує нові диверсії проти європейської України // Українська правда, 1.09.2004. – <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi> 06.09.04.

14. Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг / За редакцією Н. Паніної. – Київ, 2004. – С. 16.

Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії

Роман Додонов,

доктор філософських наук,
професор кафедри філософії

Донецького національного технічного університету

У статті здійснюється порівняння російських та українських геополітичних концепцій щодо визначення місця Чорного моря у житті російського і українського народів.

Події, пов'язані з останніми президентськими виборами, вкотре актуалізували ідею федералізації українських земель. Розкол електорату на східний і західний, брудні політтехнології, звинувачення в сепаратизмі, епатажний з'їзд делегацій від регіонів у Северодонецьку – все це знову й знову привертає увагу науковців до тези про „буферний стан” України між цивілізаціями Європи і Росії, а отже – до традиції тлумачення стратегічних напрямів розвитку української нації.

Важко не помітити, що така молода для вітчизняної політичної думки галузь знання як геополітика, все більше стає засобом виправдання певних амбіцій та зовнішньополітичних інтересів тих чи інших політичних сил. Власне кажучи, геополітика завжди була такою, починаючи від свого започаткування у працях Ф. Ратцеля, Р. Челлена, К. Хаусхофера, основною метою яких була апологетика загарбницьких апетитів імперіалістичних урядів. Заідеологізованість, суб'єктивізм і релятивізм поглядів, на жаль, лишається неодмінною рисою й сучасного політичного дискурсу. І це незважаючи на те, що геополітика завжди тяжіла до виведення критерію істинності цього різновиду політичного знання з царини вербального і нічим (крім суб'єктивної волі політика чи ідеолога) не підкріпленого виразу власних поглядів у площину об'єктивних підстав.

Здавалося б, звернення до географічних чинників – клімату, конфігурації території, рельєфу, прибережної смуги, наявності корисних копалин, багатства флори і фауни – тобто об'єктивних за своєю природою умов існування людських суспільств, повинно якщо не повністю виключити суб'єктивно-ідеологічний момент з політологічних концепцій, то хоча б мінімізувати його. Але сталося так, що геополітика не ліквідувала,

а ще більш релятивізувала політичні істини, перетворившись на черговий, до того ж необов'язковий аргумент у дискусіях між adeptами різних політичних угруповань. Задовольняють нас геополітичні міркування, підкріплюють наші позиції – ми їх охоче використовуємо, не задовольняють – не використовуємо.

Ілюстрацією цієї тези є „науковий” висновок про одвічне протистояння телурократії („сил суші”) і таласократії („сил моря”). Історія цивілізацій розглядається тут з позицій „географії як долі”. Розташовані на материках телурократичні держави повинні об'єднатися проти острівних таласократій, насамперед – англосаксонських країн. Зокрема, фундатор германської геополітики К. Хаусхофер декларував необхідність створення „континентального союзу” Берліна, Москви і Токіо [1, с. 32 – 36]. Нацистські ідеологи вважали, що тільки так можна дати гідну відповідь на „британський виклик”. Як відомо, на практиці ці теоретичні конструкти – після рішучої відмови СРСР – у дещо зміненому вигляді реалізувалися у вісі „Берлін – Рим – Токіо”. Здавалося б, геополітичний намір збережено, але мало хто звернув увагу на те, що ані Італія, ані Японія аж ніяк не можуть бути віднесені до материкових держав. Проте, що таке географія у порівнянні з мілітаристськими прагненнями націоналістичних урядів!

Отже, геополітика замість надійного у методологічному плані й для всіх очевидного фундаменту політологічних теорій являє собою щось на зразок „географічної герменевтики”, де кожний інтерпретатор по-своєму тлумачить „Велику книгу природи”.

Саме така ситуація склалася й в українській та російській геополітиці стосовно усвідомлення ролі і значення Чорного моря для східнослов'янських народів, для визначення південного вектора зовнішньої політики їх держав. Цю проблему зачіпали такі класики російської історіософії, як С. Соловйов [2], М. Данилевський [3], К. Леонтьєв [4]. В Україні чорноморський вектор зовнішньої політики став предметом геополітичних досліджень переважно в добу української революції, про що писали М. Грушевський [5], Ю. Липа [6] та інші автори. При цьому, незважаючи на те, що Чорне море виступає свого роду константою, тобто протягом „історичної доби” воно не змінюється як географічний об'єкт, у російському та українському інваріантах простежується значна різниця, на що, власно кажучи, й хотілося б звернути увагу у цій статті.

Сьогодні, на жаль, серед досить багатой геополітичної літератури [див.: 7 – 10] майже не існує історіософських та політологічних досліджень, у яких розглядалися б геополітичні аспекти Чорноморського регіону. Винятком є хіба що праці А. Никифорова [11], М. Несука, В. Репринцева, Є. Камінського [12], Н. Держалюка, С. Виднянського, В. Ковалю [13], С. Порубіжного [14]. Ці автори лише фрагментарно зачіпають окремі моменти зазначеної проблеми.

Отже, метою цієї статті є порівняння російських та українських

геополітичних концепцій щодо визначення місця Чорного моря у житті обох східнослов'янських народів.

У російській геополітиці важливе місце посідає категорія „місцерозвиток” (рос. „месторазвитие”). Ця категорія була запроваджена фундатором євразійської концепції П. Савицьким і знайшла підтримку і деталізацію у Г. Вернадського та Л. Гумільова. П. Савицький, якого О. Дугін у книзі „Євразійський тріумф” характеризує як геополітика, „постать якого анітрохи не поступається за масштабом Хаусхоферу чи Макіндеру”, вважав, що кожний етнос органічно пов'язаний з ландшафтом свого етноареалу. Вихід за його межі супроводжується прагненням – свідомим або частіше підсвідомим – пристосувати, перебудувати нове географічне оточення під звичне, рідне для цього етносу.

Інакше кажучи, кожний народ має певні географічні обмеження. Навіть у випадку експансії етносу на нові землі і створенні багатонаціональних імперій специфіка господарства і спосіб життя не дозволяє далеко відриватися від початкової природної зони. Римська імперія, наприклад, незважаючи на величезну територію, не змогла підкорити землі, де не ріс виноград. Київська Русь, почавшись з середньої Наддніпрянщини, поширилася в межах річкових систем Східноєвропейської рівнини. Московська держава зародилась у лісових масивах межиріччя Волги та Оки, потім перетворилась на Російську імперію, яка відносно легко опанувала величезну лісову смугу від Балтики до Тихого океану, навіть перекинулася на Аляску, але зупинилась на Півдні перед низкою високих гір. Цей природний рубіж Росії так і не вдалося подолати. Отже, категорія місцерозвитку вказує на той ареал культур-цивілізації, у якому найорганічніше відбувається історична еволюція відповідного народу.

У цьому плані узбережжя Чорного моря завжди було прикордонною смугою кількох місць розвитку. Величезна геологічна западина, що утворилась внаслідок зсувів земної кори та багатовікового руху первинних материкових плит, заповнена водами Середземного, Чорного, Каспійського та Аральського морів, глибоко проникає всередину Євразії. Із заходу, півдня і сходу Чорне море оточують гірські масиви Балкан, Малої Азії, Кавказу; лише з півночі до нього безпосередньо прилягає степ. Саме родючі чорноземи Причорномор'я, близькі за багатьма показниками до власного місцерозвитку слов'ян-землеробів, стали об'єктом їх поступового господарського освоєння. Природними шляхами, що сприяли рухові східних слов'ян на південь, були Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон. Важливо підкреслити, що за Чорним морем для стародавніх русичів лежала свята земля – Царгород, звідки в Русь прийшло християнство.

„Немає на Земній кулі місця, – зазначав М.Данилевський, – яке може порівнятися центральністю свого місцеположення з Константинополем. Немає на Землі іншого такого перехрестя всесвітніх шляхів... Цим світовим

географічним перевагам відповідають і місцеві топографічні зручності. Босфор, глибока і широка річка солоної води в 35 верст завдовжки, з багатьма... бухтами, є великою безпечною гаванню для суден, що служать зовнішній світовій торгівлі..." [3, с. 310 - 311]. Починаючи з XV століття, Константинополь опиняється під владою турків-османів. Експансія агресивних азіатів нашттовхнулася на Чорне море як на природну перепону на її шляху на Північ. Охопивши морське узбережжя з трьох боків, ісламська цивілізація змогла перебратися на північний берег і тут – у дещо послабленому вигляді – змушена була протистояти народам східноєвропейської цивілізації, використовуючи допомогу місцевих кочовиків. Кримський півострів, природа якого ніби в мініатюрі повторювала рельєф регіону (степова північ, гірський південь), через свою ізольованість від материка став форпостом ісламу по той бік моря від Туреччини.

Протоки Босфор і Дарданелли, котрі опинилися в руках мусульман, „закоркували” вихід до Середземноморських країн Європи. „Не дивно, що таке місто, як Константинополь, привертає увагу всіх політиків, що питання, хто буде ним володіти... турбує всіх мислителів, які не лишаються байдужими до великих інтересів сучасної історії; отже, окреме Константинопольське питання важить, принаймні, стільки ж на терезах сучасної політики, як і все інше цілісне Східне питання” [3, с. 313 - 314]. Отже, обидві цивілізації мали історичні підстави володіти Чорним морем. Міжцивілізаційна боротьба з перемінним успіхом тривала кілька століть, перетворюючи регіон на театр бойових дій. У російській історіографії чорноморський вектор зовнішньої політики отримав назву „східного питання”.

Одним з перших намагався обґрунтувати сутність східного питання російський історик С. Соловйов. Він тлумачить конфлікти росіян і турків на Чорному морі як часткові випадки ширшого протистояння між Європою та Азією взагалі. Важливо підкреслити, що його міркування мали характер саме геополітичний, оскільки він ототожнював Європу з життєдайним впливом моря, а Азію – з впливом степу, що омертвлює. Тобто зустрічаємося із згаданою вище суперечністю таласократії і телурократії, які в алегоричній мові XIX століття отримали назву Ормузда і Арімана. Боротьба між ними, за С. Соловйовим, складає найістотніший зміст історії.

У своїх „Петровських читаннях” С. Соловйов зазначає, що поява на Чорному морі перших російських кораблів стала тим сигналом, який зумовив поворот зовнішньої політики західноєвропейських країн від допомоги християнській Росії в її боротьбі з Османською імперією до підтримки останньої. „...Доти європейські держави, боячись турків, постійно і старанно запрошували російських царів до війни з ними, причому вказували на тісний зв'язок Росії з християнським народонаселенням Туреччини за єдністю не тільки віри, але й сповідання,

вказували на обов'язок Росії відновити східну грецьку імперію на руїнах турецької. Але тепер, коли Росія виконала нарешті вимоги, увійшла до європейського союзу проти турків, коли турки з усіх боків зазнавали поразки, виявили свою слабкість, і коли Росія знайшла дивну силу..., коли Росія виявилася готовою виконати цю накреслену їй в Європі програму, Європа з обуренням і жахом відвернулася від цієї програми і накреслила для себе іншу – підтримувати всіма засобами Туреччину проти Росії" [2].

Розвиток міркувань про „східне питання” знаходимо у М. Данилевського у його праці „Росія і Європа”. Критикуючи С. Соловйова за надто „широке” тлумачення суб'єктів східного питання, він уточнює, що йдеться не про протиріччя у площині „Азія – Європа”, а про боротьбу кількох культурно-історичних типів. Як відомо, М. Данилевський був прибічником цивілізаційного підходу до аналізу історичного процесу. Він вважав, що людство складають різноманітні культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, індійський, романо-германський, слов'янський та інші. Наведений С. Соловйовим „випадок неправильно узагальнений, – пише він, – веде до поняття про уявну боротьбу між Європою і Азією – замість дійсної боротьби, що відбувалася між типами еллінським та іранським, римським і давньосемітським, римським і еллінським, римським і німецьким, нарешті, романо-германським і слов'янським. Ця остання боротьба і складає те, що відоме під ім'ям „Східного питання”, яке, у свою чергу, є продовженням давньосхідного питання, що полягало в боротьбі римського типу з грецьким” [3, с. 258].

Відштовхуючись від географічних чинників, М. Данилевський переходить до історичного обґрунтування „східного питання”, яке, на його думку, мало чотири етапи. Перший етап тривав від Філіппа Македонського до Карла Великого, до розподілу церков і виникнення Російської держави. На початку цього періоду Філіпп Македонський прагне забезпечити самобутність політичної долі грецького народу і грецької культури, але це йому не вдається. Лише імператор Костянтин здійснює цю справу: засновує Царгород – Константинополь. З часом і Рим, і Візантія вже вичерпали свої творчі сили і повинні були передати спадщину новим народам. Спадкоємцями Риму виявились германці, спадкоємцями Візантії – слов'яни. Саме в цих народах повинна була ожити вікова боротьба між Грецією і Римом.

Другий етап супроводжувався натиском германського культурно-історичного типу на слов'янський, латинства на православ'я – від Адріатичного моря і середнього Дунаю до берегів Балтійського моря, від Лаби до Дніпра. На цьому тлі починає свій наступ і магометанство. Цей етап закінчується виходом на політичну арену Російської імперії як нової самостійної сили в Європі – „свідомої захисниці православ'я і слов'янства”.

Третій етап пов'язаний з діяльністю Катерини II та її „геніального повноважного міністра Потьомкіна Таврійського”. „Від того часу турецька

влада обернулася на історичний непотріб...” М. Данилевський підкреслює, що Російська імперія прагнула, по-перше, знищити Оттоманську імперію і разом з Австрією поділити її територію; по-друге, взяти під контроль Царгород і вирішити проблему чорноморських проток, а також приєднати до себе Малу Азію, охопивши всі береги Чорного моря; нарешті, по-третє, реалізувати так званий „Грецький проект”, тобто відродити православну грецько-візантійську державу [3, с. 274]. „З Кримською війною закінчився третій період Східного питання і почався четвертий, останній період вирішення питання, яке повинне показати: чи велике слов’янське плем’я тільки числом своїм і простором займаної ним землі, або воно є великим й за внутрішнім своїм значенням; чи рівноправний воно член в сім’ї арійських народів; чи належить йому відігравати світову роль нарівні з його старшими братами; чи призначено йому утворити один з самобутніх культурних типів всесвітньої історії, а чи йому призначено другорядне значення васального племені, незavidна роль етнографічного матеріалу, що мусить жити собою своїх гордих володарів і сюзеренів?” [3, с. 277].

На четвертому етапі стає остаточно ясно, що не „магометано-турецький епізод в розвитку Східного питання” є основним. Туман розвіюється, і головні вороги опиняються tet-a-tet. М. Данилевський прогнозує в майбутньому грандіозне зіткнення Слов’янства з Германським світом, відчуття світової війни у його творах досить виразне. „Боротьба Слов’янства з Європою... не закінчиться, звичайно, в один рік, в одну кампанію, а займе собою цілий історичний період” [3, с. 277]. Результатом цього зіткнення має бути остаточно вирішення Східного питання, воз’єднання всіх слов’ян під владою російського царя, а духовним символом останнього – встановлення хреста над храмом Святої Софії в Константинополі.

Слід зазначити, що ця ідея не належить виключно М. Данилевському. Її підтримувало чимало російських мислителів консервативної спрямованості. Не випадково М. Данилевський ставить епіграфом до розділу „Царгород” у „Росії і Європі” такі рядки Ф.Тютчева:

И своды древние Софии
В возобновленной Византии
Вновь осенят Христов алтарь!
Пади пред ним, о Царь России,
И встань, как Всеславянский Царь!

Інший представник релігійного консерватизму – К. Леонтьєв, послідовно порівнюючи Візантію і слов’янський світ, робить висновок, що Росії слід відмовитися від активної політики у Західній Європі, змінивши її пріоритетний вектор на Південь – на Босфор. Тут геополітичний напрям „передвижения русской жизни” підкріплюється духовним зв’язком із православними народами колишньої Візантії. При цьому, неправославні елементи, що будуть включені до імперії, також повинні знайти власне

місце у „російському морі”. Сама ж імперія отримує принципово оновлений вигляд за рахунок ускладнення її структури на підставах власної культурно-історичної якості [4].

Російські геополітичні концепції не лишилися тільки на папері. Вони втілювалися у розробках Російського Імператорського Генерального штабу і були покладені в основу стратегічних планів бойових дій, починаючи з часів Анни Іоанівни. „Лише від стану флотилії і від указу Її Величності залежатиме, чи підуть наступного року в гирло Дністра, Дунаю і далі в Константинополь”, – доповідав 1735 року фельдмаршал Мініх у Санкт-Петербург. Блокаду Константинополя з моря і захоплення його з суші вважав остаточним завданням своєї місії головнокомандувач російських збройних сил на Балканах і в Архіпелазі граф О. Орлов у 1768 – 1774 роках. На кораблі Балтійської ескадри, поряд з необхідними припасами, завантажили величезну кількість ікон, бо знали – росіяни йдуть відновлювати православну Візантію. 1853 року, на початку Кримської війни, блискуча перемога у Синопській баталії породила чимало запитань серед чорноморських офіцерів – чому відкладається негайний десант на Босфор? І пізніше – у російсько-турецькій війні 1877 – 1878 років – напівзабуті сьогодні герої Шипки розбили турецьку армію під Шейново, Філіпполем і Андріанополем і вишли до передмість Константинополя. Навіть у Першу світову війну перед адміралом О. Колчаком ставилося завдання захопити Босфор. Для стратегічного десанту в Одесі вже гуртувалися козацькі полки.

Як бачимо, конкретна геостратегічна проблема чорноморських проток у поєднанні з гаслами загальнослов'янської єдності лишалася головним змістом геополітичних міркувань російських авторів, які вбачали центр інтересів Росії за морем, у Царгороді-Стамбулі, на турецьких берегах Босфору і Дарданелл.

Докорінно відрізняються від них українські геополітичні концепції, які з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття і актуалізувалися у зв'язку із спробою України створити власну, незалежну від Росії державу.

Якщо російські автори робили акцент на ідеологічному обґрунтуванні необхідності експансіоністських планів, то українські мислителі прагнули знайти геополітичний смисл самої України, так би мовити, „не відриваючись” від її національних кордонів. Правда, слід зазначити, що самі кордони українського етноареалу протягом останнього століття були значно поширені за рахунок освоєння Причорноморського степу. Територія Української держави часів Б. Хмельницького, відрізана Османською імперією і Кримським ханством від Чорного моря, одержала в результаті російських завоювань і приєднання так званої Новоросії надійний вихід до моря, а з ним – і можливість торговельних стосунків з Південною Європою і Близьким Сходом. На це слушно вказував ще М. Драгоманов, коли писав, що „без південних берегів Чорного моря Україна

неможлива як культурний край” [15, с. 446]. На відміну від його попередників, котрі наполягали на переважанні материково-річкового характеру української геополітики, М. Драгоманов підкреслював роль Чорного моря як „вікна у Європу” для України.

Першу власне геополітичну за характером концепцію чорноморської орієнтації України запропонував М. Грушевський. Навесні 1918 року він писав, що саме на узбережжі Чорного моря містяться справжні економічні і політичні інтереси України, а українці мають з народами Причорномор’я щільний історичний зв’язок, яким не слід нехтувати. „Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б повестися всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя” [16, с. 23].

Цю думку розвивав учень М. Грушевського С. Рудницький: „Спрямованість рік... у сукупності з фактом, що Чорне море, ця єдина добра границя України, примушує із природою необхідністю нашу батьківщину шукати головну політико-географічну опору на чорноморському узбережжі: польська і московська небезпека вимагатимуть від України, щоб вона свій політичний центр тяжіння перенесла на Чорне море, оперлася постійно і сильно на його узбережжі і шукала зв’язки і союзи з могутніми державами, які панують і мають інтереси в Передній Азії” [17, с. 138].

Після повернення з еміграції в Радянську Україну М. Грушевський знов порушує питання про величезне значення для республіки південних земель, про єдність України Центральної і Південної, України і Новоросії. „Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, „Новоросія” і „Україна” мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв’язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов’янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків... – вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – вяснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепі і в лісовій зоні” [5, с. 58].

Подальший розвиток та, вочевидь, своєрідну кульмінацію чорноморський вектор української геополітики отримав у працях Ю. Липи. Взагалі він присвятив морській стихії чимало поетичних рядків. „Море, – писав, зокрема, він, – це був простір без видимих границь і без видимих

перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабших, а проте небезпечний. Під ногами людини тут була завжди прірва і знищення. Плюскіт хвиль нагадував про смерть. І відразу, і зрозуміло, і просто смерть розкривалась перед тим, хто не знав хоч би про те, як посуватись цією блискучою, живою долонею стихій. Від небезпеки можна було вислизнути владним умінням, надлюдським зусиллям, – і потім всесильна радість опановувала людину, – чесна була і боротьба, і перемога. Перемога тут завжди була заслужена: людина в обличчі стихії ставала також стихією, – і відважна, і мовчазлива, і підзорлива, й відкрита, і передбачлива, й нападлива, і покорена найбільшій дисципліні, й вільна... Була між Богом і морем” [18, с. 387].

Ю. Липа розглядає Чорне море як вузол усіх рік України. „Річки — ці найзручніші магістралі давніх часів грали важливу роль у формуванні національних спільнот; річкова мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, нарешті – мови і релігії... Річкова система українських шляхів закінчується гирлами річок... Чорне море органічно пов'язано з українськими ріками виявленням і матеріальних, і духовних тенденцій української території” [6, с. 57 – 58].

Отже, Ю. Липа говорить про циркумпонтійську організацію геополітичного простору України. Чорне море і Кримський півострів – це не лише „точка опертя” й „комунікаційний центр” незалежної української держави, своєрідна сцена, за діями на якій спостерігає весь український народ. Якщо для Київської Русі і Хмельниччини, як перших спроб державотворення України, чорноморська орієнтація зовнішньої політики не була головною, то у 1917 – 1920 роках Українська держава робить практичні кроки щодо її реалізації. Згадаємо тут українізацію Імператорського Чорноморського флоту, мирні переговори Києва й Криму, претензії на Кубань як „заморську територію України”. Ані уряд М. Грушевського, ані гетьманат П. Скоропадського, ані Директорія С. Петлюри не відмовлялися від прав на Північне Причорномор'я і Крим. Всі вони демонстрували своє прихильне ставлення до циркумпонтійської доктрини. Понад те, С. Рудницький, як і Ю. Липа, вбачає у втраті Україною Криму „винесення смертного вироку” українській незалежності [19, с. 294].

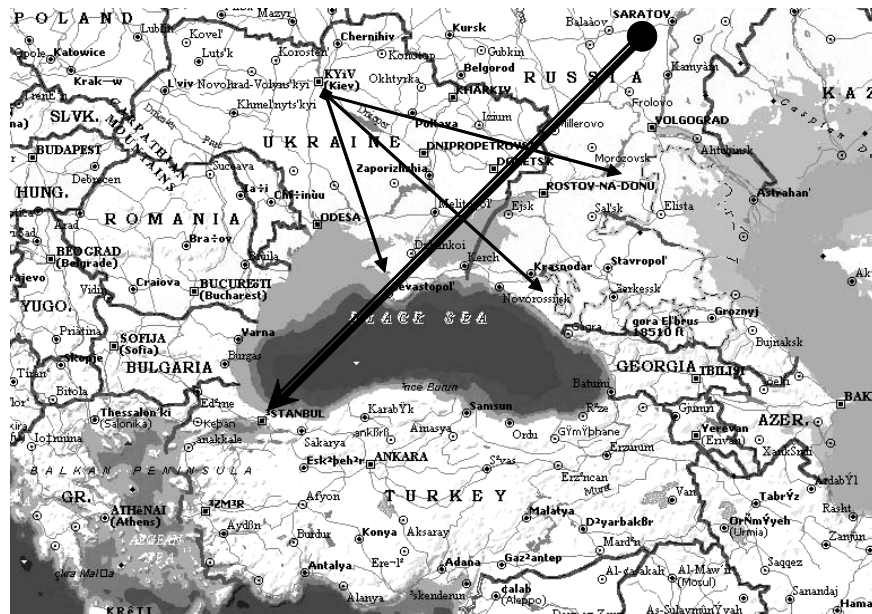
На думку Ю. Липи, чорноморський вектор української зовнішньої політики має проявитися у консолідуючій функції українського народу. Цей автор, як і Л. Биковський, пише про цілісність Чорноморського геополітичного простору, що „має власний геополітичний зміст, власну етнічну спільність і власні... торгові, культурні і державні традиції, що зробило однорідною психіку чорноморського населення. Проблема у тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільності у сучасній течії міжнародних стосунків знайти волю для єдності і динаміки”. Навколо Чорного моря повинна з'явитися політична сила, яка б виказала ініціативу „виявити волю цілого Простору до власного буття як політичної спільноти”

Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії

Роман Додонов

і взяла б на себе історичну відповідальність за цей крок. „Хто ж у першу чергу призначений самим Провідінням і історією задля перетворення цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини?.. Україна, воля її народа і маса її края” [Цит. за: 20, с. 6].

Російський та українські вектори геополітичних концепцій кінця XIX – першої чверті XX століття

Отже, чорноморський вектор у геополітичних міркуваннях ідеологів української революції 1920-х років спрямований на Таврію, Крим, Кубань та інші землі, населені українцями. У будь-якому випадку, українські геополітичні інтереси не такі масштабні, як російські, і уявлялися не на південному, а на північному узбережжі Чорного моря. Прагнення ж об'єднати навколо України інші народи Причорномор'я пояснюється не стільки економічним, дипломатичним, військовим потенціалом, скільки зрозумілим бажанням знайти місце молодій держави поза межами Російської імперії, створити новий світовий порядок, де б Україна відігравала впливовішу роль.

Завершуючи порівняння російських і українських геополітичних концепцій щодо Чорного моря, зазначимо, по-перше, що вони мали конкретно-історичний характер і обумовлювалися тодішніми особливостями відповідних держав у системі міжнародних стосунків. Здавалося б, цей факт не дає нам методологічних підстав для їх порівняння, але нагадаємо, що геополітика мислить категоріями

стратегічними, які не змінюються водночас із зміною зовнішньополітичного курсу чергового уряду – вони довгострокові. Тому, враховуючи історичні умови виникнення відповідних геополітичних концепцій, ми все ж повинні виносити з них уроки на майбутнє.

По-друге, у наведених геополітичних концепціях другої половини XIX століття переважає відверто експансіоністська позиція. Можливо, це можна пояснити загальним „духом епохи”, коли право сили вважалося природним. „Народи, які належать до одного культурно-історичного типу, – пояснює М. Данилевський, – мають природну схильність розширювати свою діяльність і свій вплив наскільки вистачить сил і засобів, так само, як це робить і кожна окрема людина. Це природне честолюбство невідворотно приводить в зіткнення народи одного культурного типу з народами іншого...” [3]. Звісно, такі настанови не можуть серйозно сприйматися ані політиками, ані науковцями у XXI столітті, але й сьогодні ні в кого не виникає особливих сумнівів у тому, що „територія як у природі, так і в суспільстві, постійно стає об’єктом конкуренції між різними засобами її використання, функціями місця” [21, с. 124].

По-третє, наведені геополітичні міркування вписуються в тойнібіанську концепцію „Виклику – Відповіді”. Якщо російська цивілізація відчувала Виклик з боку мусульманської, то й Відповідь їй обумовлює спрямованість російської чорноморської політики на Стамбул – Константинополь – Царгород. Якщо для новоствореної української держави такий Виклик йде з боку Росії, то й Відповідь має спрямовуватися в зустрічному напрямі. Звідси, до речі, й непомірні апетити національних лідерів щодо прилеглих до кордонів Української держави 1920-х років „східних територій” – аж до Каспійського моря.

По-четверте, специфіка геополітичних концепцій обумовлюється принципово різними потужностями, а, отже, й різними амбіціями Росії і України. Російська імперія, охоплюючи 1/6 суходолу, могла дозволити собі конкурувати із Західною Європою і висувати геополітичні завдання, які б суперечили інтересам останньої. Розгляд центру тяжіння чорноморської політики Російської імперії за морем став можливим саме тому, що Україна вважалася невід’ємною складовою „російського світу”. Українська самостійність болюче вдарила по імперській ідеї, потребуючи перегляду і значної корекції змісту геополітичних теорій. З іншого боку, українська геополітика (якщо така взагалі можлива) мала скромніше завдання: ідеологічно закріпити за Україною право на володіння північним узбережжям Чорного моря – спірними територіями Новоросії та Криму. І декларація циркумполітичного принципу організації геополітичного простору України лише підкреслює цей висновок.

Нарешті, по-п’яте, обидва чорноморські вектори не зникли назавжди в анналах історії, а й сьогодні проявляються у висновках науковців, у заявах представників деяких політичних партій, у програмах дій урядів

обох країн. Схоже, Росія ніколи не погодиться на втрату статусу супердержави після розпаду СРСР і національне приниження, що супроводжувало цю втрату. На цьому тлі геополітичні ідеї М. Данилевського чи К. Леонтьєва завжди знайдуть прихильників. „Крим може бути або російським, або турецьким. Українським Крим не буде ніколи”, – не раз доводилося чути в Сімферополі. „Без абсолютного контролю Москви над акваторією Чорного моря, – твердить сучасний російський геополітик М. Нартов, – неможливо говорити про припинення таласократичного впливу, що йде із Заходу, із атлантистської Туреччини – історично найдавнішого і найупертішого недоброзичливця Росії, або інших країн Середземномор'я, а цей контроль є можливим тільки після укладення повномасштабного договору” [22, с. 149].

Залишається додати, що пострадянська Україна своєю зовнішньою і внутрішньою політикою демонструє дивовижну невідповідність власним геополітичним інтересам, втрачаючи одну за одною непогані стартові можливості на Чорному морі. Свідомо чи підсвідомо копіюючи російських геополітиків, автори української стратегії роблять ставку на телурактичних заходах. Якщо для Росії такі методи є природними, обумовленими континентальним (євразійським) статусом цієї держави, то для України доцільнішими були б таласократичні тенденції. Проте, незважаючи на те, що ідеологи підкреслюють принципову різницю між Україною і Росією, українські геополітики все ще не усвідомлюють переваг, які відкриває Чорне море для нашої країни на Близькому Сході і в Середземномор'ї. Серед прикладів індивідуальності держави до питань реалізації циркумпонтійського проекту слід назвати практичне зникнення національного торговельного флоту; слабкість військово-морських сил та відмову від добудови ракетного крейсера „Україна” зокрема; розпродаж українського рибальського флоту; занепад суднобудівної промисловості; значне скорочення товарообігу у дунайських і чорноморських портах; неефективність міждержавних утворень типу ГУУАМ (після виходу Узбекистану – ГУАМ).

Перелік можна продовжувати, але й цього досить, щоб усвідомити: вітчизняна геополітика має три стратегічні вектори – західноєвропейський, євразійський і середземноморський. Жоден з них не можна перекреслити простою декларацією або навіть вказівкою Президента. Вони існують об'єктивно, що обумовлюється вже географічним розташуванням країни. Але водночас не можна не бачити, що середземноморський вектор був і лишається „заручником” перших двох векторів.

Література:

1. **Хаусхофер К.** Континентальный блок: Берлин - Москва - Токио // Элементы. Евразийское обозрение. - 1995. - № 7. - С. 32 - 36.
2. **Соловьев С. М.** Петровские чтения // <http://lib.ru/HISTORY/SOLOVIEV/chtenie.txt>
3. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. - СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета; Изд-во „Глагол”, 1995. - 432 с.
4. **Леонтьев К. Н.** Восток, Россия и Славянство. Философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872 - 1891). - М.: Республика, 1996.
5. **Грушевський М. С.** Степ і море в історії України // Український історик. - 1991 - 1992. - Ч. 110 - 115. - Т. 28 - 29. - С. 58.
6. **Липа Ю.** Предназначение Украины. - Нью-Йорк, 1953. - С. 57 - 58.
7. **Гаджиев К. С.** Введение в геополитику. Учебник для вузов. - М.: Издательская корпорация „Логос”, 1998. - 416 с.
8. **Дугин А. Г.** Основы геополитики. Геополитическое будущее России. - М.: Арктогея, 1997. - 249 с.
9. **Тихонравов Ю. В.** Геополитика: Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 2000. - 269 с.
10. **Шепелев М. А.** Глобалистика. Учебное пособие для студентов вузов. - Днепропетровск: ДНУ, 2001. - В 2-х ч.
11. **Никифоров А.** Геополитический смысл Украины (К постановке проблемы) // <http://boozers.fortunecity.com/caledonian/478/ar/3056.htm>
12. **Несук Н., Репринцев В., Каминский Е.** Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX века // Політична думка. - 1995. - №2 - 3. - С. 50 - 71.
13. **Держалюк Н., Виднянский С., Коваль В.** и др. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX столетия // Політична думка. - 1996. - №68 - 89.
14. **Порубежный С. О.** Краткий геополитический экскурс в украинский вопрос // Русский геополитический сборник. - Москва, б. г. - Вып. 1. - С. 51 - 55.
15. **Драгоманов М. П.** Письма на Надднепрянскую Украину. Литературно-публицистические труды. - Киев, 1970. - Т. 1. - С. 446.
16. **Грушевський М. С.** Нові перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії. - К., 1991. (Репринт 1918 р.). - С. 23.
17. **Рудницкий Л. С.** Украинское дело с точки зрения политической географии. - Берлин, 1923. - С. 138.
18. **Липа Ю.** Нотатник. Том 3 (Новели) // Липа Ю. Козаки в Московії. Історичний роман. - Львів: Червона калина, 1995. - 456 с.

19. Рудницький С. Л. К основам украинского национализма // Рудницький С. Почему мы хотим самостоятельную Украину. – Львов, 1994. – С. 294.
20. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів - Мюнхен, 1993. – С. 6.
21. Арманд А. Д. География через призму дополнительности // Вопросы философии. – 2004. – № 4. – С. 116 – 125.
22. Нартов Н. А. Геополитика: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 359 с.

Українсько-румунський діалог: без права на помилку

Олександр Парфенов,

кандидат політичних наук,

старший викладач

Національної академії оборони України

Українсько-румунські відносини можуть вийти на якісно новий, європейський рівень. Принаймні, саме в такому розвитку подій переконують атмосфера та результати останніх зустрічей керівників обох держав.

Швидке потепління відносин стало досить несподіваним для спостерігачів в обох країнах, які ще зовсім недавно перебували у стані своєрідної „холодної війни”. Слід нагадати, що Україна і Румунія увійшли в ХХІ століття із значним багажем невирішених проблем та взаємних претензій. Це ще донедавна тримало в напрузі не тільки українців і румунів, але й час від часу привертало увагу міжнародної спільноти. Передусім це стосується суперечностей щодо статусу острова Зміїний і порядку делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі, оцінки рівня задоволення прав і свобод своїх земляків відповідно в Румунії та Україні, економічних і екологічних наслідків відновлення Україною судноплавного каналу у гирлі Дунаю, румунських інвестицій, вкладених у Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд.

З означених причин відносини між Україною і Румунією постійно перебували в полі зору політологів. Серед найзмістовніших за фактичним матеріалом можна назвати праці таких науковців, як С. Віднянський, О. Маначинський, С. Кульчицький, Т. Кияк, А. Попок, Л. Чекаленко. До цієї тематики зверталися й вітчизняні ЗМІ, зокрема газети „Дзеркало тижня”, „День” та інші. У зазначених публікаціях українсько-румунські взаємини висвітлювалися в історичній ретроспективі станом на середину – кінець минулого століття. У цій розвідці автор чи не вперше прагне осмислити причини прорахунків попереднього періоду двосторонньої взаємодії та запропонувати нові підходи для її поліпшення.

Актуальність такої праці зумовлена багатьма чинниками, серед яких

необхідно виокремити прихід до влади в обох країнах нових лідерів, котрі прагнуть започаткувати новий етап відносин на засадах справжнього стратегічного партнерства. Це, у свою чергу, має спонукати науковців і політиків серйозно замислитися над питаннями пошуку нових форм співпраці, шляхів реалізації укладених домовленостей та угод.

Надія на потепління у діалозі між Києвом і Бухарестом з'явилась одразу після минулорічних президентських виборів у обох країнах. Щодо українців, то підставою для втішних прогнозів стало зниження в Румунії підтримки тих політичних сил, для яких антиукраїнська ідеологія була джерелом політичного капіталу. Окрім цього, нові лідери Румунії з перших своїх кроків продемонстрували виваженість і толерантність, готовність до вирішення суперечностей.

У контексті перелічених чинників відбулася низка знакових подій. Перша у їх списку – візит міністра закордонних справ Румунії Міхая Резвана Унгуряна до України в березні 2005 року. Після його консультацій з керівником МЗС України Б. Тарасюком було досягнуто домовленості про розблокування переговорного процесу з найважливіших питань двосторонніх відносин. Іншою важливою подією стала науково-практична конференція „Перспективи розвитку українсько-румунських відносин”, організована й проведена Національним інститутом проблем міжнародної безпеки при РНБО України під егідою Фонду Ф. Еберта 1 квітня 2005 року в Києві. Представники дипломатичного корпусу, провідних наукових установ, недержавних інституцій з Румунії і України чи не вперше за останній період обмінялися відвертими оцінками стану відносин, поглядами на причини та характер протиріч, накреслили шляхи їх вирішення.

Надзвичайно плідним був візит Президента Віктора Ющенка до Румунії 21 квітня 2005 року. Схоже, що українська дипломатія діяла за принципом „Не словом, а ділом”. Саме цим можна пояснити результативність переговорів на найвищому рівні, позитивний резонанс виступу В. Ющенка в румунському парламенті, зустрічей української делегації з румунськими вищими посадовими особами. Коментуючи журналістам стан українсько-румунських відносин, В. Ющенко подякував Траяну Бесеску за „мудру реакцію” на проблеми міждержавних взаємин. „Ми розуміємо, що в нас історичні взаємовідносини, сторінки, якими ми можемо гордитися. Проте маємо в цій спадщині і проблеми, тому будемо спільно їх вирішувати”, – наголосив Президент України.

За результатами переговорів сторони підписали політичну декларацію, в якій заявили про готовність до поліпшення співпраці двох держав. У цьому документі зазначається, що обидві країни переконані в необхідності зміцнювати взаємну довіру та поліпшувати політичний клімат між Києвом і Бухарестом. Відносини країн розвиватимуться в новій прагматичній європейській перспективі, а їхні лідери вестимуть відкритий діалог щодо

врегулювання невирішених „чутливих” проблем і налаштовані на їх розв’язання згідно з вимогами міжнародного права і законодавства обох держав.

Лідери України і Румунії вирішили створити на рівні президентів двосторонню комісію, що складатиметься з трьох підкомісій. Вони працюватимуть над проблемами судноплавного каналу Дунай — Чорне море, нацменшин, питаннями делімітації континентального шельфу і виняткових економічних зон у Чорному морі, а також врегулювання придністровського конфлікту [1].

У аналітиків з’явилися усі підстави говорити про певний прорив у всьому форматі проблематики двосторонніх відносин. Зокрема, сторони погодилися відновити переговори щодо делімітації континентального шельфу і виключних економічних зон. Більше того, Румунія пообіцяла відкликати свій позов до Міжнародного суду в Гаазі. На прес-конференції румунський президент підтвердив, що під час переговорів з В. Ющенком було знайдено „новий вихід із цього питання”. Він зазначив, що, оскільки зазначену проблему неможливо вирішити в Міжнародному суді до кінця 2005 року, то сторони розраховують впоратися з нею на той час власними зусиллями. „Створення комісії на рівні президентів із трьома підкомісіями саме й випробовує нашу здатність на рівні двох держав вирішити всі наявні спірні питання таким чином, а не в якихось міжнародних судових інстанціях”, – заявив Т. Басеску.

Що стосується каналу Дунай — Чорне море, то Україна і Румунія планують протягом кількох тижнів створити комітет на рівні міністрів транспорту, заступників міністрів закордонних справ, інших фахівців, які вирішуватимуть цю проблему. За словами В. Юценка, „професіонали мають сісти за стіл переговорів, вийти на механізм врегулювання цієї проблеми і за кілька днів запропонувати свої ініціативи президентам”.

Президенти підтвердили також бажання своїх країн суворо дотримуватися прав людини. У політичній декларації у зв’язку з цим наголошується на необхідності забезпечити належні умови життя української громади в Румунії та румунської в Україні. Під час бесіди української делегації з прем’єр-міністром Румунії Келіном Попеску-Теричану співрозмовники знову звернулися до теми співробітництва української та румунської громад. В. Ющенко наголосив на необхідності відкриття культурних центрів в Україні та Румунії. „Спільними зусиллями ми можемо зробити для двох громад важливу справу”, – сказав Президент України. Він заявив, що Україна готова виділити з державного бюджету кошти на підтримку подібних проектів і зауважив, що сподівається на відповідні кроки з румунської сторони. Румунський прем’єр підтримав ініціативу українського Президента. За його словами, національні меншини, навіть тривалий час перебуваючи на території іншої країни, мають зберігати свою ідентичність.

Обговорювалися також проблеми прикордонної співпраці, співробітництва в газовій сфері, можливості лібералізації візового режиму, зокрема, збільшення терміну дії багаторазових віз. Велику увагу приділялося долі румунських інвестицій, свого часу вкладених у Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд. Для розв'язання цієї проблеми сторони домовилися ініціювати зустріч на рівні міністерств економіки із залученням представників міністерства промислової політики. В. Ющенко заявив, що „в цьому питанні слід вийти на таку формулу, аби жодна зі сторін не постраждала”. „Мудрість і бажання сторін вирішити будь-яке складне питання – гарантія успіху”, – сказав Президент України.

Підбиваючи підсумки свого візиту, В. Ющенко зазначив: „Я приїхав, щоб подати руку Президентові Траяну Бесеску, румунській владі, румунським політичним силам. Тепер можу засвідчити, що моя рука не зависла в повітрі” [2].

Очевидно, що для утримання позитивної динаміки, котра з'явилась останнім часом у відносинах між двома країнами, необхідно зробити правильні висновки з попередніх прорахунків, аби не припуститися їх у майбутньому. Адже хоча попередній етап взаємодії також не обходився без діалогу на найвищому рівні, помітних успіхів у вирішенні проблемних питань не спостерігалось. Для прикладу, ще 1997 року було досягнуто домовленості вирішити питання делімітації морських просторів за два роки, але справа не зрушила з мертвої точки аж до початку 2005 року.

На думку автора, перешкодою для реалізації укладених угод і домовленостей були такі чинники:

1. Тональність у відносинах весь час задавала одна сторона – румунська. На жаль, ця тональність, особливо на початковому етапі, у багатьох випадках визначалась виключно власним баченням проблематики. Варіанти компромісів, що пропонувалися, не завжди вибудовувалися в межах чинного міжнародного права, а скоріш у площині „зведення історичних рахунків”. Це, у свою чергу, зумовлювало глуху оборону Києва, підозрілість до румунської дипломатії.

2. Українсько-румунський політичний діалог спирався лише на зусилля президентів країн в межах регіонального співробітництва. Він не збагачувався співпрацею на рівні урядів, міністерств, парламентарів, політичних партій. Показово, що лише в січні 2002 року, вперше за увесь час новітніх українсько-румунських відносин, було здійснено офіційний візит глави українського уряду до Бухареста. В його рамках відбулося лише друге засідання міжурядової українсько-румунської консультативної ради з питань торговельно-економічного співробітництва (після п'ятирічної перерви), а також перший бізнес-форум ділових людей України і Румунії [3]. Цей список „активності” можна продовжити.

3. Позитивна динаміка у розвитку українсько-румунських відносин час

від часу втрачалася. Ініціатива формування клімату переходила до політичних сил, не налаштованих на нормалізацію відносин. В результаті цього політична воля, необхідна для прийняття рішень, спрямованих на подолання проблем, нерідко ставала заручником негативних стереотипів.

4. Визначальну роль у досягненні двосторонніх угод відігравали переважно зовнішні, а не внутрішні чинники, що призводило до деформації розуміння суспільством укладених угод, сприйняття їх як вимушених. Попередній діалог не був позбавлений практики штучного „консервування” проблеми задля очікуваннях ситуативних дивідендів від геостратегічних проєктів майбутнього.

5. Недостатня інформаційна відкритість власних проєктів, результатів промислової діяльності у районах перетину економічних інтересів призводила до нагнітання підозри, формування джерел напруги і нестабільності в регіоні. Кожне таке загострення все більше розділяло Україну і Румунію, щоразу перетворювалось на складну для подолання політичну прірву. Щоразу небезпечно збільшувалась асиметрія в розумінні одне одного, в підходах до розв’язання проблем.

6. Можливості неурядових організацій фактично не використовувались, співпраця між науковими, аналітичними інституціями була декларативною.

Політичне потепління, яке спостерігається останнім часом, дає підстави для оптимістичних прогнозів. Але для того, щоб синхронізувати швидкість налагодження партнерства на рівні керівників держав та суспільства, варто замислитися над наступними заходами.

Кожна з країн повинна не тільки декларувати готовність до стратегічного партнерства, але й реалізовувати взяті зобов’язання, доводити свою готовність та здатність керуватися цінностями і принципами євроатлантичних організацій, повноправними членами яких вони хочуть стати. У обох країн однакові вектори зовнішньої політики, але з об’єктивних та суб’єктивних причин швидкість інтеграційних процесів різна. Зрештою, їх несхильність досягати компромісу шкодить іміджу і України, і Румунії. Чи можна розраховувати на повагу європейської спільноти, якщо обидві країни намагатимуться приєднатися до неї з багажем чвар і суперечок?

Українсько-румунські стосунки потребують переосмислення, наповнення новим змістом. Умовно цей процес можна назвати виробленням нової політики стосовно старих сусідів. Успіх тут не в останню чергу визначатиметься доданням негативних стереотипів на рівні різних верств суспільства. Досить риторичним видається запитання: якою кількістю вимірюються позитивні публікації в румунських ЗМІ щодо України? Десятками, одиницями? У свою чергу, в Україні вакуум інформації заповнювався лише з нагоди чергового приступу конфронтації. Відтак епістолярна дуель між Києвом і Бухарестом заклала систему

культивації негативного образу кожної із сторін. Для виправлення ситуації конче необхідно протиставити негативним стереотипам позитивні імпульси, запровадити динаміку пропагування, поширення та примноження чинників, які об'єднують народи. У цьому контексті важливо, щоб взаємне пізнавання та спілкування справді було взаємним. Для цього доцільно розвивати культурне співробітництво, яке не має зводитися лиш до офіційних обмінів делегаціями і фестивалів. Йдеться про спілкування, яке починається з низів.

Очевидно, в майбутньому необхідно буде реалізувати конкретні проекти співпраці між аналітичними центрами, урядовими організаціями, які б визначали спільні позиції, спільно здійснювали моніторинги, оприлюднювали їх результати. До таких проектів слід залучати неурядові організації, які б могли створювати спільні комісії з найбільючіших питань двосторонніх відносин. Інформаційна, організаційна та фінансова підтримка з боку ЄС дозволить підвищити формат і результативність цих заходів.

Можливо, варто подумати і над тим, щоб надавати шпальти вітчизняних газет для представників наукових кіл іншої сторони, створювати спільні молодіжні організації тощо.

Безумовно, було б самообманом приховувати, що між країнами і в подальшому зберігатиметься певний рівень конкуренції, особливо щодо економічних проектів у гирлі Дунаю та в басейні Чорного моря. Це подразник, який безпосередньо позначатиметься на атмосфері взаємовідносин. Але все залежатиме від того, наскільки країни готові дотримуватися чесних правил гри як в економіці, так і в політиці, особливо на тлі складних процесів, політичних трансформацій, які відбуваються в обох країнах. Щодо українців, то ми повинні бути переконані, що за будь-якої ситуації ніхто не повертатиметься до проблем двосторонніх відносин, які вже знайшли своє вирішення в укладених угодах.

Важливо зрозуміти, що доти, доки сприйняття пересічними громадянами країн укладених українсько-румунських угод буде перебувати в царині „історичних” жертв, „поступок” надії, плани на поліпшення стосунків не будуть реалізовані, а наша діяльність скоріше нагадуватиме перефарбування фасаду. Це визначає ту відповідальність, яка покладається на ЗМІ, недержавні організації, які могли б поглиблювати фарватер народної дипломатії.

Міцною основою добросусідства, налагодження взаєморозуміння може стати економічне співробітництво, спільні масштабні проекти з опорою на внутрішні інвестиції за підтримки міжнародних фінансових організацій. Варто звернути увагу на досвід українсько-польської взаємодії у цій сфері. Адже відносини українського і польського етносів мали періоди набагато драматичніші, ніж у випадку з румунами. Політична, наукова еліта двох країн спрямовувала свої зусилля на примирення. Було вироблено

концепцію, згідно з якою краще вдивлятись не в минуле, а в майбутнє, віднаходити шляхи для цивілізованого співробітництва. Підписання президентами України і Польщі спільного документа „До порозуміння та єднання”, заява Президента Польщі А. Квасневського „Глибоко людська формула „вибачаємо і просимо вибачити” має смисл навіть тоді, коли над будь-ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому”, стали цементуючим елементом добросусідства [4, с. 24].

Слід зазначити, що румуни у відносинах з угорцями також мають досвід врегулювання певних суперечностей.

Зрештою, все залежатиме від того, наскільки керівники держав, політики, науковці будуть послідовними у дотриманні курсу на добросусідство і партнерство. Очевидно, що ця справа потребуватиме неабияких зусиль. Найбільша складність буде в тому, щоби конкретними діями переконати суспільство, що це не чергова PR-акція, а новий етап відносин.

Література:

1. **Парфенов О.** З глухого кута завжди є вихід // Україна і світ. 2005.- №16 - 17.
2. Revista preseii romane (Curentul, Ziua, Azi, Curierul National). – 2005.
3. **Парфенов О.** Політичний вимір українсько-румунських відносин на рубежі XX – XXI століть // Політика і час. 2005.- №2.
4. **Литвин В.** Тисяча років сусідства та взаємодії // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан і перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

Торговельна лібералізація: конкуренція інститутів

Євген Ніколаєв,

економічний експерт

Українського центру структурного прогнозування

Вікторія Волощенко,

аспірант кафедри макроекономіки

і державного управління

Київського національного економічного університету

Розвиток сучасної світової економіки визначається такими трьома глобальними тенденціями, як регіоналізація, лібералізація та інтеграція. У попередньому матеріалі („Об'єднуючий регіоналізм”, Політичний менеджмент №4 (7), 2004) розглядалися нові риси двох з них, а саме регіоналізації та міжнародної інтеграції. Об'єктом уваги цієї статті є останній елемент трикутника – торговельна лібералізація. Це явище аналізується в контексті взаємодії та зв'язку тих основних інституційних структур, що йому сприяють, – регіональних торговельних угруповань (угод) та Світової організації торгівлі.

Історичні тенденції

Лібералізація в сучасних міжнародних економічних відносинах відіграє подвійну роль. З одного боку, вона важлива як процес, що супроводжує глобалізацію, розчищаючи їй дорогу від зайвих перешкод. З іншого – лібералізація є основою економічної інтеграції, принаймні, деяких її форм. Водночас інтеграція й лібералізація – якісно різні явища. Лібералізація – це механічне відкриття національного ринку шляхом зниження або усунення тарифних і нетарифних торговельних перешкод, стандартизації митних процедур, вдосконалення торговельної інфраструктури. Інтеграція ж пов'язана з міжнародним поділом праці, формуванням єдиного міжнаціонального господарського середовища, появою спільних узгоджених механізмів економічного регулювання. Вона не завжди спирається на зняття перешкод на шляху товарів та послуг (схема 1).

Схема 1

Співвідношення інтеграції та лібералізації

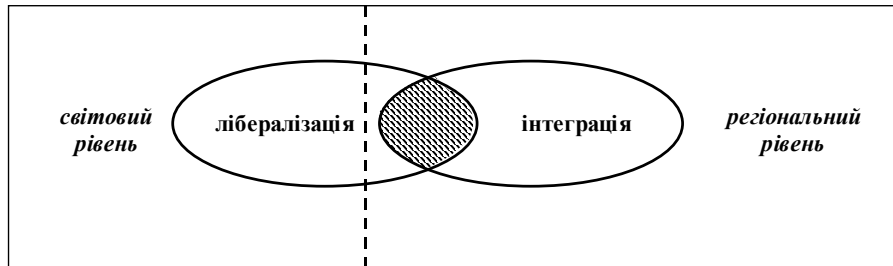

Рис. 1. Співвідношення інтеграції та лібералізації

Якщо вписати ці два явища в історичний контекст, то можна побачити, що економічна інтеграція – феномен відносно молодий. Він чітко заявив про себе лише в роки двох світових воєн¹, тоді як лібералізація бере початок у часи завершення епохи первісного нагромадження капіталу, тобто у другій половині XVIII – початку XIX століття. Звідси й низка відмінностей між ними.

Перш за все, лібералізація знаходить свій прояв і в економіці, і в ідеології, і в політиці, а сучасна інтеграція – це економічне явище, що спирається на ліберальну політику та ідеологію. По-друге, лібералізація (лібералізм) має під собою дуже розвинену та гнучку теоретичну основу. До неї можна віднести всю класичну школу політичної економії, починаючи з теорії абсолютних переваг А. Сміта, монетаризм, ідеологію та практику Вашингтонського консенсусу, різні нові моделі міжнародної торгівлі, практику пов'язування перспектив розвитку країни з рівнем її відкритості тощо. А теорія міжнародної інтеграції, крім того, що вимушено спирається на традиційні концепції міжнародної торгівлі, має уривчастий, емпіричний характер. Вона представлена головним чином:

³⁵₁₇ схемою своїх етапів, яка уміщується на одній сторінці;

³⁵₁₇ теорією митних союзів американця Дж. Вайнера та французького М. Бійо, що датується 1950 роком;

¹ Інтеграція розглядається як саме економічне, добровільне, а не воєнно-політичне, насильницьке явище. Примусова інтеграція під впливом політичного тиску мала місце у всі часи, вона призводила до формування імперіалістичних утворень, які з цієї причини мали нестійку основу. Зрештою, доля усіх імперій була однаковою: вони розпадались. Одним з останніх прикладів, на думку Ю. Шишкова, був розпад соціалістичного табору. Він вважає, що і РЕВ, і СРСР були не чим іншим, як продовженням Російської імперії, хоча й мали інші назви. Після Другої світової війни інтеграційні процеси в капіталістичному світі перейшли на економічну основу й набули сучасного вигляду.

³⁵₁₇ аналізом певних ефектів інтеграції (розширення та відхилення торгівлі);

³⁵₁₇ констатацією необхідності дослідження феномена реінтеграції;

³⁵₁₇ маловивченими неторговельними аспектами міжнародної інтеграції.

Водночас інтеграція активно набирає обертів, тоді як лібералізм, на думку І. Уоллерстайна, себе в історичному масштабі вичерпує [4, с. 6]. Звідси випливає, що у міжнародній інтеграції на сьогодні потенціал значно вищий. Лібералізація охопила як регіональний, так і глобальний рівні, а інтеграція сьогодні регіональна, і вона має перспективу вийти і на міжрегіональний, і на світовий рівень. Точніше, інтеграція – регіональний феномен, тому що здійснюється на відповідному рівні, але вже з глобальним охопленням, оскільки цей процес спостерігається у всіх куточках земної кулі. Можна сказати, що лібералізація згоряє, швидко злетівши у глобальну епоху на глобальну ж точку відліку. З'являються нові форми „відкритого регіонального протекціонізму”, які ігнорують традиційну ліберальну риторику, оскільки розраховані на різке закриття у випадку настання гострих кризових ситуацій. Отже, простежується своєрідна конкуренція як між лібералізацією та інтеграцією, так і між глобальним та регіональним рівнями розвитку цих процесів.

На регіональному рівні зменшення торговельних перешкод досягається у рамках двосторонніх преференційних угод та інтеграційних об'єднань, а в світовому масштабі – завдяки діяльності системи ГАТТ/СОТ. Обидва ці інститути виникли та почали розвиватись у 1940-і роки. Їх пріоритетність неоднакова, вона з плином часу змінювалась.

В середині ХХ століття країни вирішували найширше коло питань міжнародної торгівлі у формі двосторонніх угод. Регіональні економічні об'єднання тоді вже діяли, але їх було дуже мало. Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), укладена у 1947 р., була юридичною основою вирішення деяких торговельних завдань у багатосторонньому масштабі капіталістичного світу. Системі ГАТТ належав пріоритет за ступенем реального впливу на політику окремих країн. Він досягався за рахунок того, що система ГАТТ розвивалась поступово, починалась із незначних зобов'язань у невеликій кількості сфер торгівлі. Тому виконання цих правил не було обтяжливим для національних урядів. Прогрес у лібералізації торгівлі досягався на раундах переговорів, де нові домовленості закріплювались винятково консенсусом, а тому були прийнятними для всіх. Крім того, окрім післявоєнної Європи, ще не було великої потреби у розвитку регіонального співробітництва.

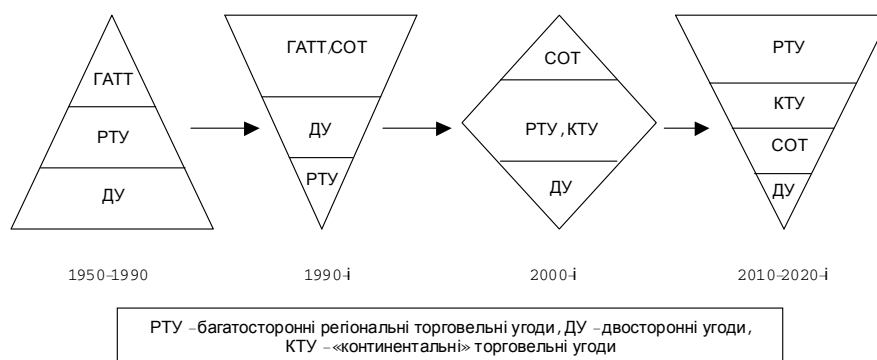
У 1990-х роках ситуація почала змінюватись. Внаслідок небезпечних викликів глобалізації регіоналізм посилювався. В результаті Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів 1995 року на місці ГАТТ виникла Світова організація торгівлі, яка, як міжнародний інститут, сама стала впливовим гравцем на світовому полі. Як наслідок, послабився

зв'язок між її діяльністю та інтересами окремих держав. Останні поступово схилялись до меншого дотримання правил СОТ. Відбувся „вибух” регіональних угруповань, що посилювався випереджаючими темпами у всіх регіонах світу, сприяючи вирішенню різних економічних проблем.

За менше ніж за десять років СОТ поступово втрачала свою ефективність, її бюрократизація суттєво зменшила гнучкість глобальної торговельної системи. Регіональні механізми, навпаки, посилили вплив на міжнародні процеси. Ситуація кардинально змінилась, хоча прихильники ідеології лібералізму цього не визнають і досі вважають СОТ панацеєю від усіх бід, а не всього лиш одним з доступних державам інструментів просування власних інтересів на світовій арені. Якщо окреслена тенденція збережеться, то ще за десять років регіональні угоди з лібералізації торгівлі отримають абсолютний пріоритет, а двосторонні домовленості стосуватимуться вузьких та специфічних проблем (схема 2).

Схема 2

Еволюція характеру впливу інститутів лібералізації торгівлі в координатах „вплив на економічну політику – охоплення питань”

Обґрунтування цих тенденцій потребує як уважнішого аналізу сучасного правового поля функціонування дво- та багатосторонніх торговельних домовленостей, так і порівняння принципів діяльності СОТ та інтеграційних об'єднань щодо торговельної лібералізації.

Формування правового поля

У своїй діяльності ГАТТ/СОТ керується принципом недискримінації. Він полягає в тому, що однакові торговельні правила застосовуються до всіх без винятку членів СОТ. Цей принцип реалізується шляхом застосування режиму найбільшого сприяння та національного режиму.

Режим найбільшого сприяння (РНС) у торгівлі товарами,

сформульований у Статті I ГАТТ, гарантує застосування країною однакових зовнішньоторговельних правил щодо всіх інших країн. Національний режим, закріплений у Статті III ГАТТ, забезпечує надання імпортованим товарам умов, що є не гіршими за ті, що надаються товарам, виробленим усередині країни.

Однак в Угодах закріплено цілу низку винятків з режиму найбільшого сприяння. До них належать преференційні угоди, укладені ще до створення ГАТТ, а також зони вільної торгівлі та митні союзи.

Загальною рисою преференційних угод була наявність особливих (більш м'яких, ніж ті, що діяли щодо решти країн) торговельних правил щодо одного або кількох партнерів преференційної угоди. Такі угоди існували, наприклад, між США та Кубою, Чилі та Аргентиною, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом (Бенілюкс). Теоретично застосування більш м'яких правил до однієї або кількох країн є прямим порушенням принципу недискримінації в частині РНС. Однак насправді їх дія була дозволена.

Незастосування до зон вільної торгівлі та митних союзів РНС регламентується Статтею XXIV ГАТТ. Мета включення цієї статті в текст ГАТТ видавалась очевидною. Було необхідно сприяти якнайлегшій лібералізації міжнародної торгівлі. І регіональні торговельні угоди (РТУ, саме таку назву в ГАТТ отримали усі преференційні угоди та договори про створення зони вільної торгівлі) якнайліпше підходили на цю роль, оскільки зменшували торговельні бар'єри між учасниками. Їх було небагато, і правила, що регулювали їх діяльність, усіх задовольняли.

До ГАТТ було включено три умови, які мають виконуватися регіональними угрупованнями:

1. Не підвищувати рівень торговельного захисту проти третіх країн порівняно з рівнем, що існував на момент створення угруповання.
2. Країни-члени повинні знизити податки у взаємній торгівлі до нуля та усунути інші торговельні обмеження, несумісні з правилами ГАТТ. Практично жодна з існуючих РТУ поки що не виконує цієї вимоги.
3. Необхідно покривати практично всю взаємну торгівлю угруповання. При цьому не уточнюється, що мається на увазі під „практично” всією торгівлею.

1995 року набула чинності Домовленість про тлумачення Статті XXIV ГАТТ 1994 року, яка дещо уточнила правила діяльності РТУ. Діяльність регіональних угод з торгівлі послугами була дозволена відповідно до Статті V ГАТС. Нарешті, 1996 року в структурі СОТ було сформовано Комітет з регіональних торговельних угод – КРТУ. Його мета – інтерпретація формулювань цих правил і на цій основі визначення того, чи відповідає та чи інша регіональна міждержавна угода правилам СОТ.

СОТ визнає, що наявні правила, які регулюють діяльність РТУ, у реаліях сьогодення недостатні та неадекватні, а КРТУ не виконує

покладених на нього завдань. Але якби головною проблемою було визначення того, чи є та чи інша угода регіональною торговельною за правилами СОТ, то проблеми б не існувало. Визнання чи невизнання того або іншого інтеграційного угруповання зоною вільної торгівлі чи митним союзом має принципове значення при врегулюванні торговельних спорів, і саме з цієї причини воно є важливим. Тому одним із завдань Дохського раунду багатосторонніх торговельних переговорів є розробка нових правил та інструментів взаємодії СОТ та РТУ.

Річ у тім, що кількість РТУ в світі швидко зростає. Якщо з 1948 по 1994 рік ГАТТ отримав 124 нотифікації про укладання РТУ, то з часу заснування СОТ (січень 1995 року) остання отримала 130 нотифікацій. Очікується також, що до кінця 2005 року кількість діючих регіональних торговельних угод у світі перевищить 300. Отже, спостерігаємо надзвичайне зростання швидкості утворення РТУ. Протягом першого періоду (1948 – 1994 роки) укладались в середньому 2 – 3 РТУ на рік, а за другий період (1995 – 2003 роки) швидкість зростає в геометричній прогресії: до 16 – 17 РТУ щороку. Якщо така тенденція триватиме, то сам принцип „порушення принципу РНС”, за яким діють усі РТУ, отримає перевагу над глобальною системою ГАТТ/СОТ, яка ретельно намагається впроваджувати в економічні реалії протилежний підхід. Такі тенденції свідчать про більшу економічну доцільність саме регіональних торговельних угод, а не системи ГАТТ/СОТ.

Дослідник інтеграційних процесів Ю. Шишков наголошує на одній проблемі: „Практики... редуціюють феномен інтеграції до самого юридичного факту заснування зони вільної торгівлі або митного союзу... Цей феномен... ототожнюється із формуванням регіональних торговельних блоків. Як тільки дві або більше країн укладають договір про зону вільної торгівлі чи митний союз, то ці країни автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або щонайменше таких, що інтегруються... Такий підхід означає... що інтеграція – це не реальний процес наростання господарської взаємозалежності та політичної взаємодії відповідних країн, а підписи їх представників під відповідною угодою” [7, с. 20 – 21]. Але проблема не тільки в тому, що процес підмінюється формою. Після заснування СОТ групи країн почали створювати зони вільної торгівлі або митні союзи не для того, щоб посилити між собою інтеграцію, а для уникнення звинувачень у порушенні режиму найбільшого сприяння при наданні торговельних пільг одна одній. Тобто, РТУ – один з легальних шляхів „обходу” зобов’язань, взятих на себе членами багатосторонньої торговельної системи, яку уособлює СОТ.

147 з 148 членів СОТ (окрім Монголії) беруть участь хоча б в одній РТУ або ведуть переговори про її створення. Це засвідчує, що сьогодні регіональні торговельні угоди на одному рівні із СОТ сприяють розвитку міжнародної торгівлі. Виникає своєрідна конкуренція між цими двома

інституційними формами сприяння міжнародній торгівлі. Але ж СОТ, зі свого боку, бажає розробити такі правила, які б дали їй змогу хоча б частково контролювати діяльність РТУ, бути над ними в ієрархії суб'єктів міжнародної правової торговельної інфраструктури. Тому, в рамках Дохського раунду багатосторонніх переговорів, СОТ розглядає низку проблем функціонування РТУ, що окреслені у документі під назвою „Компендіум питань, що стосуються регіональних торговельних угод” [9].

Головним чином, аналізується практика застосування або інтерпретації існуючих положень СОТ, які відносяться до РТУ. Інші питання мають концептуальний характер і стосуються глибокого дослідження зв'язків між багатостороннім та регіональним підходами, а також рис РТУ, які проявилися протягом останніх років і не були повністю відображені в чинних нормах СОТ. Заходи, які пропонується впровадити щодо взаємодії СОТ з РТУ, об'єднані у семи групах і наведені у **таблиці**.

Тональність цих заходів свідчить про прагнення СОТ регулювати діяльність РТУ, встановити для них певні межі й правові рамки. Вона намагається стати „надрегіональним” регулюючим органом, тоді як РТУ функціонують не **під** СОТ, а **паралельно** з нею. Отож як тільки країни винаходять ефективний спосіб боротьби з тотальною торговельною лібералізацією, то на їхньому шляху виникає нова перепона. Тобто, питання взаємодії з РТУ розглядається дещо однобічно. СОТ під співпрацю, вочевидь, розуміє можливість контролювати діяльність та диктувати „правила поведінки”, хоча РТУ розвиваються за своїми правилами та за власною, внутрішньо притаманною їм логікою. Якщо в рамках СОТ сформулюються надто жорсткі, негнучкі правила функціонування РТУ, то вони, напевно, будуть порушуватися й інколи відкрито ігноруватися. Справа в тому, що суттєво асимілювати РТУ у систему ГАТТ/СОТ неможливо, оскільки принципи їх діяльності абсолютно протилежні.

Регіонально-глобальна діалектика

Чинником, що підштовхує СОТ до намагання „очолити” регіональне співробітництво, є, як вказувалося вище, утвердження пріоритетності регіональних форм економічної взаємодії над глобальними. Ця теза потребує певної аргументації.

Одразу підкреслимо, що однозначної відповіді на питання, котра з двох інституційних форм лібералізації торгівлі (регіональна чи глобальна) ефективніша, немає. Майже всі країни-члени СОТ одночасно беруть участь в кількох РТУ (країни ЄС та Мексика є учасниками понад 10 РТУ; Бразилія, Колумбія, Венесуела, Чилі та деякі країни Центральної Америки є членами від 5 до 10 РТУ кожна). Деякі члени РТУ ще не увійшли до складу СОТ. До них належать менш розвинені країни, докладну інформацію про торговельну політику яких отримати й проаналізувати

досить складно. Тому визначити вплив на державну зовнішньоекономічну політику окремо СОТ та окремо РТУ не просто.

Таблиця

Аспекти діяльності регіональних торговельних об'єднань, що розглядаються СОТ в рамках Дохського раунду переговорів

Група проблем, пов'язаних з регулюванням РТУ	Що конкретно слід розглянути /зробити
1. Основні вимоги СОТ до транспарентності (прозорості) РТУ.	Необхідно: - визначити період часу, за який СОТ має отримати нотифікацію про укладення нової РТУ; - оскільки СОТ не отримала нотифікацій про багато діючих РТУ, зокрема про преференційні режими між країнами, що розвиваються, необхідно передбачити механізм „пізньої нотифікації“ (counter-notification); - РТУ повинні надавати повну інформацію, в тому числі статистичну, про свою діяльність; - РТУ повинні надавати звіт про стан імплементації досягнутих домовленостей про лібералізацію торгівлі до КРТУ щонайменше кожні два роки.
2. Механізми багатостороннього нагляду для РТУ. Нагляд над діяльністю нотифікованих РТУ існує на багатьох рівнях і здійснюється з різною глибиною. Для нагляду був створений КРТУ. Однак разом з ним нагляд здійснюють і окремі робочі групи.	Поліпшення діяльності за цими напрямками передбачається у таких аспектах: - на КРТУ повинна бути покладена функція системного аналізу результатів діяльності РТУ; - нагляд має здійснюватися виключно КРТУ; - досвід діяльності КРТУ засвідчив, що дві пов'язані цілі перевірки РТУ – збір інформації про конкретну РТУ і визначення того, чи відповідає ця РТУ релевантним правовим вимогам – викликають проблеми. Через різну інтерпретацію правил, критеріїв, закладених у правилах, механізм перевірки засвідчує свою неефективність вже понад 40 років; - значний негативний вплив на співпрацю СОТ та РТУ чинить потреба вирішення торговельних спорів. Вона часто призводила до паралічу процесу перевірки нотифікованих РТУ; - досі не з'ясовано правового статусу в СОТ тих РТУ, що не пройшли процес перевірки. На практиці у цьому випадку вони вважаються „допустимими або такими, що вважаються сумісними з правилами“ тощо.
3. Зв'язок між специфічними для РТУ процедурами СОТ та іншими правилами СОТ.	- одним з центральних питань цієї групи є те, чи слід вважати Статтю XXIV ГАТТ такою, що обмежує дію тільки режиму найбільшого сприяння або також й інших вимог ГАТТ. На практиці застосовувались обидва підходи; - не зрозуміло, чи стосується виняток з РНС, закладений у Статті XXIV ГАТТ, тільки положень, що містяться у тексті ГАТТ, чи він має відношення до усіх багатосторонніх угод.
4. Взаємозв'язок специфічних для РТУ процедур СОТ.	Уточнення потребують: - розуміння вимог Статті XXIV ГАТТ, зокрема: чи вимагається від РТУ не збільшувати торговельні бар'єри загалом або не збільшувати кожний конкретний бар'єр тощо; - розуміння вимог Статті V ГАТТ.
5. Інтерпретація окремих формулювань, що містяться у XXIV статті ГАТТ.	Співним є трактування таких положень: „основний“. У параграфі 8 цей термін застосовується тричі: „основна частина торгівлі“ (параграфи 8 (a) (i) і 8 (b)), „в основному такі ж мита та інші засоби регулювання торгівлі“ (параграф 8 (a) (ii)); - термін „інші обмежувальні засоби регулювання торгівлі“, що двічі використовується у параграфі 8, не визначений у жодному документі СОТ; - виникло питання щодо того, чи дозволяється застосування преференційних тарифних ставок, що є нижчими за ставки РНС, але не є нульовими. Хоча таке застосування суперечить вимозі параграфу 8 про скасування мита й інших обмежувальних заходів відносно основної частини торгівлі, воно все ж таки сприяє лібералізації торгівлі і в деяких випадках стає першим кроком до скасування з часом відповідного мита; - необхідно розробити процедуру, згідно з якою здійснюватиметься компенсація третім сторонам, які постраждали від створення РТУ.

Торговельна лібералізація: конкуренція інститутів

Євген Ніколаєв, Вікторія Волощенко

Група проблем, пов'язаних з регулюванням РТУ	Що конкретно слід розглянути/зробити
6. Інтерпретація окремих формулювань, що містяться у V статті ГАТС.	☐ інтерпретація значення слова „істотний” у словосполученнях: „охоплення істотної кількості галузей”, „істотно усуває будь-яку дискримінацію”; ☐ існує думка, що перелік винятків, які дозволяють зберігати окремі дискримінаційні заходи, не є вичерпним; ☐ „та/або” (параграф 1 а)); ☐ „протягом розумного періоду” (параграф 1 б)); ☐ „більш широкий процес економічної інтеграції” (параграф 2); ☐ ступінь гнучкості умов, яку слід забезпечити країнам, що розвиваються, відповідно до параграфу 3 а); ☐ „важливі комерційні операції” (параграф 6).
7. Взаємодія між регіональними торговельними угодами та багатосторонньою торговельною системою.	Дискусійними є такі питання: ☐ у традиційній концептуальній дискусії „регіоналізм vs. глобалізм” було показано, що розвиток РТУ сприяє розвитку та зміцненню багатосторонньої торговельної системи. Однак фундаментальні зміни, що відбулись у географії та охопленні питань на регіональному рівні, ставлять під сумнів ефективність взаємодії регіонального та глобального рівнів світової торгової системи; ☐ одночасне, перехресне членство країни у кількох РТУ загалом негативно відбивається на торгівлі та інвестиційній діяльності через ускладнення правил визначення, наприклад, країни походження. Однак воно ж сприяє прискоренню лібералізації торгівлі. Це питання потребує подальшого вивчення; ☐ вироблення правил торгівлі в межах регіональних інтеграційних угруповань здатна суттєво вплинути на глобальні торговельні правила; ☐ дуже важливим питанням є створення у багатьох РТУ органів з вирішення спорів, які функціонують за правилами, що суперечать з нормами СОТ. У таких випадках дуже часто правила РТУ мають перевагу над правилами СОТ, що може призвести до звуження тих прав, які члени СОТ мали раніше. Однак було зроблене зауваження, що правила РТУ застосовуються тільки у тих сферах, які СОТ не регулює.

(Укладено за [9]).

Можна вважати, що зобов'язання членів СОТ щодо товарів, послуг та захисту прав інтелектуальної власності сягають далеко за рамки спектра лібералізації, що передбачається більшістю регіональних торговельних угод, але водночас рівень зобов'язань у РТУ загалом вищий, ніж у СОТ. Іншими словами, СОТ намагається охопити максимально можливе коло питань, а РТУ фокусуються на кількох головних для них моментах, у яких досягають значного рівня синергії. І коло питань, які охоплюють РТУ, поступово розширюється.

Інша важлива особливість полягає в тім, що іноді в рамках РТУ здійснюються такі **торговельні** кроки, які поки що не є предметом СОТ. Це, наприклад, впровадження конкурентної політики замість практики антидемпінгових розслідувань для членів угруповання. Не слід забувати й того, що в РТУ вирішується і низка **неторговельних** проблем.

На прикладі зміни тарифних бар'єрів можна бачити принципову різницю в підходах. СОТ вимагає від країн обмежити верхню межу митних ставок (механізм „зв'язаних тарифів”), тобто країни можуть маневрувати митними ставками в певних межах. РТУ ж, навпаки, вимагає зниження митних тарифів до нуля, тому країни можуть змінювати тарифи тільки в

одному напрямку. Тобто СОТ орієнтується на **максимум** тарифної ставки, а РТУ – на її **мінімум**.

Ще один аспект питання полягає в тому, що СОТ та регіональні торговельні угруповання вирішують дещо різні завдання. Членство в СОТ означає, у першу чергу, певну стандартизацію зовнішньоторговельного режиму та законодавства країни, підтверджує їх сумісність зі світовими нормами. Зняття тарифних та деяких інших торговельних бар'єрів торгівлі завдяки діяльності СОТ до певної міри компенсується застосуванням нового неопротекціоністського інструментарію [6], розгляд якого виходить за межі нашої розвідки. Звичайно, лібералізація торгівлі відбувається і завдяки СОТ (через принцип надання режиму найбільшого сприяння), але не настільки швидко і справедливо, як цього багатьом хотілося б. Аби компенсувати цей недолік, існує ціла низка РТУ, спрямованих саме на розвиток торгівлі між їх членами. З цієї причини РТУ стали настільки популярними. Вони надають їх учасникам саме той рівень відкритості ринків основних партнерів, який їм потрібен.

Вважається також, що метою створення РТУ є так зване „випробування ініціативи” задля впровадження змін на багатосторонньому рівні. До того ж, це „випробування” на регіональному рівні коштує країнам значно менше, ніж на багатосторонньому. І слід спочатку перевірити бажаність якихось змін у торговельній та інших сферах на регіональному рівні, перш ніж витратити на укладання багатосторонніх угод значні кошти.

Створення РТУ допомагає великим регіональним блокам виступати єдиним фронтом на багатосторонніх переговорах та отримувати більше переваг, ніж би це було без таких блоків; зовсім малі країни, що приєднуються до РТУ, також отримують певний голос (вагу) на багатосторонній арені, якої б вони не мали взагалі, якби діяли самостійно.

Мотивуючим чинником до регіональних ініціатив є те, що система ГАТТ/СОТ досить слабо допомагає розв'язувати соціальні питання. Погляди багатих та бідних країн на вирішення їх значно відрізняються. Тому об'єднання в РТУ, з одного боку, багатих країн та, з іншого, країн бідних допомагає їм гармонізувати свої погляди щодо поліпшення цієї проблеми [1].

Вчені М. Буш та Г. Мілнер вважають, що причиною регіоналізму є те, що набагато легше збалансовувати конфліктні економічні інтереси різних груп (національних фірм та компаній) у регіональному, більш обмеженому контексті, ніж у менш обмеженому багатосторонньому. Цей аргумент, на їхню думку, поєднує регіоналізм та багатосторонність в одне ціле як взаємодоповнюючі елементи [8].

Слід згадати також про те, що багато з членів СОТ „грають” за її правилами близько 60 років (тобто обізнані значно краще тих, хто лише вступає), отже, отримують найбільше благ, а інші йдуть лише домовлятися.

Відомо, що країни, що розвиваються (а їх 80 % серед членів СОТ), щороку втрачають від міжнародної торгівлі за правилами СОТ 100 мільярдів доларів США [3]. Отже, економічно доцільніше бути засновником нового союзу, тобто створювати власні „правила гри” (під себе, під свою економічну систему) з такими ж новачками, як і сам. Бажаним є об’єднання (застосування правил вільної торгівлі) між країнами з однаковим рівнем економічного розвитку, оскільки „...різний рівень факторної продуктивності (тобто віддачі від вкладеного капіталу та праці) робить різною вартість фізично однакових ресурсів. Тому різна величина факторного доходу робить економічних суб’єктів нерівними при формально рівних правилах торговельної гри” [5].

Існує ще одна проблема, яка стосується того, що відбулося ототожнення регіональних **торговельних** угод з регіональними **інтеграційними** угрупованнями. Це мало два наслідки.

По-перше, нині вважається, що **економічна** інтеграція – це обов’язково **торговельна** інтеграція. Те, що інтеграційні угруповання насправді вирішують набагато більше питань, ніж просте сприяння торгівлі, до уваги не береться, оскільки загальноприйнята схема етапів інтеграції Б. Баласси – це схема етапів поглиблення виключно торговельної співпраці (з обмовкою на виникнення на останньому етапі, тобто економічному союзі, валютної компоненти, яку мало хто бере до уваги).

По-друге, СОТ не могла би регулювати діяльність **економічних** угруповань, але, оскільки вони отримали назву **торговельних**, то автоматично потрапили в поле її компетенції. Звідси і небажання СОТ на рівних співробітничати з РТУ, і спроба отримати контроль над їх діяльністю. Насправді СОТ та РТУ покривають різні сфери економічних стосунків між країнами, різні напрями державної політики.

Якщо СОТ – це стандартизація правил торгівлі (а не її тотальна лібералізація!) плюс певні поступки у кількох інших сферах (захист інтелектуальної власності тощо) плюс стабілізація зовнішньоторговельного законодавства, то РТУ – це справжня внутрішня лібералізація, сприяння інвестиціям, захист від негативного впливу середньострокових циклів та світового фінансового ринку. Тому СОТ мала би відмовитись від спроб встановлення правил гри для інтеграційних груп та обмежитися сприянням розвитку тих РТУ, які є торговельними та юридично оформлені як угоди, а не як міжнародні організації. А інтеграційним угрупованням непогано було б повернути назву „інтеграційні угруповання”², зафіксувавши це у відповідних документах.

² СОТ дуже вміло вийшла з явної невідповідності Європейського Союзу як інтеграційного об’єднання назві „торговельна угода”. ЄС є єдиним колективним членом СОТ і у її діяльності виступає як одна сторона, а не як 25 країн. Невідповідність інших об’єднань цій назві не впадає в око, тому СОТ це питання ігнорує, аби не бути позбавленою впливу на процеси міжнародної економічної інтеграції.

Глобальні зміни ефективності?

На підставі доволі неоднозначного досвіду, лише окремими „мазками” змальованого вище, можна констатувати, що на сьогодні немає однозначної відповіді на багато питань, зокрема:

³⁵₁₇ чи доповнюють одне одного регіональні та глобальні зусилля щодо торговельної лібералізації, чи, навпаки, надмірна увага до співробітництва на регіональному рівні спроможна зруйнувати світову торговельну систему чи перетворити її на номінальну?

³⁵₁₇ поки що неможливо визначити, чи призведе посилення регіоналізму до більш або менш вільної торгівлі на глобальному рівні;

³⁵₁₇ чи полегшать інтеграційні мегаблоки укладання нових багатосторонніх угод, чи, навпаки, зроблять досягнення консенсусу практично неможливим?

³⁵₁₇ чи не є швидке зростання форматів і кількості регіональних угод ознакою розчарування у глобальній торговельній системі?

Останнє питання виникло не на порожньому місці. По-перше, тоді як багато країн вважають лібералізацію торгівлі одним з пріоритетів, її швидкість на світовому рівні не є постійною і в останні роки знижується. Подальший розвиток багатосторонньої системи торгівлі, яку уособлює СОТ, все більше ускладнюється через конфлікт інтересів між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Останній саміт СОТ в Канкуні у вересні 2003 року був провалений саме з цієї причини. Розвиток СОТ, отже, сьогодні уповільнюється і, можливо, у майбутньому зупиниться взагалі.

Більше того, почали з'являтися дослідження, які вказують на зниження ефективності діяльності СОТ [2]. Так, МВФ вважає, що СОТ перестав виконувати свої функції і перетворюється на декоративну організацію. Основна причина полягає в тому, що численні пільги та преференції, які отримують її члени, дискредитують саму ідею угод про вільну торгівлю. Бюрократизм Світової організації торгівлі вступає в конфлікт із надзвичайним динамізмом, притаманним розвитку світової економіки.

Ставиться під сумнів й ідея про зв'язок членства країни в СОТ з її торговельною політикою та стимулюванням торгівлі. Цей зв'язок доволі незначний. Часовий лаг між вступом в організацію та лібералізацією ринків вимірюється роками. З цього професор Каліфорнійського університету Е. Роуз робить висновок, що „сьогодні значно більшої ефективності у зовнішній торгівлі країна може досягти шляхом укладання двосторонніх торговельних угод зі своїми традиційними торговельними партнерами, а також через участь у регіональних торговельних союзах”. Він відзначає, що помітної різниці між торговельною політикою країн-членів СОТ та країн, що перебувають поза нею, немає.

Отже, сьогодні в економічних колах світу панує думка, що без вступу країни до СОТ обійтися не можна, оскільки членство в СОТ є обов'язковою

умовою для вступу до будь-якого РТУ, що перебування поза межами СОТ гарантує скорочення обсягів виробництва та зниження добробуту населення. Однак, на нашу думку (див. **схему 2**), все ж таки перевага буде в наступні роки віддаватися саме регіональному рухові, який є новим протекціоністським заходом країн, що потерпають від недосконалих правил СОТ. Як не намагається економічна думка довести, що в світі поширюється лібералізм, але насправді, на тлі боротьби СОТ з митними тарифами, кількість нетарифних бар'єрів з кожним роком зростає. Перелік нетарифних методів у світі сьогодні сягає тисячі найменувань. Коли економічна практика свідчить на користь протекціонізму, жодна ліберальна економічна теорія не зможе цьому запобігти.

Література:

1. **Барі Л.** СОТ: Проблеми членства України та його наслідки (Регіональні і багатосторонні торговельні домовленості: взаємне доповнення чи заміна?) // Книгозбірня державного управління. – К., 2004.
2. **Белоусов А.** Клуб сомнительных преимуществ. // Компаньон. – № 40 (348), 3 октября 2003 г. – С. 26 – 27.
3. **Бондарчук А.** ЕЭП: истоки и перспектива. – http://rk.org.ua/weblog/651_1.html.
4. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века. – М.: Логос, 2003.
5. **Жалило Я.** ВТО и неравное равенство его членов. // Економіка і держава. – 2003. – №11. – С. 2 – 4.
6. **Николаев Е.** Свобода запретов. // „День”. – 31 января 2004. – С. 5.
7. **Шишков Ю. В.** Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: III тысячелетие, 2001.
8. **Bush, Marc and Helen Milner.** The Future of the International Trading System: International Firms, Regionalism, and Domestic Policies, in Stubbs and Underhill, 1994, pp. 259 – 276.
9. Compendium of Issues Related to Regional Trade Agreements: Background Note by the Secretariat. WTO document No. TN/RL/W/8/Rev.1 of 1 August 2002. – <http://www.wto.org/>.

Тенденції зміни ролі сил і засобів у проведенні міжнародних миротворчих операцій

Володимир Троцько,

кандидат військових наук,
старший науковий співробітник

Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Сергій Акулов,

старший викладач кафедри спеціальних операцій
Національної академії внутрішніх справ України

Лариса Троцько,

науковий співробітник

Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Автори пропонують власний підхід до розуміння суті міжнародних миротворчих операцій, який, на їхню думку, дозволить визначити сучасні тенденції, що характеризують роль сил і засобів у таких акціях.

Міжнародні миротворчі операції (ММО) як явище міжнародної політики стали практикуватися після 1945 року – року створення Організації Об'єднаних Націй. В історичних вимірах цей термін виявився не таким тривалим, щоби дослідники змогли остаточно визначитись з оцінкою цього досить специфічного виду врегулювання воєнно-політичних конфліктів. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши праці як українських, так і зарубіжних авторів. Дехто з дослідників акцентує увагу на військовій спрямованості ММО, позаяк участь збройних формувань у них значно, а часто й вирішально впливає на результат [1; 2; 3]. Дехто вважає, що політичні наслідки таких операцій значно важливіші, бо від політичного примирення сторін залежить результат всієї ММО [4].

В цій ситуації важливо визначити сучасні тенденції застосування сил і засобів, які використовуються в міжнародних миротворчих операціях.

Розглядаючи ММО 1948 – 2004 років [5; 6; 7; 8] і особливо операції з підтримання миру (ОПМ), можна виокремити принаймні три складові, що

**Тенденції зміни ролі сил і засобів
у проведенні міжнародних миротворчих операцій**

Володимир Троцько, Сергій Акулов, Людмила Троцько

відігравали в них ключову роль.

По-перше, це складова, що характеризує політичну волю міжнародної спільноти, окремих держав, регіональних організацій, сторін конфлікту та інших політичних суб'єктів, спрямовану на залагодження воєнно-політичного конфлікту. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією окремими державами своїх національних інтересів в регіонах, де спалахують такі конфлікти. Для міжнародної спільноти виникнення воєнно-політичного конфлікту (та й навіть масовий геноцид) ще не є підставою для автоматичного втручання. Навіть прохання однієї зі сторін конфлікту до ООН не означає, що ММО, а тим більше ОПМ, будуть проведені в необхідному місці і в необхідний час. Політичні рішення Ради Безпеки ООН мають забезпечуватися військовою і ресурсною підтримкою держав – членів цієї організації. Без такого рішення ММО взагалі неможливі. Через це політичну складову можна вважати визначальною.

По-друге, складовою, що визначає суть ММО, є її військова складова. Це військові підрозділи, військові спостерігачі, підрозділи поліції та інші формування, спроможні забезпечити безпеку окремих районів і виконувати завдання, визначені мандатом ООН, у тому числі й примусові заходи та військові акції проти сторін конфлікту. Наявність військової складової обумовлена діями озброєних сторін воєнно-політичного конфлікту. Виконання завдань в ММО для військових підрозділів значно відрізняється від виконання завдань під час ведення війни. Як показав порівняльний аналіз [9], принципи, розроблені військовими стратегами [10], „не спрацьовують” під час проведення ММО.

Третя складова ММО – ресурсна. Вона характеризує здатність забезпечувати ММО фінансово і матеріально. Адже крім забезпечення військових контингентів висуваються й інші завдання, що вимагають ресурсного забезпечення (продовольча, медична та інші види допомоги населенню). Практика проведення ММО свідчить, що недостатність ресурсного забезпечення часто призводить до відмови від подальшого її проведення.

Ці три складові є базовими. Без наявності хоча б однієї з них ММО неможливі.

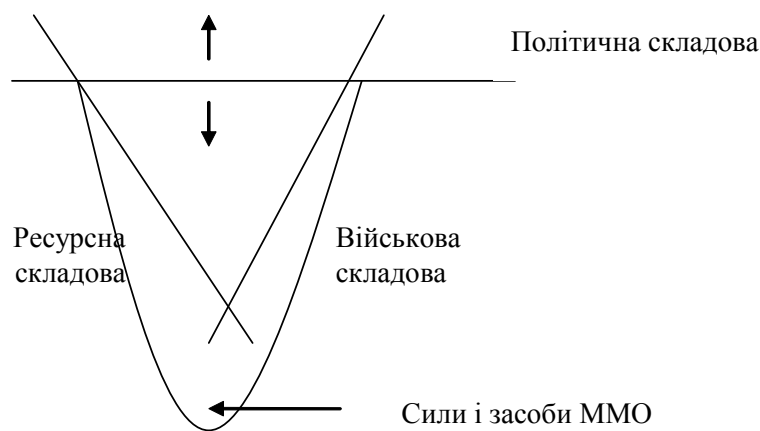
Схематично ММО можна подати у вигляді трикутника (див. **схему**).

На **схемі** кожна сторона трикутника позначає одну складову. Ресурсна і військова складові – це сили і засоби ММО. Чим довші відповідні сторони трикутника, тим більша кількість сил і засобів застосовується в операції. Політична складова (сторона трикутника) може переміщуватися в трикутнику, задаючи в такий спосіб більшу чи меншу кількість сил і засобів, задіяних для проведення ММО. Причому сторона, що визначає політичну складову, може переміщуватися (стрілки демонструють саме це) чи змінювати кут повороту; одночасне переміщення і зміна кута повороту також допускається. Таке переміщення визначає залежність

військової і ресурсної складових від політичної складової саме під час проведення ММО, що докорінно відрізняється від військових операцій, де саме військова складова визначає успіх чи неуспіх військових операцій (особливо коли війна ведеться з рішучими цілями). Від неї залежить і подальше формування політики та ресурсне забезпечення.

Схема

Схематичне зображення суті міжнародних миротворчих операцій

Військова і ресурсна складові формують сили і засоби ММО не тільки для ОПМ, але й для політичних операцій ООН. Решта складових ММО не є базовими для проведення операцій. Такі з них, як правова і цивільна, залежать від трьох базових.

Перші миротворчі операції ООН проводилися за наведеною схемою. Значний вплив на обсяг операцій, їх характер і тривалість чинило глобальне протистояння СРСР і США (саме воно формувало зміст політичної складової). Наймасштабнішою ММО періоду „холодної війни” була операція в Конго (UNCO) в 1960 – 1965 роках [6]. Під час її проведення виявилися такі основні ознаки політики (умовно її можна назвати політикою „виснаження” воєнно-політичного конфлікту) застосування сил і засобів:

³⁵₁₇ концентрація військових, дипломатичних, посередницьких та інших зусиль на проблемі врегулювання на етапах після виникнення військового протистояння;

³⁵₁₇ поступове нарощування військових сил і засобів у відповідь на ускладнення воєнно-політичного становища і початок погроз застосування військової сили миротворчими контингентами не тільки з метою самозахисту, але й для забезпечення виконання окремих завдань;

**Тенденції зміни ролі сил і засобів
у проведенні міжнародних миротворчих операцій**

Володимир Троцько, Сергій Акулов, Людмила Троцько

³⁵₁₇ прагнення вилучити з процесу врегулювання сили і засоби зацікавлених держав з метою забезпечення їх нейтральної позиції;

³⁵₁₇ використання певної імпровізації у відповідь на розвиток воєнно-політичної обстановки [6] потребувало формування примусової складової у вигляді чисельного контингенту і залучення до нього значної кількості сил і засобів, що відіграло ключову роль в реалізації подібних операцій.

Ця політика демонструвалась і після закінчення „холодної війни”, зокрема в Сомалі в ході операцій UNSOM I та UNSOM II, а також під час операції в Руанді – UNAMIR.

Незважаючи на те, забезпечувала така політика успіх чи ні, вона використовувалась аж до війни в Югославії 1999 року (Косово). У цій війні застосовувався новий політичний підхід міжнародної спільноти до проведення ММО. Його можна назвати політикою активної підтримки зусиль. Він має такі ознаки:

³⁵₁₇ перехід від миротворчих дій та політики „виснаження” конфлікту до окремих жорстких силових акцій проти сторін воєнно-політичного конфлікту і залучення до цих акцій збройних сил окремих держав не тільки для захисту гуманітарної допомоги й особового складу ООН, але й для вирішення окремих політичних цілей врегулювання;

³⁵₁₇ значне розширення кола завдань під час проведення операції, зокрема – заборони на польоти, морської блокади, вирішення завдань цивільного характеру, введення поліцейського контингенту тощо;

³⁵₁₇ підтримка операцій воєнно-політичним блоком НАТО і використання його військових можливостей в союзних республіках колишньої Югославії (операції SFOR, KFOR).

Принципового відходу від наведеної вище **схеми** цей підхід не демонструє, а зміна ролі складових на окремих етапах операції (військова складова починає відігравати провідну роль) ще не означає корінних змін самої суті таких операцій.

Активізація миротворчих зусиль окремими державами, блоком НАТО та іншими політичними структурами визначає дві сучасні тенденції щодо застосування сил і засобів в ММО. До них належать:

³⁵₁₇ посилення впливу ООН на політичну складову ММО;

³⁵₁₇ регіоналізація ММО.

Тенденція до посилення впливу ООН в реалізації політичної складової ММО проявляється у прагненні провести реформування цієї організації. Це проявилось в таких ініціативах, як декларація Тисячоліття ООН (UN'S Millennium Declaration), ініціативи уряду Польщі у вересні 2002 року тощо. Ініціативи з реформування ООН остаточно оформлені в останніх пропозиціях її Генерального Секретаря. Пропонується, зокрема, розширити склад Ради Безпеки та збільшити кількість постійних членів цього органу. Таке реформування може мати як позитивні, так і негативні наслідки для політики застосування сил і засобів в ММО.

Позитивним наслідком можна вважати розширення кола держав, залучених до ухвалення ключових рішень щодо застосування сил і засобів в ММО. Ці держави нестимуть безпосередню відповідальність за підтримання миру і безпеки в окремих регіонах, створюватимуть передумови для прийняття конструктивних, наповнених реальним змістом резолюцій.

До негативних наслідків можна віднести зростання ризику затягування нагальних рішень через можливу непоступливість окремих держав – членів Ради Безпеки.

Сьогодні важко передбачити, які наслідки переважатимуть – позитивні чи негативні. Один висновок є більш-менш очевидним: політичні можливості для домінування позиції однієї держави чи невеликої їх групи будуть суттєво обмежені.

В останні роки все виразніше проявляється тенденція до регіоналізації ММО. Це означає посилення відповідальності регіональних організацій і окремих держав у залагодженні військово-політичних конфліктів. Напомітніші кроки в цьому напрямі зробив ЄС. Він розпочав активно формувати структури, спроможні проводити ММО під егідою ОБСЄ. Першими такими операціями стала операція „Конкордія” та поліцейська операція на території Косово [11].

Певні зусилля щодо організації регіональних операцій здійснює також і Організація Африканської Єдності.

Серед держав, що намагаються активізувати миротворчі операції, бачимо й Російську Федерацію. Принаймні, розроблений нею модельний закон „Про участь держави – учасниці СНД в миротворчих операціях” [12] свідчить про спробу підвести теоретичну базу під фактично здійснювану активну миротворчість в окремих республіках колишнього СРСР, що не завжди носить міжнародний характер.

Отже, тенденція до регіоналізації ММО є нерівномірною і має свої особливості, які потребують подальшого дослідження. Зрозумілим лишається тільки те, що регіональні організації ще не прагнуть виробити підходи до застосування сил і засобів в ММО, які б відрізнялися від висвітлених у цій публікації.

Висновки

Роль сил і засобів ММО в сучасних умовах визначається суттю історично виробленого підходу до їх проведення, що передбачає обов'язкову наявність трьох компонентів – політичної, військової і ресурсної. Серед них політична компонента відіграє ключову роль. Сучасні тенденції розвитку миротворчої діяльності свідчать про закріплення цього підходу в майбутньому.

Література:

1. **Цюрупа М. В.** Миротворчі операції як міжнародно-правовий та воєнно-гуманітарний феномен // К.: ВГІ НАОУ, 2003. – 78 с.
2. Воєнні аспекти міжнародного права. Навч. посіб. / Під заг. ред. В. Б. Толубка. – Вид. 2-ге доопрац. – К.: „Азимут-Україна”, 2004. – 240 с.
3. **Плотников В. В.** Применение военной силы в миротворческих операциях: проблемы эффективности (Об участии государств в миротворческих операциях). Под. ред. А. И. Никитина // М.: „Эслан”. – 2004. – С. 130 - 144.
4. **Степанова Е. А.** Военно-гражданские отношения в операциях невоенного типа // М.: „Права человека”. – 2001. – 269 с.
5. **Гайдуков Л. Ф., Кремень В. Г.** та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980 - 2000 роки // К.: Либідь. 2001. – 621 с.
6. **Бруз В. С.** ООН і врегулювання міжнародних конфліктів: (Навч. посібник). – К.: Либідь, 1995. – 111 с.
7. Международные организации и кризис на Балканах. Документы. Т. 1, 2 // М.: „Типография наука”. – 2000. – 495 с.
8. Международные организации и кризис на Балканах. Документы. Т. 3 // М.: „Типография наука”. – 2000. – 287 с.
9. **Акулов С. О.** Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів // Політичний менеджмент №2(11). – 2005. – С. 165 - 172.
10. **Клаузевиц К.** О войне. М.: Логос, Наука, 1997.
11. СІПРІ 2003: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідж. миру. Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова: Редкол.: А. Гриценко (голов. ред.) та ін. – К.: „Заповіт”, 2004. – С. 65 - 74, 125 - 134.
12. Миротворческие операции, парламенты и законодательство. Под. ред. А. И. Никитина / М.: Эслан, 2004. – 236 с.

Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації

Федір Медвідь,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету Національної академії
Державної податкової служби України

Якщо християнські різні Церкви в Україні мають сповнити завдання: дати українському народові єдність, мусять позбутися того духа розколу і ненависти, який спричинює, що українець українцеві ворог. Усі, скільки нас є, мусимо зробити все, що можемо, щоб помиритися і в собі самих побороти духа розколу і ворожнечі супроти братів.

Андрей Шептицький

В основу статті покладено тези доповіді, виголошеної під час Міжнародної наукової конференції „Державник, мислитель, богослов”, присвяченої 60-річчю від дня смерті митрополита Андрея Шептицького. Конференція відбулася 2 листопада 2004 року на базі Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Процеси національного відродження спричинили переосмислення ролі релігії в духовному житті українського народу. Осмислення категорії „віра” стає повнокровнішим.

Важливим лишається виважене осмислення постатей ієрархів українських церков, їх духовної спадщини. Цінними в контексті нинішніх процесів модернізації і консолідації української нації є візії митрополита Андрея Шептицького щодо духовних процесів в Україні, будівництва Рідної Хати.

Культурно-національне відродження українського суспільства вимагає переосмислення ролі релігії в духовному житті нації як стабілізатора національної єдності, важливого чинника формування

національної свідомості, гаранта моральності, збереження національної ідентичності та передачі традицій. Історичне буття українського народу як колонізованого етносу зумовило й те, що церква в Україні як соціальний інститут, братство віруючих відігравали більшу роль у національному самовизначенні, аніж інші суспільні інституції.

Етноконфесійна специфіка релігії, на думку С. Здіорука, суттєво сприяє самоусвідомленню нації як самоцінності й самодостатності, а відтак є потужним фактором розбудови національної держави – повноправного і рівноправного суб'єкта міжнародних відносин [1, с. 147].

За останні десять років центр вивчення життя і діяльності митрополита Андрея Шептицького, як і досі ігнорованої історії Церкви, зокрема історії Греко-католицької церкви, перемістився з країн Північної Америки і Західної Європи в Україну і Польщу. Публікуються нові документи до вивчення біографії митрополита, монографії, науково-популярні праці. Наукова дискусія про значення і роль Андрея Шептицького в історії українського і польського народів значно підсилюється і беатифікаційним процесом митрополита, що тягнеться вже не одне десятиліття.

Назріла потреба створити правдивий історичний портрет визначної особистості митрополита Андрея Шептицького в контексті національно-визвольних змагань українського народу, націєтворчих і державотворчих процесів, зокрема – в царині консолідації української нації. Цьому питанню присвячено праці багатьох українських дослідників, зокрема: А. Васьківа [2], М. Гайковського [3], В. Ідзю [4], А. Колодного [5], О. Красівського [6], В. Расевича [7], В. Сергійчука [8], Л. Филипович [9] та інших. Однак проблема лишається й досі актуальною з огляду на модернізаційні процеси, що відбувалися у тогочасній Центрально-Східній Європі, в контексті вироблення Греко-католицькою церквою концепції модерної української нації та її впровадження [10, с. 206, 209].

Митрополит Андрей Шептицький народився 29 липня 1865 року в селі Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині у сім'ї графа Івана Шептицького. Рід Шептицьких походив від однієї з найстаріших боярських родин, якій ще 1284 року галицько-волинський князь Лев Данилович дав грамоту на право земельного володіння. У XVI столітті Шептицькі активно підтримували Берестейську унію. Маючи великий вплив на галицьке боярство і обіймаючи державні посади, Сенько та Федір Шептицькі домагалися привілеїв для Української церкви. Дехто з їх роду став фундатором українських монастирів. З кінця XVII і протягом усього XVIII століття з роду Шептицьких вийшла ціла плеяда високих діячів Української греко-католицької та Римо-католицької церков. Так, Варлам Шептицький був єпископом, Никифор – архімандритом, Анатасій та Лев – спочатку єпископами, пізніше – митрополитами. Всі вони залишили яскравий слід в історії українського греко-католицизму. Ще дід митрополита Андрея Петро був вірним Української церкви. В середині

XIX століття за певних суспільно-політичних обставин український рід Шептицьких полонізувався, перейшов до римо-католицизму [9, с. 129 – 130].

У посланні до духовенства „Наша програма” (1899 р.) Андрей Шептицький писав: „Я українець з діда-прадіда. А церкву нашу та й святий наш обряд полюбив я цілим серцем, присвятивши для Божої справи ціле життя. Отже, знаю що під цим оглядом не міг би бути чужий для людей, що віддані серцем і душею тій самій справі” [11, с. 41].

Майбутній митрополит закінчив Краківську гімназію, студіював право в Ягеллонському університеті, теологію та філософію – у Вроцлаві, вдосконалював правничі знання у Мюнхені та Відні. Андрей Шептицький – доктор права (1888 р.), доктор філософії (1892 р.) і доктор богослов'я (1892 р.), видатний ієрарх, мислитель і богослов Вселенської і Греко-католицької церкви, один з найвизначніших діячів української історії і культури XX століття. Нині тільки увиразнюється усвідомлення ролі митрополита в історії нашого народу. Він постає в нашій уяві як символ нескоренного духу нації, її працелюбності, толерантності, незламності, мудрості.

Спадають на думку слова наступника митрополита патріарха Й. Сліпого, що поневолена тоталітарною владою Україна зможе скоріш піднести свою економіку, ніж відродитися духовно. Нинішнє українське суспільство потребує системи базових вартостей, чітко окреслених економічних і соціокультурних орієнтацій. У зв'язку з цим важливою проблемою є соціокультурна ідентифікація України, тобто усвідомлення своєї тотожності з певною культурною моделлю на основі національної ідеї [12, с. 364].

Релігійне середовище в Україні є нині конфліктним. Причому, суб'єктами конфлікту постали найвпливовіші релігійні організації: поділені між собою православні Церкви і Греко-католицька церква. Напруженими є стосунки цих Церков з протестантськими організаціями та неорелігіями, що культивують чужі для українського менталітету цінності, поширюють почуття меншвартості. Конфлікт проявляється на різних рівнях і має, в цілому, системний характер. Зіткнення набули такого розмаху і гостроти, що стали загальнонаціональною проблемою [13, с. 38 – 39; 14, с. 68]. Звідси й потреба осмислення духовної місії митрополита Андрея в контексті теперішнього культурно-національного відродження.

В умовах тоталітарного режиму в результаті обмеження сфери функціонування релігії переважна більшість громадян аж ніяк не перестала бути віруючою. Але їхня релігійна свідомість zdeформувалася. Місце релігії посіли міфологія і міфологізована наука, нормою стало ідолопоклонство. В масову свідомість „вживлювалися” стереотипи, згідно з якими не знаходилося місця для заслуг Церкви у розвитку освіти, науки і культури. І дотепер шкільні підручники заповнені „істинами” на кшталт протистояння науки і релігії у вирішенні тих чи інших питань. Віра

подається як анахронізм, який ще, на жаль, є, а краще було б, якби його не існувало. Розум і віра, наука і релігія протиставляються не на користь останніх. Важко назвати бодай один програмовий художній твір, що вивчається у школі чи ВНЗ, де б подавався позитивний образ релігійних і церковних діячів, де б релігія і Церква не мали архаїчного, позавчорашнього образу. Тому сфера релігійного життя й нині звужена, зводиться до виконання культових дій та святкування (і то не всіх) релігійних свят [15, с. 260].

Нам важить, як духовні заповіді Андрея Шептицького можуть сприяти консолідації сучасної української нації, нації політичної, державницької, але ментально розшарпаної, духовно розрізненої. А митрополит знав, як це робити. „Ясно, як на долоні, що Рідна Хата (так він називав Україну – **Ф. М.**) не повстане, що не буде українського моноліту, коли українці-самостійники не зможуть, всупереч усім різницям, які їх ділять, завести поміж собою якнайбільшу єдність. Тієї єдності Україні треба, і ця потреба накладає на нас усіх обов’язки і від виконання яких залежить ціла будучність Батьківщини. Якщо хочемо всенаціональної Хати хотінням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися діяннями і те діяння мусить вести до єдності. До єдності в усіх напрямках, тому й до єдності релігійної” [16, с. 22].

Проявом глибокого патріотизму митрополита Андрея, на думку професора А. Колодного, було те, що Україну він називав „Рідною Хатою”. І це не просто образний вислів. Саме українська хата – праматір пристанку людського – була тією колискою нашого народу, в якій від покоління до покоління передавалися його традиції, художні смаки, мораль, світобачення. Андрея Шептицького турбувало й те, що ця Хата хоч і рідна, але поділена ворогуючими братами. Проте, зауважує він, український народ є одним народом і йому належить стати монолітом.

Культурно-просвітницька діяльність митрополита спрямовувалась на піднесення моралі й духовності народу до того рівня, на якому з’являється свідома масова готовність до практичної роботи заради національного державного будівництва. Це була, в першу чергу, меценатська діяльність, [17, с. 32], допомога здібній молоді, консолідація творчих сил, виховна робота через шкільництво, просвітні й спортивні товариства, часописи і книги, масові заходи з обов’язковим поєднанням двох засад – національної і релігійної. Якщо користуватися сучасною термінологією, то можна сказати, що вся ця діяльність митрополита спрямовувалась на творення культурно-національного, релігійного середовища, яке забезпечує умови для прояву природної обдарованості особи, реалізації її творчого потенціалу. „Від виховної сили Церкви, – писав митрополит Андрей, – в якому краю чи народі, від напруженості виховної праці духовенства над молоддю та в проповіданні Євангелія і поясненні християнських чеснот у великій мірі залежить могутність батьківщини” [16, с. 12].

„У християнських народах нема більш виховної сили, – пише далі митрополит, – над силу Церкви. Вона то виховує народи, вона вціплює вже в душу дитини ті християнські чесноти, які зроблять з неї доброго патріота і мудрого громадянина. Очевидно, робить це передовсім родина. Але й батьки християнина, виховуючи дітей, роблять це під проводом і за вказівками Церкви. Вона то, проповідуючи Євангеліє, безнастанно пригадує батькам їх обов’язки і різні сторінки їх праці супроти дітей. Та праця батьків і Церкви безконечно важка, вона вимагає довгих змагань, безлічі жертв, прикладу цілого життя, безнастанної дбайливості і чуйної уваги на великі прояви життя дитини, заки дитина виросте на громадянина, свідомого всіх своїх обов’язків супроти Бога, родини, ближніх і батьківщини, заки з дитини зробиться повнолітній, повноправний і повноумний громадянин, треба безмірної праці. Скільки ж її треба до того, щоб виховати цілу суспільність, увесь нарід? Заки весь нарід перейметься наукою Євангелія і кожна одиниця в народі буде таким повноправним і повноумним громадянином, треба праці Церкви і родини впродовж довгі століття” [16, с. 20].

Захоплення своїм народом, що проніс митрополит ціле своє життя, його самобутньою культурою яскраво виражене в одинадцятomu листі сина до матері під назвою „Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю”: „Моя кохана Мамо, для мене довго-довго було своєрідною загадкою, як це можливо, щоб упродовж століть український нарід, цей убогий сільський люд, наражений на безнастанні напади турків чи татар, на фізичне і моральне нищення чужих мовою і вірою окупантів, наражений на страшні наслідки частих воєн, без керми і вітрил зміг зберегти свою, йому тільки притаманну духовність, виявом якої є український іконопис, українське мистецтво, своїх мистців-артистів, свої цілі школи іконописців, про які Європа нічого не знала й про які досі не знає і ще довго не хотітиме знати, хоч буде примушена обставинами пізнати Україну”.

Думається, що цей час настає.

В доповіді на святі відкриття Національного музею у Львові 13 грудня 1913 року митрополит Андрей наголошував: „Я виразно зазначив мій погляд, що не можна ніяк і ніколи зривати з традиціями своєї рідної культури. А коли ті традиції в багатьох напрямках вже перервані, не можна ніяк іти вперед без розв’язки питання, на яке дає відповідь лише передання: яка має бути наша культура? Не слід живцем приціплювати в наш нарід цю інтернаціональну європейську культуру, якою живе наша інтелігенція, не слід так працювати для культурного підйому нашого народу, наче б нас не попередили люди з великими артистичними традиціями, які вийшли з цього народу, що й ми і передали душу цього народу у мистецькому вияві, самі ж впливаючи на розвиток цієї душі”.

Програмовим у царині культурно-національного відродження є послання митрополита до духовенства „Як будувати Рідну Хату?”

(грудень 1941 р.). „Положення виглядає таке, що Боже Провидіння дасть українському народові виконати його природне право, – вибрати собі й установити форму управи своєї Рідної Хати. Тому треба над ним так працювати, щоб того свого права ужив він мудро і по-християнськи” [16, с. 5].

Для Андрея Шептицького Батьківщина, нація – поняття насамперед духовне і моральне, що перебувають в єдності як „тіло” і „душа” і творять єдиний живий організм. „Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве й стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу й успішно захищати межі від зовнішніх ворогів. Такою могутньою та запевняючою щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різних і різnorodних частин, а подібний до моноліта організм, себто тіло, оживлене духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки, та з природи є здоровий, сильний і свідомий своїх цілей; словом, коли це буде не тільки матеріальне, але і моральне тіло” [16, с. 3 – 4]. „На чому ж опреться єдність хати? – запитує митрополит. – На національній єдності. Український нарід є одним народом, дехто схоче навіть сказати: одним організмом, тому й належить йому стати і суцільним національним твором” [16, с. 17].

„Що ж робить якесь число людей народом? – запитує далі Провідник. – Передовсім мова. Всі, що по українськи говорять, або що вважають українську мову за рідну, будуть становити український нарід” [16, с. 17]. Отже, для митрополита мова є одним із чинників (поряд з волею), що творять народ. Адже рідна мова закладена в людині на рівні національного генетичного коду. Значно важливіше для митрополита Андрея є **свідомість** щодо рідної мови. Таке розуміння особливо актуальне для теперішньої України, оскільки воно єдине спроможне погодити проблему мовно зрусифікованого Сходу з ідеєю національного відродження.

Розтривожений долею України, її майбуттям, глибоко проникнувши у психологію українця, лихою долею поневоленого і розділеного різними культурами, Андрей Шептицький заклав основи екуменізму, що нині став вимогою часу. Ідеї єднання на базі одного віровизначення митрополит протиставив ідею єднання не в релігійному обряді, не в ім'я нації, а в ім'я **моральних чеснот нації**, назвавши її програмою релігійного примирення [18, с. 55].

1 липня 1941 року митрополит Андрей благословив відродження Української держави, яку бачив цивілізованою, правовою. „Український нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоб заслужити на таке положення серед народів Європи, в якім би міг розвинути усі Богом собі

дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що ви дозріли до державного життя" [19, с. 126].

Гаслом сьогодення є: єднаймося, бо ми – українці і хочемо незалежної України. Прикро, але те гасло не посилює єдності, а лиш поглиблює конфронтацію, протиставляє амбіції українського і російськомовного громадянства, православних і католиків.

Шлях до єдності Андрей Шептицький вбачав в екуменізмі, в поглибленні релігійного життя – на площину життя політичного він переніс такі потрібні і святі Христові слова „возлюби ближнього” і заакцентував на тому, що „при відновленні Київської Митрополії та при майбутньому, дасть Бог, піднесенні київського престолу до достоїнства патріархату, ми також будемо канонічно підчинені тому патріархатові, коли той патріархат признає владу Вселенського Архієрея, навіть коли цим патріархом буде хтось із їхніх єпископів, а не з наших. ...Із будови Одної, Святої, Вселенської, Апостольської Церкви будемо могли вчитися і досвідчати, яка повинна бути суверенна, провідна, могутня єдність Українського Народу” [16, с. 34].

Андрей Шептицький бачив майбутню Україну незалежною, вільною державою з політичним представництвом в Європі і рівно з патріархальним представництвом у Римі. Його ідеї екуменізму почув світ, Європа зробила велетенський поступ до єднання, а Україна, що в центрі Європи, тих ідей ще не засвоїла. Більше того, в Україні нині політики від культури додумались до ідей „культурного федералізму”, який намагаються підперти браком міжконфесійної злагоди.

Постать одного з найвизначніших діячів української історії і культури ХХ століття митрополита Андрея Шептицького посідає визначне місце в історії українського народу. Всебічна обдарованість Великого Українця, глибоко аналітичний склад розуму асоціювалися з мудрою тактикою глави Церкви та громадського і політичного діяча. Сорок чотири роки він вів через шторми, бурі і рифи суспільних катаклізмів корабель Української греко-католицької церкви. Вивести церкву на вирішення нових завдань, зробити її фактором уже не тільки національного відродження, а й національного державотворення, що, власне, вінчає процес національного відродження, витворити з неї цілком національне, релігійне об'єднання – усе це судилося йому виконати.

Піклування про долю України було для митрополита Андрея справою всього свідомого життя – з часу Божого поклику стати монахом василіянином і до останнього подиху. Безпосередній свідок передсмертних хвилин Андрея Шептицького отець доктор Йосип Кладочний згадує останні його слова: „Україна звільниться від свого упадку та стане державою могутньою з'єдненою, величавою, яка буде дорівнювати другим високорозвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і злагода будуть панувати в ній. Усе те буде, як

я кажу. Тільки треба молитися, щоб Господь-Бог і Мати Божя опікувалися завжди нашим бідним, змученим народом, який стільки витерпів, і щоб ця опіка тривала вічно” [20, с. 371].

Пророчо і актуально звучать сьогодні слова митрополита Андрея з далекого 1941 року: „Усі, хто почуваяться українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя. Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності і усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, але як живий, життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других” [21, с. 149].

Література:

1. **Здіорук С.** Державно-церковні відносини як чинник розвитку громадянського суспільства // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 147 - 186.
2. **Васьків А.** Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики // Різдво Христове 2000. Статті й матеріали. – Львів: Логос, 2001. – С. 192 - 195.
3. **Гайковський М.** Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу // Берестейська унія (1596 – 1996). Статті і матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 198 - 204.
4. **Ідзьо В.** Митрополит Андрей Шептицький у Росії: курське ув’язнення // Різдво Христове 2000. Статті й матеріали. – Львів: Логос, 2001. – С. 195 - 197.
5. **Колодний А.** Андрей Шептицький про будівництво рідної хати // Християнство і національна ідея. (Науковий збірник). – Київ – Тернопіль – Краків: Укрмедкнига, 1999. – С. 17 - 23.
6. **Красівський О.** За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918 - 1923 рр. – Львів, 1995. – 86 с.
7. **Расевич В.** Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900 – 1918 роки) // Ковчег. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. – Львів, 2000. – Ч. 11. – С. 189 - 211.
8. **Сергійчук В.** Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – Київ: Дніпро, 2001. – 494 с.
9. **Колодний А., Филипович Л.** Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.
10. **Гентош Л.** Постать митрополита Шептицького в українських та

польських наукових виданнях останнього десятиріччя // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. - Київ: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. - Ч. 8. - С. 179 - 210.

11. **Суханова З., Матлашенко Н.** „Я буду за вас молитися” // Людина і світ. - 1990. - №11.

12. **Медвідь Ф.** Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України // Вісник УАДУ. - 2003. - №1. - С. 363 - 368.

13. **Медвідь Ф., Коваленко А.** Українська церква в перехідний період від тоталітарного до демократичного суспільства // Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16 - 19 травня 2000 року). - Книга 11. - Львів: Логос, 2000. - С. 38 - 43.

14. Національна безпека України, 1994 - 1996 рр. Наукова доповідь НІСД / Редкол.: О. Белов (голова) та ін. - К.: НІСД, 1997. - 197 с.

15. **Медвідь Ф.** Українська церква в період політичної модернізації // Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми та шляхи їх розв'язання: Збірник наукових статей в трьох томах / Заг. уклад. і наук. ред. - проф. В. М. Соколов. - Одеса: ІСЦ, 2000. - Том 1. - С. 254 - 262.

16. **Шептицький А.** За єдність святої віри, церкви і нації. - Львів, 1991. - С. 3 - 34.

17. **Волошин Л.** Княжий дарунок великого мецената. Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. - Львів, 2001.

18. **Калинець І.** Митрополит Андрей - духовний будівничий нації // Матеріали конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. - Львів, 1990. - С. 51 - 56.

19. Пастирський лист митрополита А. Шептицького зі Львова з нагоди відновлення Української держави, 1 липня 1941 р. // Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. - Львів - Київ: Піраміда, 2001. - С. 126.

20. **Кладочний Й.** Останні дні життя митрополита Андрея Шептицького // Світло. - 1944. - №11.

21. Пастирський лист митрополита А. Шептицького зі Львова „До духовенства і вірних епархії”, 5 липня 1941 р. // Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. - Львів - Київ: Піраміда, 2001. - С. 149.

Україна: демографічний вимір

Михайло Степико,

доктор філософських наук,

вчений секретар

Національного інституту стратегічних досліджень

Крисаченко В. С. *Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри.* – К.: НІСД, 2005. – 366 с.

Аксіомою є твердження, що завжди існує різниця між тим, яким є світ насправді, і нашими уявленнями про нього. Сучасна наука постійно прагне досягти адекватності у власному розумінні світу і його реальних ознак. Під таким кутом зору створювалися визначальні праці в тих чи інших галузях знань, що відобразили, а інколи й випередили свою сучасність.

Монографію „Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри” авторитетного філософа науки, еколога та етнологу Валентина Крисаченка сміливо можна віднести до тих праць, присвячених не одноденному чи кон’юнктурному баченню низки порушених проблем, а, сказати б, концептуальному розумінню всіх складнощів сучасного світу, з відповідними історичними, соціальними, екологічними та іншими обставинами.

Підзаголовок дослідження містить три концептуальні підходи, які дозволяють авторові вловити найзначеннєвіші константи щодо процесів змін динаміки людства в доісторичній, історичній перспективі та на сучасному етапі:

1) аналіз динаміки населення у популяційній перспективі, що дає авторові можливість простежувати всі зміни і коливання розвитку й динаміки людства в біосфері;

2) аналіз динаміки населення з позиції його „структуризації” по етнічних спільнотах та відповідних природо-кліматичних і географічних умовах дозволяє виявити всі особливості та чинники відтворення народонаселення світу;

3) аналіз динаміки населення у глобальному масштабі дає можливість комплексно дослідити всі обставини техногенно-цивілізаційного, екологічного характеру відтворення людства.

Монографія складається з п’яти глав, у яких чітко і послідовно розгортається авторська думка. Вони певною мірою відображають також

і три вагомі стадії розвитку і динаміки людства упродовж історії, які, на думку автора, є такими: **доісторична** (популяційна, родоплемінна), **власне історична** (від періоду формування етнічних спільнот і до завершення епохи формування сучасних націй) і **сучасна** глобалізаційна.

У першій главі „Життєвість людства у біосфері” В. Крисаченко аналізує популяцію людства як посідання окремої ніші в довкіллі, а також виявляє зміни, з цим пов’язані: простежується еволюція тривалості життєвого циклу, вікова структура людських популяцій, еволюція смертності людини, а також аналізуються основні методологічні підходи до історичної динаміки людства.

Слід зауважити, що автор послуговується величезним науково-теоретичним матеріалом з біології, зоології, екології, археології, історії, антропогенезу, етнології, екологічної антропології та інших галузей знання, який сміливо залучається до власного дослідження. Мета такого полінаукового синтезу – необхідність доведення тієї простої істини, що система „людина – біосфера” – це цілісний історико-природничий, взаємозумовлений феномен, у якому все надзвичайно цілісно пов’язане.

У главі „Динаміка населення України” погляд автора сфокусовується на конкретному і предметному розумінні зазначеної проблематики. Аналізуючи категорію етнічного, дослідник показує, яке фундаментальне значення на ту чи іншу етнічну спільноту має вплив природних умов, розміщення населення, характер політико-адміністративних чинників.

В. Крисаченко, по суті, створює переконливу та аналітичну картину народонаселення та етнодемографічних процесів в Україні, які мали місце упродовж історичного формування українського народу. Особливу увагу в монографії приділено сучасним демографічним процесам в Україні і тим чинникам, що суттєво позначаються на їхній динаміці. Це, перш за все, зайнятість населення України, система розселення, вплив природного довкілля і антропогенних і радіаційних чинників забруднення довкілля на здоров’я населення. Автор доводить, що під впливом цих та інших чинників у регіонах виникають і вкорінюються „стабільні” хвороби, які згубно впливають на населення.

У третій главі „Сучасні міграційні тенденції та їхній вплив на етнодемографічну ситуацію в Україні” аналізуються правові та методологічні аспекти бачення міграційних процесів в Україні. Розгляд процесів міграції за участю України у всіх її формах (легальна, напівлегальна на нелегальна міграція) та напрямках (еміграція та імміграція), їх впливу на етнополітичну і демографічну ситуацію В. Крисаченко розглядає в єдності з цілим комплексом проблем: впливом соціально-активної частини населення шляхом еміграції, переміщення частини працездатного населення шляхом напівлегальної міграції в близьке й далеке зарубіжжя, впливом за кордон жінок оптимального репродуктивного віку, впливом в Україну численних груп біженців,

напівлегальних і нелегальних мігрантів з конфліктогенних зон Азії та Африки, негативним впливом на етнічну, соціальну та економічну ситуацію в Україні, підвищенням кримінальної ситуації тощо.

Спираючись на великий матеріал статистичних, соціологічних, етнополітичних даних (див. подані в монографії таблиці), автор стверджує, що в Україні нині перебувають представники 64 корінних народів Росії (51 азійського та 13 європейських), 27 народів Кавказу, численних етнічних груп з Азії, Африки, Америки. Таким чином, прийшли етноси складають близько чверті населення України.

На зміну етнічної ситуації, за В. Крисаченком, суттєво впливає і повернення в Україну депортованих етносів – кримських татар, греків, вірмен, німців. Все це, відповідно, породжує цілу низку інших проблем, переважно соціального, економічного характеру.

Четверта глава „Етнічна структура українського суспільства” присвячена морфології етнічної розмаїтості населення України. Автор зазначає, що поліетнічність українського суспільства є продуктом низки чинників політичного, конфесійного, економічного, географічного, військового, культурного характеру. Спираючись на перепис населення України 2001 року, а також на інші документи, що стосуються різних періодів історії нашої країни, В. Крисаченко показує динаміку і картину адаптації, осілости та розвитку тих чи інших етнічних спільнот на теренах України.

Дослідник подає власний прогноз етнополітичної ситуації в Україні. На його думку, активна міжнародна політика, євроінтеграційна стратегія може спонукати до переселення в Україну представників низки розвинених країн – Японії, Фінляндії, США, Великої Британії, Франції, Іспанії, Австрії, Канади, Голландії. Це сприятиме закріпленню в уяві світової громадськості образу України як надійної, демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством.

Вагоме значення для адекватного розуміння сучасної картини світу має завершальна глава „Етнополітичні виміри глобальних демографічних трансформацій”, яку автор розпочинає з аналізу глобальних демографічних процесів, а саме – з розподілу людських ресурсів на планеті та самоелімінаційних демографічних втрат людства. В. Крисаченко наводить дані (див. таблиці у главі) про зростання кількості населення планети за останні півстоліття. На його думку, демографічне зростання в тих чи інших регіонах пов’язані з неконтрольованими міграційними ін’єкціями з країн „третього світу”. Автор також показує, що під впливом багатьох чинників, здатних змінювати на планеті центри „демографічних вибухів”, на нинішньому етапі активно формуються два нові такі центри – африканський та латиноамериканський.

Спираючись на теорії культурно-цивілізаційних циклів О. Шпенглера, А. Тойнбі, а також на доктрини синергетизму та пасіонарності, автор

обстоює думку, що новітні демографічні процеси є також виявом феномена „зіткнення цивілізацій”. В. Крисаченко наводить основні критерії глобального конфлікту, котрі, за С. Гантингтоном, приховуються в ісламському відродженні як відповіді на модернізацію євроатлантичної спільноти та глобалізації загалом.

Звісно, все сказане тут не вичерпує того багатства інформації, ідей, аргументів, які містить фундаментальна праця В. Крисаченка. Вона писалася не один рік, стала результатом наполегливих пошуків і зведенням строкатого матеріалу в гармонійне ціле.

Монографія „Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри” В. Крисаченка може бути не лише важливим джерелом інформації, рекомендаційного матеріалу для наукового, службового і студентського середовища, але й чудовим навчальним виданням для вищих, середніх та спеціалізованих освітніх закладів, котре дає панорамне, аналітичне, об’єктивне розуміння багатьох складних процесів у сучасному глобалізаційному світі.

Книжкова полиця

Арудов М. С. Громадянська згода як передумова громадянського суспільства в Україні (досвід політологічного аналізу в Криму): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімф., 2004. — 20 с.

Байрак М. В. Етноконфесійний чинник у формуванні української політичної нації: політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2004. — 20 с.

Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): Монографія. — Х.: Легас, 2004. — 192 с.

Біленко С. С. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному процесі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 16 с.

Бушанський В. В. Політична етика у філософії М. О. Бердяєва доєміграційного періоду (1900 — 1922 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 18 с.

Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю. На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII століття: політичний та соціально-економічний аспекти. — Черкаси, 2004. — 160 с.

Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. — К.: Вищ. шк., 2004. — 239 с.

Гарна І. О. Організаційно-правове регулювання міграційних процесів в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 19 с.

Голишев В. М. Парламентські об'єднання: світовий досвід та українська практика (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. та етнонац. дослідж. — К., 2004. — 19 с.

Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України. — О.: Астропринт, 2004. — 172 с.

Горбач О. Н. Доктрини зовнішньої політики: історія та сучасний розвиток: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 20 с.

Майданник О. О. Парламентський контроль в Україні. — К., 2004. — 320 с.

Мейтус Виктор, Мейтус Владимир. Политическая партия: стратегия и управление. — К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. — 404 с.

Мірошниченко Ю. Р. Організаційно-правові засади підготовки та прийняття державно-політичних рішень. — Х.: Вид. дім „Фактор”, 2004. — 224 с.

Музиченко Г. В. Реалізація принципів демократії в сучасній системі місцевого самоврядування в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2004. — 16 с.

Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2004. — 20 с.

Оніщук М. В. Конституційна реформа: вимір відповідальності: (до нової національної ідеології та відповідального правління): Попул. нарис. — К.: Вид. Дім „Юрид. Книга”, 2004. — 60 с.

Остапець Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 22 с.

Павко А. І. Політична історія України як наука і навчальна дисципліна. — К.: Знання України, 2004. — 51 с.

Парламенти світу / Упоряд. Демчук Н., Кудіна Л. — К.: Молодіжна альтернатива, 2004. — Вип. 3. — 64 с. — (Сер. „Молоді автори”).

Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 18 с.

Пик С. М. „Особливі відносини” США і Великобританії: сутність, еволюція, сучасний стан: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 20 с.

Полтораков О. Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2004. — 18 с.

Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. — Л.: ПАІС, 2004. — 312 с. — (Сер. Медіакритика), англ.

Пристайко О. Є. Політика Європейського Союзу стосовно України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 21 с.

Проблеми законодавчої політики / За заг. ред. Литвина В. — К.: Парл. вид-во, 2004. — Вип. 1. — 800 с.

Саввіна Л. І. Комунікація як чинник розвитку суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 2004. — 14 с.

Сендзюк М. А. Інформаційні системи в державному управлінні: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004. — 339 с.

Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

/ Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2004. — 36 с.

Сіра С. Україна партійна. Політико-географічний вимір. — К.: Світ Успіху, 2004. — 135 с.

Скляренко Д. В. Трансформація європейської політики США після завершення холодної війни: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 25 с.

Словська І. Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2004. — 20 с.

Соболев А. А. Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2004. — 21 с.

Сокол С. М. Трансформація українського суспільства в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 22 с.

Солдатенко В. Ф. Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. — К.: Світогляд, 2005. — 324 с. + 16 с. фото.

Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917—1920 рр.: Монографія. — Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2004. — 172 с.

Становські К., Чакон В., Гудзь М., Гудзь П. Польські та українські НУО: продукування трансформаційних змін у середовищі життєдіяльності — Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2004. — 160 с.

Старостенко Г. В. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий вимір співробітництва: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 21 с.

Черкес М. Е. Международное право: Учеб. Пособие. — Одесса: Юрид. л-ра, 2004. — 384 с.

Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2004.

Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України: Консп. лекцій. — К.: МАУП, 2004. — 216 с.

У науку – з чужим розумом?

Анатолій Романенко,

заступник головного редактора журналу

Плагіат. *Привласнення авторства на чужий твір науки, літератури, мистецтва або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора.*

Великий тлумачний словник сучасної української мови

К.; Ірпінь; ВТФ „Перун”, 2005. С. 977.

Плагіат – слово звучне, навіть, може, й красиве. Заграничне. По-нашому ж це буде, якщо перекласти з дзвінкої латини, дуже банально – крадіжка. А персона, котра вдається до такого ремесла, зветься не інакше, як злодієм. А злодій є злодій – хоч латиною користуйся для визначення (плагіатор!), хоч рідною українською.

Прикро, але плагіатор з краденим товаром проник і на шпальти нашого видання. І ще прикріше, що цього молодого чоловіка і ми в редакції, і його науковий керівник, людина дуже шанована в колах вчених політологів, вважали перспективним науковцем.

Отже: в нашому журналі №2 за 2003 рік було оприлюднено статтю „Концептуальна еволюція теорій глобалізації” за підписом магістра міжнародних відносин Максима Кравчука. Як з’ясувалося (завдяки пильності однієї з читачок часопису), справжнім автором статті є зовсім не пан Кравчук, а доктор соціологічних наук Дмитро Іванов із Санкт-Петербурга. „Вклад” „молодого обдарування” в розвиток теми обмежився тільки перекладом з російської, вилученням графіків та незначними скороченнями тексту.

Дивом дивуюсь: 1) Невже шановному аспірантові метикувалося, що не схоплять за руку? Інших хапали, а ось йому „пофартить”? Та не було в історії плагіаторства такого випадку: усіх ловили! Навіть коли промишляєш у безмежжі Інтернету. 2) Як тепер дивитися в очі молодим колегам, сивочолим наставникам? 3) Як далі бути з наукою? Адже куди не поткнешся навіть з талановитим, вистражданим, до останньої титли власним-власним витвором, виникатиме підозра: а чи не вкрав?

Тавро...

Вимоги до оформлення статей, які публікуються в журналі „Політичний менеджмент”

Журнал приймає до друку наукові статті, які відповідають вимогам **БАК України** (постанова Президії БАК України № 7-05/1 від 15.01.2003).

Статті мають містити такі необхідні елементи:

³⁵₁₇ постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

³⁵₁₇ аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;

³⁵₁₇ виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

³⁵₁₇ формулювання цілей статті (постановка завдання);

³⁵₁₇ виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

³⁵₁₇ висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

На початку статті (під назвою) вказується індекс УДК, ім'я та прізвище автора, науковий ступінь, посада. Додається також коротка анотація – українською мовою.

Відомості про автора (службова і домашня адреси, канали зв'язку тощо) подаються на окремому аркуші.

Докторанти та аспіранти подають короткий відгук на статтю свого наукового керівника.

До видання приймається комп'ютерний варіант статті.

Формат файлу – WORD (doc, rtf).

Формат сторінки – А4. Поля: ліве – 3 см, праве – 1 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см. Рекомендований шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, відстань між рядками – **1,5** інтервала.

Використовувати підсторінкові виноски **не рекомендується**.

Текст подавати однією колонкою.

Для форматування тексту використовувати стандартні засоби MS WORD – параметри абзацу (не застосовувати подвійних знаків табуляції, абзацу, пробілів). Не виставляти переноси слів. Не рекомендується розміщувати окремі абзаци тексту або підзаголовки в геометричних

фігурах, створених за допомогою панелі малюнків.

Графіки, таблиці можуть міститися безпосередньо в тексті або в окремих файлах.

Обов'язково треба вказувати номер та назву графіка, діаграми чи таблиці. Наприклад: **Таблиця 1. Політичні партії України**. Крім цього, на таблицю, діаграму тощо має бути посилання у тексті (**таблиця 1**), повторні посилання, що йдуть за таблицею (**див. таблицю 1**).

Формули подаються окремим рядком за допомогою MS Equation. Якщо формула закінчує речення, тоді після неї треба ставити крапку. Якщо речення продовжується – знаки за пунктуацією.

Формули, що пишуться в один рядок, можна розташовувати в тексті. Тоді MS Equation не обов'язково використовувати. Наприклад: $I = U/R$. Якщо формула містить математичні символи, то їх слід брати з таблиці символів. Правила використання символів: скалярні величини (кирилиця – А, а, Б, б, В, в... латиниця – А, а, В, в, С, с...); матриця-вектор (все виділяти жирним – **A**, **b**, “); числа, функції (прямо, не жирно – 3,1415, sin, cos).

Діаграми виконуються за допомогою MS Graph. Діаграми Exel, Corel використовувати **не рекомендується**. Діаграма має починатися з нового абзаца (праворуч/ліворуч текст не розташовувати).

У випадках, коли елементи тексту бажано не переносити на інший рядок (м. Київ, Іванчук 1.1., ...), використовуйте між цими елементами „нерозривний пробіл” (ctrl+shift+„пробіл”).

Посилання на літературу вказуються у квадратних дужках [12]. Список літератури подається наприкінці статті.

Статті надсилати звичайною поштою: **вул. Волоська, 3, Київ 04070**;
або електронною: **010@politik.org.ua**

Вийшов у світ №4 (12) журналу „Соціальна психологія”

Теоретичний розділ цього номера часопису представлено статтею доктора філософських наук В. Циби „Кваліметрія – теорія вимірювання в гуманітарних і природничих науках”.

Як актуальний відгук на перипетії „помаранчевої революції” сприймаються результати досліджень наукового співробітника лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України І. Білоконя „Політичні події кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді” та асистента кафедри психології психолого-педагогічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка М. Дроздової „Динаміка політичної свідомості студентів у процесі виборчої кампанії 2004 року”.

Як завжди, в журналі досить вагомо репрезентовано рубрику „Психологія особистості”. Цього разу тут публікуються наукові розвідки кандидата психологічних наук О. Власової „Основні лінії розвитку соціальних здібностей в онтогенезі”, кандидата психологічних наук С. Кравчук „Психологічні особливості емоційної лабільності особистості” і кандидата психологічних наук І. Хоржевської „Порівняльна характеристика проявів спрямованості особистості”.

Важливі аспекти професійної компетентності, психології управління, психології праці розкриваються в публікаціях доктора психологічних наук В. Носкова, доктора медичних наук А. Кальянова і кандидата економічних наук О. Єфросиніної „Соціально-психологічні детермінанти інноваційної культури в гуманітарному ВНЗ”, доктора психологічних наук В. Малхазова і кандидата психологічних наук О. Кокуна „Профвідбір та впровадження новітніх засобів у роботі з персоналом”, кандидата психологічних наук В. Худякової „Соціальна перцепція в управлінні середньою загальноосвітньою школою”, кандидата наук з фізичного виховання і спорту Н. Волянчук „Особливості вибору стратегії копінг поведінки тренерів-викладачів”.

Оприлюднюється низка наукових повідомлень з педагогічної та вікової психології, психології мистецтва, гендерних досліджень.

Особливу увагу науковців, як видається, приверне стаття кандидата психологічних наук Г. Дьяконова, присвячена теоретико-методологічним принципам і особливостям діалогічного дослідження надії.

Наступний номер „Соціальної психології” має вийти у вересні 2005 року.